

STADS

geschiedenis

nummer 1
11^e jaargang - 2016

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D. 309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie); Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Het iconische beeld van gebombardeerd Rotterdam (Stadsarchief Rotterdam); Sociaal-democratische vrouwen demonstreren in het Maastrichtse Villapark, circa 1930 (RHCL, fotocollectie GAL, inv.nr. 43); Vestiging Hygiënisch Gesticht, 'Hygiëna-Bakkerijen' en winkels per district.

‘Naar buiten, stedeling! Zie wat groeit in het laboratorium van Onze-Lieve-Heer’

Het vegetarisme van het natuurgeneeskundig Hygiënisch Gesticht Van den Broeck en het denken over het geïndustrialiseerde voedselsysteem in het Antwerpse interbellum*

‘Op politieke prenten ziet men de aarde wel eens afgebeeld als een persoon, wiens hoofd den vorm heeft van een wereldbol. En de omstandigheden van de laatste jaren leiden er toe, dat die persoon dan heel vaak als ziek wordt voorgesteld.’¹ Met deze woorden vatte Antwerpenaar Aloïs Van Son (1890-1955) zijn artikel ‘Zieke aarde, zieke mensen’ aan over de alarmerende toestand waarin ‘moeder Aarde’ en haar bewoners volgens hem al jarenlang verkeerden. Aanleiding voor zijn kritisch betoog vormde een persbericht uit het Engelse blad *The Courier* over de gigantische stofwolken die de Amerikaanse prairievlakten in de jaren 1930 hadden geteisterd. Volgens hem lagen niet alleen een gebrekkige bodemkennis, en een slecht georganiseerde landbouw aan de oorzaak van deze eigentijdse problematiek. Hij bracht de gebeurtenis in een breder verband met het globale industrialiseringsproces, die zijn tol begon te eisen van de organisch-biologische eenheid – zoals de aarde en alle levende organismen door hem werden voorgesteld. ‘Is het dan een wonder, dat de aarde onder de handen van den mensch ziek wordt?’ vroeg de criticus zich af.² Voor Van Son leek het probleem van de zieke aarde, maar ook van zieke dieren en mensen alvast duidelijk genoeg: het was een logisch gevolg van een fundamentele ontwrichting in de relatie tussen mens en natuur.

Jarenlang had Van Son de lezers van het door hem geredigeerde tijdschrift *Terug ter Orde* daarom opgeroepen om meer ‘natuurgericht’ te gaan leven.³ Eveneens lag deze zogenaamde ‘natuurlijke levenswijze’ aan de grondslag van de alternatieve therapieën die hij toepaste in een geneeskundige praktijk gevestigd in een mooi herenhuis op de Amerikalei in Antwerpen Zuid. Bekend als het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck droeg het de naam van de katholieke ‘natuurgenezer’ Frans-Jozef Van den Broeck (1869-1919), die zijn medisch handelen al vanaf 1890 toevertrouwde aan de ‘alwijze wetten, door God zelf in de natuur voor heel ons leven vastgelegd’.⁴ Het was echter zijn opvolger Aloïs Van Son die in het Antwerpse interbellum de nodige aanhang zou vinden: wie hem leerde kennen, vermeldde Aloïs’ charismatische uitstraling en roemde zijn ‘suggestieve krachten’, die er menig ‘zenuwpatiënt’ hadden bovenop geholpen.⁵ Een belangrijke, centrale rol in dit helingsproces was daarbij weggelegd voor een dieet

* Dit artikel kwam tot stand in het kader van de B3 Oefening ‘The hungry city’ aan de UA opleiding Geschiedenis, onder begeleiding van prof.dr. Ilja Van Damme en dra. Britt Denis.

1 [Aloïs Van Son], ‘Zieke aarde, zieke mensen’, *Terug ter Orde* (verder *TTO*) 14:9-10 (1939) 145-150, 148-149.

2 *Ibidem*, 145.

3 Zie over de figuur van Van Son ook E. Peeters, ‘Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als onderwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (verder *BMGN*) 119 (2004) 329-357, 330.

4 [Anoniem], ‘Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel’, *TTO* 10:4-5 (1934) 61.

5 J. van Schaik-Willing, *Dwaaltocht. Een stukje eigen leven* (’s-Gravenhage en Rotterdam 1977) 56; M. Gijsen, *De leerjaren van Jan-Albert Goris* (Brussel 1975) 65.

van ‘natuurlijk voedsel’, zoals zuiver plantaardige rauwkost en een strikt vegetarische levenswijze.

Met een duizendtal aanhangers op een totale Antwerpse stadsbevolking van bijna 300.000 inwoners aan het begin van het interbellum, was het instituut en de vereniging rond Van Son zonder meer een excentriek en marginaal verschijnsel te noemen.⁶ Zij behoorde tot het breder amalgaam van de ‘cultuurkritische’ *Lebensreform*, die tegen het einde van de negentiende eeuw zowel in het binnen- als in het buitenland aan belang had gewonnen.⁷ Toch bleken de natuurgerichte denkbeelden en praktijken die in deze milieus opgeld maakten niet zonder betekenis en gevolgen en de meest opmerkelijke en invloedrijke waren wel deze verbonden aan voeding. Consumptiehistoricus Frank Trentmann vindt zo de historische wortels van de recente populariteit van ‘lokaal’ en ‘organisch’ geteeld voedsel in de groeiende stedelijke onrust over het industriële voedselsysteem die voor het eerst de kop opstak in de hier behandelde periode. Net als toen maakt ook nu deze klasse-overschrijdende consumptiedynamiek vaak deel uit van ‘wider lifestyle change, to vegetarianism or alternative medicine’.⁸

Vanuit diezelfde actualiteit betitelde de Belgische voedselhistoricus Peter Scholliers het vegetarisme recent nog als ‘één van de vijf meest interessante veranderingen van onze eetgewoonten’.⁹ Maar met hem moeten we echter ook tot onze verbazing vaststellen dat de historische wortels van fenomenen als het ‘vegetarisme’ en ‘natuurvoeding’ tot nu toe op weinig belangstelling hebben kunnen rekenen. Binnen de bredere voedsel- en consumptiegeschiedenis lag de klemtoon op de sturende rol van de (stedelijke) overheid en de epistemische gemeenschap van wetenschappers, geneesheren en experts die het ontluikend industrieel voedselsysteem aan het begin van de twintigste eeuw mee legitimeerden en onderbouwden.¹⁰ Zelden kwamen daarbij de veelal kritische, subalterne stemmen van de kleine *Health-*, *Hygienic-* of *Dietetic-* reform verenigingen aan bod, die nochtans van anderen uit ook van belang zijn geweest in de sociale constructie van wat nu als ‘veilig’ en ‘kwaliteitsvol’ voedsel kan worden gecatalogiseerd in een hoe langer hoe meer geglobaliseerde, geïndustrialiseerde en verstedelijkte wereld.

Aan deze historiografische lacune, die in belangrijke mate mee wordt bepaald door een gebrek aan bronnen en een diepgravend onderzoek naar het *Lebensreform* verenigingsleven ter zake, wil nu dit artikel een bescheiden bijdrage leveren. We doen dat door in te gaan op de ideeën rond voeding en het industrieel voedingsstelsel, zoals die zijn

6 [Anoniem], ‘De verplichtingen van het doktersberoep’, *TTO* 3:5-6 (1926) 472-482, 482.

7 Lees E. Peeters, *De beloften van het lichaam. Een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1890-1940* (Amsterdam 2008).

8 F. Trentmann, *Empire of things. How we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first* (Londen 2016) 581. Over de rol van het consumentenactivisme, lees: F. Trentmann, ‘The politics of everyday life’, in: Idem (red.), *The Oxford handbook of the history of consumption* (Oxford 2012) 521-547.

9 S. Romans, ‘De vijf meest interessante veranderingen van onze eetgewoonten’, *De Groene Amsterdammer* (17 januari 2015). <http://www.groene.nl/artikel/de-vijf-meest-interessante-veranderingen-van-onze-eetgewoonten> (17 september 2015).

10 Lees bijvoorbeeld: V. Hierholzer, ‘The “war against food adulteration”. Municipal food monitoring and citizen self-help associations in Germany, 1870s-1880s’, in: P. Atkins, P. Lummer en D.J. Oddy (red.), *Food and the city in Europe since 1800* (Aldershot 2008) 117-128; en voor België: P. Scholliers, ‘Constructing new expertise. Private and public initiatives for safe food (Brussels in the first half of the nineteenth century)’, *Medical History* (verder MH) 58 (2014) 546-563; P. Scholliers en P. Van Den Eeckhout, ‘Hearing the consumer? The laboratory, the public, and the construction of food safety in Brussels (1840s-1910s)’, *Journal of Social History* 44 (2011) 1139-1155.

Pagina uit het tijdschrift Terug ter Orde met daarop afgebeeld het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck aan de Amerikalei 106 op de kruising met de Beeldhouwersstraat ('Onze Gesticht in Beeld', TTO 10 (1934) 12-19, 13 Erfgoed bibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen).

Voor welke
Ziekten
kan men er terecht?

Voor Alle.

Gij die lijdt aan :

STOFWISSELINGS-
ZIEKTEN

Rheumatiek — Sciatiek.
Jicht. — Aderverkalking.
Bloedarmoede. — Migraine.
Suikerziekte. — Albuminurie.
Urémie. — Beendertering.

MAAG- EN
DARMKWALEN

Maagzweer. — Maagzakking.
Enteritis. — Appendicitis.
Chronische verstopping.
Speen. — Wormplagen.

LONGZIEKTEN

Long- en longvliesontsteking.
Asthma. — Tuberculose.
Chronische bronchitis.

ZENUWZIEKTEN

Neurasthénie. — Hysterie.
Gemoedskwalen. — Chorée.
Slapeloosheid. — St. Vitusdans.
Vallende ziekte.

ZWAARLIJVIGHEID

Vermageringskuren.

HUDZIEKTEN

Psoriasis. — Eczema. — Netel-
koorts. — Zilt. — Prurigo.
Zona.

KINDERZIEKTEN

Mazelen. — Roode Koorts.
Dikoor. — Wijnpokken.
Rachitisme.—Groene Buikloop.

VROUWENZIEKTEN

HART- NIER- LEVER-
BLAASZIEKTEN

OPEN BEENEN

Spataders. — Phlebitis.
Purpura.

OOG- OOR- NEUS- EN
KEELZIEKTEN

Sinusitis. — Hooikoorts.

Zoekt heil in de Natuurgeneeskunde.

verwoord in het zeldzaam inzichtrijke tijdschrift *Terug ter Orde*, dat de vereniging rond Van Son heeft nagelaten voor de jaren 1923-1940.¹¹ In wat volgt zoomen we daarbij in op de vraag welke kritiek de natuurgenezers van het Hygiënisch Gesticht op het industriële voedselsysteem ontwikkelden in hun nagelaten geschriften en artikels, en welke alterna-

¹¹ In de periodiek van de onderzochte beweging, die onder wisselende titels bewaard wordt in de Erfgoedbibliotheek Antwerpen, staan alleen de namen van externe medewerkers en internationale auteurs opgegeven. Het merendeel van de artikels bleef evenwel zonder auteursvermelding. Vermoedelijk gaat het om artikels van Alois Van Son zelf, aangezien deze steeds op het schutblad verscheen als hoofdbestuurder. Zie ook: Peeters, 'Degeneratie en dressuur', 329-357, 330. Verdere informatie over de oplage en verspreiding van het tijdschrift werden niet teruggevonden. De periodiek heeft een A-5 formaat en het aantal pagina's varieert per nummer.

Vanaf oktober 1928 verscheen op het voorblad van Terug ter Orde een afbeelding van een toren. De toren staat symbool voor de religieus geïnspireerde levenswijze die in het natuurgeneeskundig blad werd gepromoot. 'Wie een toren bestijgt', zo klonk het, 'komt vrij van vele benauwdheden daar beneden (...), kan gezonde lucht ademen' en wordt bevrijd van 'vele zinloze en verkeerde gebruiken, waaraan men het leven als met stalen kettingen heeft vastgelegd' ('Ons titelblad', TTO 5:1-2 (1928) 853-856, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

tieven ze daarvoor in de plaats stelden. Welke argumenten en ideeën kwamen daarbij bovendrijven en wat leert ons nu hun publieke discours over achtereenvolgens de productie, distributie en consumptie van voedsel in het Antwerpse interbellum?

De keuze voor deze vereniging en haar tijdschrift volgde uit de gevoerde heuristiek die tot doel had meer te weten te komen over het ontstaan van het vegetarisme en de natuurdiëten in het Antwerpse interbellum. Al snel werd daarbij duidelijk dat de vereniging rond Aloïs Van Son zonder meer trendsetter was in deze, en bovendien een unieke, kwalitatief rijke bron heeft nagelaten. De periodiek biedt ons een uiterst gedetailleerd inzicht in de wijze waarop de productie, distributie en consumptie van voedsel in Antwerpen was georganiseerd in de eerste decennia van de twintigste eeuw en over de soort van *moral panics* die rond elk van deze schakels in de geglobaliseerde en geïndustrialiseerde voedselketen opgeld maakten in stedelijke milieus.¹² Daarbij kan ook de belangrijke vraag worden gesteld naar wat nu juist veilig en kwaliteitsvol voedsel was vanuit het standpunt van de Lebensreform? Hierbij overlapt, zo zal blijken, medisch-wetenschappelijke argumenten, Malthusiaanse angsten, kapitalistische kritiek, morelethische opinies en normatieve stemmingmakerij.

In wat volgt gaan we eerst dieper in op de bredere historiografische achtergrond en situering van het gevoerde onderzoek; vervolgens presenteren we de voornaamste onderzoeksresultaten; en besluiten doen we door onze bevindingen opnieuw door te trekken naar de actualiteit van vandaag.

¹² Het begrip *moral panics* gaat terug op het bekende stadssociologische werk van Stanley Cohen. Lees C. Krinsky, 'Introduction: the moral panic concept', in: Idem (red.), *The Ashgate research companion to moral panics* (Farnham 2013) 1-14.

Het vegetarisme in historische context en literatuur

Het vegetarisme en de natuurgerichte levenswijze van Aloïs Van Son en de zijnen paste binnen een bredere, laat negentiende-eeuwse kritiek op het toen nog net ontluikend, industrieel voedingssysteem.¹³ Het geheel van morelethische en medisch-wetenschappelijke argumenten dat zo werd ontwikkeld, viel daarbij zelf onder de bredere noemer Lebensreform. Deze ‘sociale beweging’ had zich op het einde van de negentiende eeuw verspreid in de meest geïndustrialiseerde en geürbaniseerde gebieden van Europa en de Verenigde Staten en kende een groeiende aanhang bij stedelingen uit vooral de hogere en lagere middenklassen.¹⁴

‘Levenshervormers’ problematiseerden de demografische groei, de industriële klasstrijd, technologische mutaties, de globalisering en andere sociale kwesties waar vooral de stedelijke bevolking rond 1900 mee te kampen had. Zij geloofden dat de stedelijke, geïndustrialiseerde samenleving in een crisis verkeerde, wat leidde tot morele en fysieke degeneratie.¹⁵ Om dat te voorkomen poogden levenshervormers zich te verzoenen met de ‘natuur’, wat zich in allerlei gedragingen kon manifesteren: van naaktloperij tot dierenzorg, het oprichten van autarkische kolonies, de vrije liefde, en dus ook een vegetarisch consumptiepatroon.¹⁶ In België vond het reveil in de natuur aansluiting bij breder gedeelde sentimenten van ‘anti-stedelijkheid’ in de late negentiende eeuw.¹⁷ Ze wortelde in een breed gedragen romantisering van landelijke, regionale tradities en een vaak als Vlaams begrepen ‘eigenheid’.¹⁸ Tegelijkertijd waren het vegetarisme en de andere Lebensreformgedragingen verbonden aan een waaier van kosmopolitische visies en transnationale verenigingen van intellectuelen, waaronder onderwijshervormers, spirituele

13 Het ‘vegetarisme’ werd als begrip voor het eerst omschreven vlak na de oprichting van de Britse Vegetarian Society in 1847, lees hierover: C. Spencer, *The heretic’s feast. A history of vegetarianism* (Londen 1993); over het vegetarisme als ‘tegenculturele’ beweging in Groot-Brittannië, verscheen: J. Gregory, *Of Victorians and vegetarians. The vegetarian movement in nineteenth-century Britain* (Londen en New York 2007); het vroegmodern vegetarisme in Groot-Brittannië werd bestudeerd in: T. Stuart, *The bloodless revolution. A cultural history of vegetarianism: from 1600 to modern times* (New York en Londen 2007); over het vegetarisme vóór de negentiende eeuw, lees evenwel: A. Oudraogo, ‘De la secte religieuse a l’utopie philanthropique. Genèse sociale du végétarisme occidental’, *Annales: Histoire, Science Sociales* 55 (2000) 825-843; voor Nederland richtte het onderzoek naar de nationale traditie van het vegetarisme zich eerder op de relatie(s) tussen mensen en dieren: D. Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009); voor Duitsland, lees: E. Barlösius, *Natürgemässe Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende* (Frankfurt en New York 1997).

14 A. Drouard, ‘Reforming diet at the end of the nineteenth century in Europe’, in: Atkins, Lummel en Oddy (red.), *Food and the city*, 215-225; F. Fritzen, ‘Gesünder Leben’. *Die Lebensreformbewegung im 20. Jahrhundert* (Stuttgart 2006); voor België verscheen de oudere licentiaatsverhandeling van F. Bauters, *De vegetarische beweging in België, 1897-1928* (Scriptie Geschiedenis, Universiteit Gent 1987); Peeters, ‘Degeneratie en dressuur’; Idem, *De beloften van het lichaam*; en recent: E. Peeters en K. Wils, ‘Ambivalences of liberal health policy. Lebensreform and self-help medicine in Belgium, 1890-1914’, in: F. Huisman en H. Oosterhuis (red.), *Health and citizenship. Political cultures of health in modern Europe* (Londen en New York 2014) 101-118.

15 Over het degeneratievertoog in België: J. Tollebeek, G. Vanpaemel en K. Wils (red.), *Degeneratie in België, 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003).

16 Het discours over een ‘terugkeer naar de natuur’ vond in België bijvoorbeeld ook ingang bij kunstenaars, letterkundigen, botanici, fotografen, architecten en stedenbouwkundigen, zie: B. Notteboom, *Ouvrons les yeux. Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940* (Doctoraatssthesis Architectuur en stedenbouw Universiteit Gent 2009) en: L. Van Santvoort, J. De Maeyer en T. Verschaffel (red.), *Sources of regionalism in the nineteenth century. Architecture, art and literature* (Leuven 2008).

17 Lees: I. Van Damme en T. Vanoutrive, ‘Het “moment Anspach”. Hoe België een voorbeeld werd in stedenbouw en ruimtelijke ordening’, in: M. Van Ginderachter, K. Aerts en A. Vrints (red.), *Het land dat nooit was. Een tegenfeitelijke geschiedenis van België* (Antwerpen 2014) 111-112.

18 E. Storm, ‘Regionalism in history, 1890-1945. The cultural approach’, *European History Quarterly* 33 (2004) 251-265; H. De Smaele, *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België* (Leuven 2009) 349-398.

leiders, anarchistenorganisaties, vrouwenbewegingen, ‘die “optimistisch” waren over de invloed die ze hadden in een fundamentele hervorming van de moderne samenleving’.¹⁹

Toch werd het vegetarisme in de historiografie niet altijd als dusdanig voorgesteld. Jan Romein, bijvoorbeeld, interpreteerde het als één van de vele ‘kleine geloven’ die hij in zijn grootschalig onderzoek naar het Europese *fin du siècle* beschreef als een uiting van ‘het slechte geweten van een heersende klasse’.²⁰ Tegen deze negatieve associatie van het vegetarisme met een zogenaamde ‘bourgeoisicrisis’ verzette onder andere Evert Peeters zich. Dat deed hij door in zijn ‘sociaalhistorisch’ onderzoek een lichamelijk perspectief te bieden op de ‘concrete manieren waarop leden van de burgerlijke middenklasse zich met behulp van de Lebensreform een plaats in de moderne wereld zochten’.²¹ Peeters stelde vast dat de maatschappelijke kwesties door levenshervormers werden ‘geprivatiseerd’, in tegenstelling tot de ‘socialisering’ van sociaaldemocraten. In navolging van Piet de Rooy beklemtoonde Peeters daarbij het aspect van ‘lichamelijke *Selbstreform*’ of ‘zelfheiliging’.²² Dit discours richtte zich tegen de snelle verwetenschappelijking en de medicalisering van de late negentiende eeuw, doordat natuurgenezers en vegetariërs hun geneeskundige autoriteit poogden te funderen met holistische en vitalistische concepten. Tot één van die alternatieve begrippen behoorde het ‘natuurlijke instinct’, wat vooral tegenwicht bood aan de snel in opmars zijnde bacteriologie of de zogenaamde ‘laboratoriumwetenschappen’.

Inderdaad, het ‘natuurlijk instinct’ werd zowel door Van den Broeck als Van Son keurig inpast in hun kritisch betoog over het eetgedrag van stedelingen.²³ Het ‘natuurlijke instinct’ werd daarbij gelijkgesteld met een spontane behoefte aan ‘lucht, gepast voedsel, licht, geregelde beweging en rust’. In de stad waren deze ‘natuurlijke levenselementen’ afwezig, en kwamen er ‘vijandige elementen’ voor in de plaats. Kon het individu zich niet verweren, dan deed er zich een verzwakking of zelfs een ernstige mutatie van het gestel voor. Deze ‘ontaarding’ van het ‘natuurlijk instinct’ vertaalde zich in het ontstaan van ‘schijnbehoeften’ of in het wegvallen van een ‘natuurlijke afkeer’ voor onder andere ‘schadelijke’ voeding (niet enkel vlees, ook geraffineerde suikers, zelfs gekookt voedsel) en gaf een verklaring voor de vele ‘moderne volkswaalen’ waar de stedelijke bevolking mee te kampen had.²⁴ Om dat alles te voorkomen raadden de natuurgenezers een dieet van zuiver plantaardig voedsel aan. Enkel zo kreeg de stedeling toegang tot alle levenskracht die het onbewerkte voedsel van de zon had ontvangen.²⁵

19 C. Verbruggen, ‘Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 38 (2008) 87-129, 87; Idem, *Schrijverschap in de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis* (Gent en Nijmegen 2008); C. Verbruggen en J. Carlier, ‘An entangled history of ideas and ideals. Feminism, social and educational reform in children’s libraries and children’s literature in Belgium before the First World War’, *Paedagogica Historica* 45 (2009) 291-308.

20 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Leiden 1976) 215, 220 en 228. In gelijkkluidende termen werd dat zo door Frank Bauters geschetst, die het vegetarisme van het Hygiënisch Gesticht beschreef als ‘radicaal’ en als ‘crisisgedrag’: Bauters, *De vegetarische beweging in België, 1897-1928*, 235-255.

21 Peeters, *De beloften van het lichaam*, 17.

22 Ibidem, 11; P. de Rooy, ‘Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en idealisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *BMGN* 106 (1991) 625-640.

23 Over de instinctenleer binnen de natuurgeneeskunde, lees: Peeters, *De beloften van het lichaam*, 52-55.

24 [Anoniem], ‘Optimistische mikrobiologie. Onze grootste weldoeners: de mikroben’, *Natuurgeneeskundig Tijdschrift. Maandschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck* (verder *NT*) 1:2 (1923) 20-24, 24.

25 [Anoniem], ‘Synthetische natuurgeneeskunde. De cel: haar werken en voelen’, *NT* 1:5 (1923) 69-72, 69.

Het opmerkelijke is dat het pleidooi van die natuurlijke voedingswijze bij levenshervormers vaak vanuit de onderbuik vertrok. Een gekend voorbeeld uit het Franse interbellum was de fysioloog Paul Carton (1875-1947) bij wie de natuurlijk geïoriënteerde levens- en geneeswijze veel te maken had met de tuberculose waar hij in zijn jonge jaren onder had geleden.²⁶ Onder gelijkaardige omstandigheden zou ook Van Son zich tot de natuurlijke genees- en leefwijze hebben ‘bekeerd’.²⁷ Als jong kind had Van Son te kampen met allerlei chronische kwalen. Daarvoor ging hij bij Van den Broeck ten rade, die hem had genezen op voorschrift van een natuurlijk dieet van ‘vruchten, groenten, aardappelen en natuurbrood’. De religieus bezielde Van den Broeck had hem bovendien geleerd ‘dat er niet eens een geneeskunde bestaat’.²⁸ De ‘ware geneesmethode’ van Van den Broeck, vertelde Van Son, stond in schril contrast met de ‘onkunde’ van de moderne artsen bij wie hij als ziekelijk kind in behandeling was geweest.²⁹ Zij hadden hem ‘versterkend’ voedsel (melk, eieren en vlees) en ‘allerlei lekkernijen’ voorgeschreven, waarvan hij – naar eigen zeggen – alleen zieker was geworden.³⁰ Meteen na het miraculeuze herstel onder invloed van de geneeswijze van Van den Broeck, zou Van Son zich zelf zijn gaan verdiepen in de ‘natuurwetten’ en ‘natuurdiëten’. Op aanraden van Van den Broeck ging hij geneeskunde studeren aan de Katholieke Universiteit Leuven.³¹ Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zette hij zijn opleiding in Nederland verder. Zonder evenwel een diploma te behalen, keerde Van Son omstreeks 1917 al terug naar Antwerpen. Van den Broeck was tegen dan ernstig ziek geworden en na diens overlijden in 1919 zette Van Son de praktijk van het Hygiënisch Gesticht verder als ‘natuurgenezer’.

Via de sterke nadruk op de ‘juiste’ consumptie van voeding, is het opmerkelijk dat vegetarische verenigingen zoals die rond Van Son niet meer zijn bestudeerd door consumptie- en voedingshistorici allerlei.³² Specifiek de studie van het interbellum is daarbij van belang, omdat in deze periode de vegetarische of natuurlijke voedingswijze dankzij nieuwe inzichten over de voedingswaarde van dierlijke en plantaardige producten aan betekenis zou winnen. In de negentiende eeuw wisten de meeste mensen wel dat plantaardige voeding noodzakelijk was voor een goede gezondheid, toch werd zelden aangenomen dat een dieet van hoofdzakelijk fruit en groenten ‘gezond’ kon zijn – laat

26 A. Ouédraogo, ‘Food and the purification of society. Dr. Paul Carton and vegetarianism in interwar France’, *Social History of Medicine* 14 (2001) 223-245.

27 Van Son zijn eigen levensverhaal is te lezen in: [Van Son], ‘Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel’, 60-61.

28 Ibidem, 61.

29 Ibidem.

30 Ibidem, 57-58.

31 Gijsen, *De leerjaren van Jan-Albert Goris*, 65 en [Anoniem], ‘Volksgezondheid en wetgeving. De Provinciale gezondheidscommissie der mikroben tot machtsmisbruik verleid’, *NT* 1:3 (1923) 33-41, 40.

32 Zo blijft het fenomeen goedgevoel onvermeld in werken aangaande collectieve acties rond consumptiegoederen: V. Pouillard, ‘Catholiques, socialistes et libres-penseurs. Les porte-parole des consommateurs en Belgique (1880-1940)’, in: A. Chatriot, M.E. Chessel en M. Hilton (red.), *Au nom du consommateur. Consommation et politique en Europe et aux Etats-Unis au XXe siècle* (Parijs 2004) 262-276. Vooral coöperatieve, sociale bewegingen zijn daarbij behandeld: C. Strikwerda, “Alternative visions” and working-class culture. The political economy of consumer co-operation in Belgium, 1860-1980’, in: E. Furlough en C. Strikwerda (red.), *Consumers against capitalism? Consumer co-operation in Europe, North-America and Japan, 1840-1990* (Oxford 1999) 67-92 en H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Tiel 2006). In 2012 startte Gisèle Nath aan de Universiteit Gent een proefschrift met de werktitel ‘The rise of mass consumption in Belgium (1945-1989). Social and political construction of affluence’, dat zich in hoofdzaak richt op de institutionalisering van Belgische consumptiebewegingen en -organisaties na de Tweede Wereldoorlog.

staan een dagelijkse menu van rauwe groenten.³³ Eerder moest de consumptie ervan een tegenwicht bieden voor het vlees, dat als krachtige eiwitleverancier een steeds belangrijker plaats begon in te nemen in de stedelijke voedselcultuur.³⁴ Ondanks de pogingen van vegetariërs om hun inzichten over het belang van een vleesloze, plantaardige voeding tot bij een breder publiek (ook van niet-vegetariërs) te brengen, onder andere met de oprichting van vegetarische restaurants en het publiceren van kookboeken, werd het vegetarisme door velen niet ernstig genomen of zelfs bespot.³⁵

Hoewel deze negatieve perceptie pas fundamenteel keerde in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, traden de ideeën van levenshervormers/vegetariërs in het interbellum wel steeds meer op de voorgrond. Voedingsdeskundigen hadden in deze periode namelijk bevestigd dat de door chemici recent ontdekte vitamines en mineralen belangrijk waren voor de gezondheid, waaronder vitamine C in vers fruit.³⁶ Deze ‘vitamine revolutie’ bekrachtigde de medisch-wetenschappelijke bevindingen van levenshervormers als de befaamde Zwitserse diëtist en voorvechter van het vegetarisme Maximilian Oskar Bircher-Benner (1867-1939), die al in de eerste jaren van de twintigste eeuw bezig was met het bestendigen van plantaardig voedsel als een belangrijke bron van energie of ‘levenskracht’.³⁷ Dankzij de nieuwe inzichten van de moderne voedingsleer in de jaren twintig en dertig wonnen nog andere populaire thema’s van vegetariërs veld, waaronder de kritiek op het zichtbare contrast in de maatschappij tussen onder- en overvoede mensen.

De negentiende-eeuwse industriële ontwikkelingen in voedselbedrijven, die zich nog verder uitbreidden in de eerste decennia van de twintigste eeuw, hadden ervoor gezorgd dat producten als vlees, suiker, bloem en alcohol op een grotere schaal en dus veel goedkoper konden worden geproduceerd. In combinatie met de heersende opvattingen dat een aantal van deze producten ‘versterkende’ voedingsmiddelen waren, zouden die veranderingen ertoe leiden dat een groot deel van de stedelijke bevolking tot een ‘overconsumptie’ van deze waren zou overgaan en dus een te weinig gevarieerd voedselpatroon zou ontwikkelen. Terwijl de lagere klassen werden geteisterd door hongersnood en ondervoeding, kregen sommige leden uit de midden- en hogere klassen zo te kampen met ‘welvaartsziekten’ als obesitas, artritis, diabetes enzovoort.³⁸ Levenshervormers, waaronder de Duitse dokter Volkmar Klopfer (1874-1943) en Bircher-Benner, veroordeelden om die reden de marktgeoriënteerde agricultuur.³⁹ De

33 Fruit werd bijvoorbeeld meer gegeten als bijspijs, vaak dan nog alleen bij gezinnen uit de midden- en hogere klassen en ook groenten stonden zelden op het dagelijkse menu: C.J. Whorton, ‘Historical development of vegetarianism’, *The American Journal of Clinical Nutrition* 59 (1994) 1103-1109.

34 E. Niesten, J. Raymaekers en Y. Segers (red.), *Lekker Dier! Dierlijke productie en consumptie in de 19de en 20ste eeuw* (Leuven 2003).

35 Nederland kende bijvoorbeeld de vegetarische restaurantketen die werden opgericht met het doel om het vleesloze dieet ook onder niet-vegetariërs te populariseren, lees: D. Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 115-185; in België waren er slechts een handvol vegetarische restaurants, die vaak geen lang leven beschoren waren: Bauters, *De vegetarische beweging in België, 1897-1928*, 50-55.

36 D.J. Oddy, ‘Introduction’, in: Idem en A. Drouard (red.), *The food industries of Europe in the nineteenth and twentieth centuries* (Londen 2013) 1-13, 9.

37 Over Maximilian Bircher-Benner: E. Meyer-Renschhausen, A. Wirz en P. Hill, ‘Dietetics, health reform and social order. Vegetarianism as a moral physiology. The example of Maximilian Bircher-Benner (1867-1939)’, *MH* 43 (1999) 323-341.

38 D. Oddy, P. Atkins en V. Amilien, *The rise of obesity in Europe. A twentieth century food history* (Farnham 2009).

39 K. Ellerbrock en H. Teuteberg, ‘Pioneering spadework in the history of the German food industry during the

massaproductie en -consumptie van de in hun ogen ‘krachteloze’ voeding, waaronder vlees, zuivel, geraffineerde suikers, *convenience foods* of ingeblikte voedingswaren, bestreden ze door een alternatieve markt van *health foods* (bijvoorbeeld *Müsli*) te creëren – die evenwel in het interbellum niet altijd het verhoopte succes boekte.⁴⁰

Zoals zal blijken uit een analyse van *Terug ter Orde* werden die denkbeelden over ‘gezonde’ en ‘ongezonde’ voeding door de natuurgenezers in hun veelzijdige en eigenzinnige kritiek op het moderne voedselsysteem toegeëigend, een ontwikkeling die binnen de Belgische voedingshistoriografie nog nauwelijks werd onderzocht. De resultaten die in wat volgt worden gepresenteerd, bekwamen we door middel van een *close reading* van verschillende artikels uit de periodiek, waaruit voornamelijk kwalitatieve gegevens met betrekking tot ‘natuurlijk’ en vegetarisch voedsel werden geselecteerd.

Productie: van paniek over industrieel voedsel tot promotie van eigen kweek

In het interbellum raakte de laat negentiende-eeuwse ‘nutriëntenleer’ of de ontdekking van vitaminen en mineralen in deze periode ingeburgerd in de Europese voedingssector.⁴¹ Via de toepassing van nieuwe technologieën leidde dat tot de ontwikkeling van een reeks industriële conserveermethoden (het inblikken van voedsel) en voedingsadditieven (vitamine D in margarine en het toevoegen van kleur- en smaakstoffen).⁴² Bij het Hygiënisch Gesticht bestond veel onzekerheid over de consequenties van deze toepassingen. Ook werden bedenkingen geplaatst bij de commerciële strategieën achter deze voedingsinnovaties. De lezers van *Terug ter Orde* kregen stukken te lezen waarin de moderne voedselproductie en de gevolgen daarvan voor volksgezondheid en natuur aan bod kwamen.⁴³ Als voorbeeld gelden hier de artikels over vlees, suiker, graan en ingeblikte groenten en fruit.

Natuurgenezers associeerden het eten van vlees niet alleen met een ‘tegennatuurlijke’ gewoonte.⁴⁴ Ze stelden zich ernstig vragen bij een ‘gecommercialiseerde fokwetenschap’, waarbij de waarde van het dier alleen in vet telde.⁴⁵ De beesten zouden op stal en in te kleine kooien geïsoleerd leven, beroofd van hun vitale ‘levenselementen’ (lucht en zonlicht). Verder waren de dieren onderworpen aan ‘barbaarsche’ praktijken en ‘vetgemest’ met het ‘afval der grootindustrie’.⁴⁶ Als een gevolg van deze ‘mistoestanden’ werd gesteld dat maar liefst vijftig procent van alle runderen aan tuberculose leed.⁴⁷ Was het onnatuurlijk levende beest niet tuberculeus, dan had het wel mond- en

nineteenth and twentieth centuries: beet sugar, wheat starch and health foods, in: Oddy en Drouard (red.), *The food industries*, 17-39; A. Drouard, ‘Reforming diet’, 215-225; Meyer-Renschhausen, Wirz en Hill, ‘Dietetics, health reform and social order’.

40 Zelfs waren er in de eerste decennia van de twintigste eeuw al Zwitserse en Oostenrijkse ‘health food’ fabrieken, die vleesvervangers produceerden: P. Brodard, ‘From the Austrian sausage Carna vegetale to the Swiss spread Le Parfait. Meat substitutes in peace and wartime (1908-1959)’, *Food and History* 8 (2010) 25-43.

41 Lees: C. Biltkoff, ‘Critical nutrition studies’, in: J.F. Pilcher (red.), *The Oxford handbook of food history* (Oxford 2012) 172-190.

42 Ellerbrock en Teuteberg, ‘Pioneering spadework’, 17-39; A. den Hartog, ‘The discovery of vitamins and its impact on the food industry. The issue of tinned sweetened condensed skim milk’, in: Oddy en Drouard (red.), *The food industries*, 131-142.

43 [Anoniem], ‘De Levenselementen. Natuurlijk voedsel. Over voeding en gezondheid’, *TTO* 4:3 (1927) 649-661, 661.

44 Idem, ‘Tuberculose bij het vee’, *TTO* 12:7-8 (1937) 111-113, 112.

45 Idem, ‘Hoe men dieren vet’, *TTO* 10:6-7 (1935) 100.

46 Ibidem, 100; [Anoniem], ‘De Levenselementen. Waarom vleeschgebruik te ontraden is’, *NT* 1:6 (1923) 91-95, 91.

47 [Anoniem], ‘Tuberculose bij het vee’.

klauwzeer, kanker, etterbuilen of een longontsteking.⁴⁸ Toch kwamen de zieke beesten bij de slachthuizen terecht.⁴⁹ Althans, dat maakten ze in *Terug ter Orde* duidelijk door te verwijzen naar *De Vegetarische Bode* (1929 en 1934) en *La Réforme Alimentaire* (1928). Daarin waren berichten verschenen over hoe het met tuberculose besmet vlees van Nederlandse, Franse en Duitse abattoirs tal van slachtoffers had gemaakt.⁵⁰ Aan dit artikel gingen in het Nederlands vertaalde citaten uit het boek *The jungle* (1906) van Upton Sinclair (1878-1968) vooraf, de befaamde vroeg twintigste-eeuwse bestseller die de praktijken van de Union Stock Yards in Chicago had aangeklaagd.⁵¹ Mocht de lezer zich dus nog niet bewust zijn van de ‘wanpraktijken’ die aan de kapitalistische vleesproductie en aan het vleesverbruik waren verbonden, dan zouden de verhalen van de slachthuisarbeiders van Chicago hem of haar wel ‘tot betere inzichten’ brengen, zo stelde het artikel.

Vleesvoeding was voor de natuurgenezers niet alleen een morele en hygiënische kwestie, maar ook een economisch en Malthusiaans probleem. Dierlijke productie vereiste kapitaalintensieve investeringen in machinale en/of handmatig gestuurde arbeid, opslagruimten, transport, en bovenal in veevoeder.⁵² Vooral dat laatste leidde tot spanningen, aangezien de bevolking een massa aan voedsel kon uitsparen door over te schakelen op een vegetarisch dieet. De natuurgenezers redeneerden namelijk dat één hectare landbouwareaal, bestemd voor de productie van veevoeder, maar 250 kilogram vlees opleverde, terwijl hetzelfde stuk grond drieduizend kilogram graan voortbracht.⁵³ *Terug ter Orde* verwees hiervoor naar de Deense vegetariër en voedingskundige Mikkel Hindhede (1862-1945).⁵⁴ Hij stelde dat het jaarlijkse voedsel voor één rund in voedingswaarde gelijk stond aan het jaarlijks verbruik van zes volwassen mannen. Zeker in tijden van een acuut ervaren snelle bevolkingsgroei leverden vlees en vet volgens Hindhede onvoldoende voedingsstoffen op om een groeiende bevolking in leven te houden.

Beter kon de landbouweconomie investeren in de verbouwing van voor menselijke consumptie bestemde gewassen, tenminste indien dit ‘natuurlijk’ gebeurde. Want de aarde werd ‘ziek’ bevonden door de technologische en wetenschappelijke vernieuwingen die de industrialisering meebracht.⁵⁵ Symptomatisch hier was het ‘roekeloos’ gebruik van kunstmeststoffen en de motorploeg.⁵⁶ Deze landbouwintensivering verbonden de natuurgenezers aan de opkomst van de grootproducenten die verlangden naar ‘goedkope grondstoffen, goedkope arbeidskrachten, en een groot afzetgebied vol mensen om de goederen te kopen, die hij met zijn machines zoo goedkoop kon voortbrengen’.⁵⁷ Dat dit op termijn een ecologische weerslag zou hebben, bleek uit

48 Idem, ‘Van dagelijksch nut. Drink uw melk ongekookt’, *NT* 1:3 (1923) 51.

49 Idem, ‘Eet smakelijk’, *TTO* 9:9-10 (1933) 161-173.

50 Ibidem, 173. Over de betreffende periodieken van de vegetarische bewegingen in Nederland en Frankrijk: D. Verdonk, *Het dierloze gerecht* en Ouedraogo, ‘Food and the purification of society’, 223-245. Over de koop en verkoop van tuberculose dieren in Antwerpse abattoirs staat er in het tijdschrift niets vermeld.

51 Lees ook: W. Cronon, *Nature’s metropolis. Chicago and the great west* (Chicago 1992) 207-259.

52 T.H. Kwakman, ‘Domheid is duur’, *TTO* 8:11-12 (1932) 201-208.

53 A. Van Son, *Natuurlijke voeding. Handleiding voor praktische voedingsbervorming* (Antwerpen 1928) 19-20.

54 [Anoniem], ‘De krankzinnigheden van de staatshuishoudkunde. Voedsel voor 28 milliard menschen’, *TTO* 14:11-12 (1939) 177-187.

55 Idem, ‘Zieke aarde, zieke menschen’, 148-149.

56 Ibidem, 149.

57 Ibidem, 146-147.

een verwijzing in het artikel naar de gigantische *dust bowls* die de Amerikaanse prairie in de jaren '30 hadden ontworcht. Indien er in de moderne omgang van mens met natuur geen kentering kwam, klonk het profetisch, dan zouden 'de gevolgen oneindig veel verschrikkelijker worden dan die van een wereldoorlog ooit zouden kunnen zijn. (...). [N]og eenige tientallen jaren van verwaarloozing, en de taak zal zoo moeilijk zijn geworden, dat men aan de mogelijkheid ervan zal moeten twijfelen'.⁵⁸

De 'denaturalisering' of 'demineralisering' bij industriële verwerkingsprocessen en behandelingen baarde eveneens zorgen.⁵⁹ Industrieel voedsel had aan belangrijke voedingsstoffen of 'vitaliteit' ingeboet, wat bij de consumptie ervan ernstige ziektes kon veroorzaken. Tafelsuiker – afkomstig van bieten of suikerriet – onderging bijvoorbeeld allerlei raffinageprocessen waardoor het zijn organische samenstelling verloor, en nog maar weinig voedingswaarde opleverde. Bovendien was het een 'prikkelstof' die het zenuwstelsel op lange termijn kon aantasten. Hetzelfde gold voor de scheikundig geïnvverteerde suikers en de kunstmatige zoetstoffen die onder meer in goedkope kunsthoning, geconcentreerde vruchtensappen, limonades, bier en snoepgoed zaten. Zij raadde de lezers van *Terug ter Orde* aan om enkel suikerhoudende producten van natuurlijke oorsprong als honing te consumeren.⁶⁰ Niet alleen omdat de andere suikerhoudende producten 'dood-geraffineerd' waren, maar omdat er ook nog eens smaak-, geur- en kleurstoffen aan werden toegevoegd, de zogenaamde 'fabrieksgeheimen'.

Hieronder begreep *Terug ter Orde* ook vormen van voedselvervalsing, die tijdgenoten op grote schaal toepasten op de geliefkoosde 'witmeelproducten', waaronder wit brood en patisserie.⁶¹ Al vanaf 1820 was het technisch mogelijk geworden om grote hoeveelheden tarwe naar de stad te transporteren en ze op een industriële schaal te verwerken tot bloem.⁶² Om de opslag van bloem in stedelijke depots te vergemakkelijken, werd de tarwe met behulp van pletrollen ontdaan van haar meest vitamine- en mineralenrijke bestanddelen namelijk, de kiem en 'aleurionlaag'. De industriële schaalvergroting van witte bloem maakten witmeelproducten niet alleen goedkoper, maar ook minder voedzaam dan integrale of voltarwe producten. De natuurgenezers rezen tegen de populariteit van witmeelproducten in met het argument dat bakkers en molenaars de bloem vervalsten en nog witter probeerden te maken door het graan te bleken. Dat dit type van voedselvervalsing vaak voorkwam, leidden de natuurgenezers af uit de vakbladen voor maalderijen die blijkbaar volstonden met advertenties voor bleekmiddelen. Het gebruik daarvan kenmerkte zich verder door de huidziekten waaraan de schuldige bakkers en molenaars ten prooi vielen.

Voedselvervalsing deed zich ook voor bij de productie van witte rijst. Deze werd door de nijveraars gepolijst en vervolgens geblonken 'door allerhande viezigheden als paraffine, talk, stroop, raapolie en waschblauw'.⁶³ Hierdoor hadden zij de rijst beroofd van haar kaf/zilvervlies. Problematisch vonden de natuurgenezers niet alleen dat de consumptie van deze 'gedenatureerde' rijst onder de Europese bevolking toenam, maar

58 Ibidem, 150.

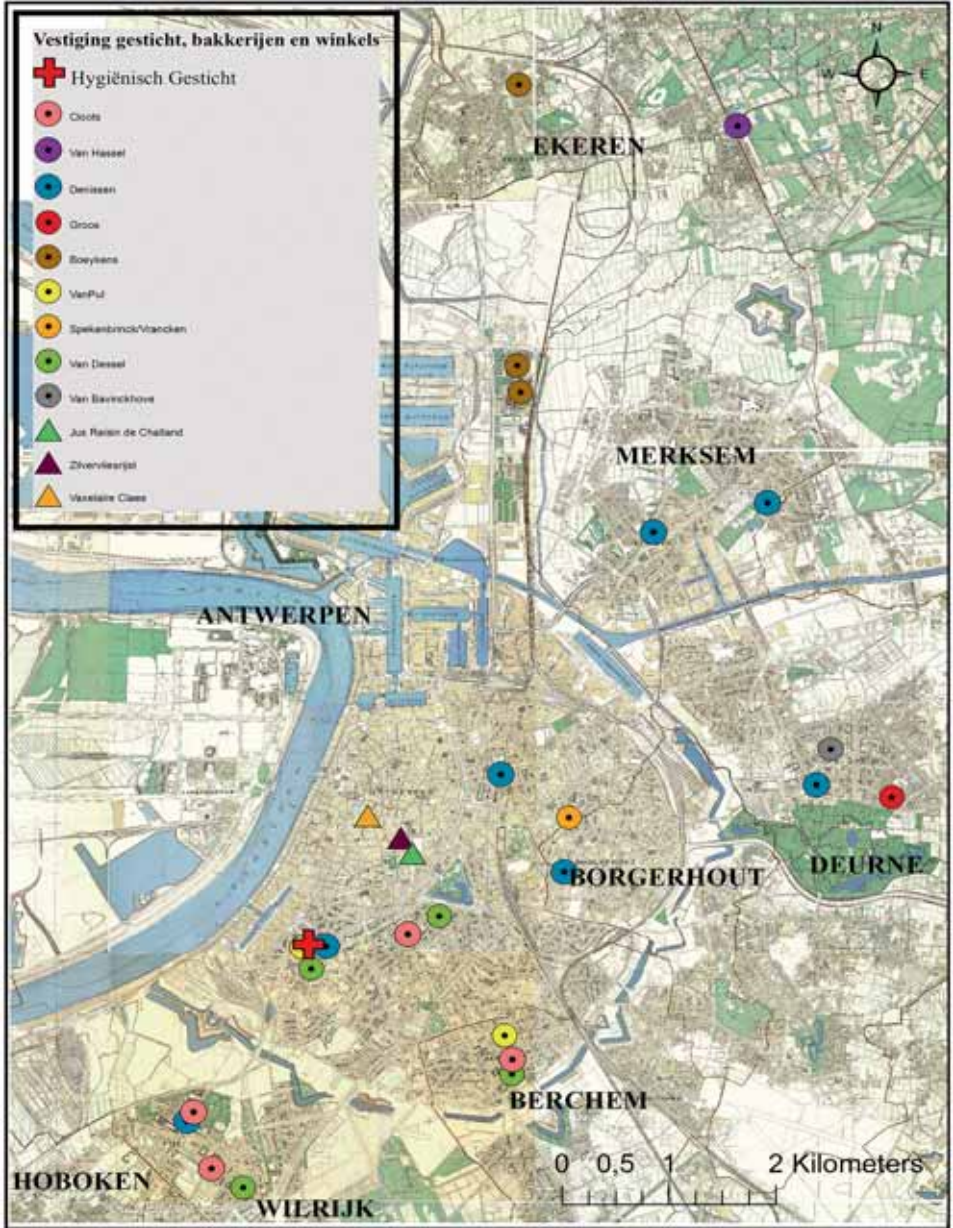
59 [Anoniem], 'Levensselementen. Natuurlijk voedsel. Is suiker een goed voedsel?', *NT* 1:2 (1923) 28-32; Idem, 'Vruchtensappen', *TTO* 9:5-6 (1933) 104-111.

60 [Anoniem], 'Over honing, bijen en vruchtenteelt', *TTO* 4:1-2-3 (1934) 1-11, 2.

61 Idem, 'De staf des levens of de zeis des doods', *TTO* 11:7-8 (1933) 121-134.

62 Meyer-Renschhausen, Wirz en Hill, 'Dietetics, health reform and social order', 323.

63 [Anoniem], 'Natuurlijk voedsel. Rijst', *TTO*, 2:12 (1925) 384-388, 385.

Vestiging Hygiënisch Gesticht, 'Hygiëna-Bakkerijen' en winkels per district (eigen bewerking van gedigitaliseerde stadsplattegrond 15.x.x, 1:5000 (1959-1963), Ministerie van Openbare Werken: Dienst voor Topografie en Fotogrammetrie, in samenwerking met GISTORICAL Antwerp en Stad Antwerpen Dienst Stadsontwikkeling/Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen).

ook dat de 'kultuurmensch' het product had geïntroduceerd bij 'zijn bruine, zwarte en gele broeders aan de overzijde van den Oceaan'.⁶⁴ Witte of gepelde rijst is immers arm aan vitamine B₁, dat bij een langdurig gebrek door een deficiënte voeding 'beriberi' of acidose kan veroorzaken. Vooral in Aziatische landen die in de negentiende eeuw waren overgeschakeld op de massale productie en consumptie van witte rijst, had de ziekte veel slachtoffers gemaakt.⁶⁵

Stedelijke consumenten konden zich van al deze kwalen en euvels ontdoen door zich te verdiepen in het productieproces van voedsel en haar voedingswaarde. Bovendien werd het tijd dat ze 'goed' voedsel eisten van de landbouwproducenten.⁶⁶ Dat gold vooral voor vers geteelde vruchten en groenten, want moderne stedelingen waren verknocht geraakt aan goedkope, geconserveerde varianten. *Terug ter Orde* nam daarbij de moderne voedingswetenschappers op de korrel, die stelden dat ingeblikte groenten en fruit evenveel voedingsstoffen bevatten als de verse. En ze waarschuwden voor de aankoop van voedselgewassen bij telers die kwantiteit verkozen boven kwaliteit: 'den boer' wordt immers 'naar het gewicht betaald (...) en niet naar de voedingswaarde'.⁶⁷ Bovendien werden hun producten vaak in serres en broeikassen op een kunstmatige voedingsbodem gekweekt, of de telers gebruikten stikstof- en kunstmest, in de plaats van natuurlijke alternatieven. Dat betekende wederom een verlies aan bodemmineralen en aan belangrijke voedingsstoffen voor de gebruiker, zo klonk het.

Het ideaal van de natuurgenezers bestond uit plantaardig voedsel dat door middel van zelfvoorziening was gewonnen.⁶⁸ In twee artikelen (1932-1933) gaf het schoolhoofd van St. Pieters Rode en zelfverklaarde 'hygiënist' T.H. Van Orshoven uitleg aan stedelingen over het onderhoud van een eigen hofje in of net buiten de stad.⁶⁹ De grond van deze moestuin mocht volgens Van Orshoven alleen worden bewerkt met natuurlijke meststoffen zoals humus, menselijke en dierlijke uitwerpselen, of met scheikundige meststoffen zoals fosfaat- en potasmest. Antwerpenaars die niet over een eigen kweek beschikten, konden een beroep doen op het Werk van den Akker en den Haard. Deze organisatie verhuurde sinds 1896 kosteloos of tegen een lage prijs volkstuintjes in de omgeving van de stad.⁷⁰ Speciaal de katholieke zuil steunde dit initiatief, want zij zag het onderhouden van een volkstuintje als een ideaal instrument om industriearbeiders aan de verderfelijke stadsecologie te onttrekken.

Hoewel de artikelen in *Terug ter Orde* zich nooit expliciet tot arbeiders richtten, werd door de natuurgenezers een gelijkaardige betekenis verbonden aan het onderhoud van

64 Ibidem.

65 Ibidem; De ontdekking van 'vitaminen' zou op zich laten wachten tot 1912, wanneer de Poolse biochemicus Casimir Funk (1884-1967) de stof wilde isoleren die verantwoordelijk was voor de ziekte 'beriberi'. Die stof gaf hij de naam 'vitale amine' of 'vitamine', die later vitamine B₁ of thiamine zou worden genoemd. Voor dat onderzoek liet Funk zich inspireren door de ontdekkingen van de Nederlands arts Christiaan Eijkman (1858-1930), die al in de jaren negentig van de negentiende eeuw vaststelde dat een onvolwaardige voeding de oorzaak is van de ziekte beriberi in Nederlands Indië, lees hierover: K. Carpenter, *White rice, and vitamin B. A disease, a cause, and a cure* (Berkeley 2000).

66 Idem, 'Meer fruitteelt gewenscht', *TTO* 12:3-4 (1937) 62-63, 63; Idem, 'Tekort aan fruit in alle landen', *TTO* 12:1-2 (1937) 29-30.

67 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 92.

68 [Anoniem], 'Voedingsvraagstuk en de analytische wetenschappen', *TTO* 2:11 (1925) 373-379.

69 Idem, 'Rauwkost heel het jaar door', *TTO* 8:11-12 (1932) 232-236; Idem, 'Rauwkost heel het jaar door II', *TTO* 9:3-4 (1933) 79-80.

70 Ibidem, 232. Over de geschiedenis van het Werk van den Akker en den Haard, lees: Y. Segers en L. Van Molle (red.), *Volkstuinen: een geschiedenis* (Leuven 2007).

„Hygiëna Bakkerij“
M. C. VAN PUL EN ZONEN

Ferdinand Coosemansstraat, 103. BERCHEM. — Telefoon 916.40
Kortelings : Campenhoutstraat, 12, Berchem

Proeft de volgende •HYGIËNA• produkten :

Voltarwebrood A. — Voltarwebrood B. — Voltarwebrood met rozijnen.
Voltarwe-melkbrood. — Beschuiten. — Speculaas. — Roggebrood.
Roggebrood met rozijnen. — Voltarwebrood zonder
gist en zonder zout op bestelling.

De « HYGIËNA » Beschuiten en Speculaas worden ook door heel het
land verzonden.

BESTELLING
aan huis in heel de stad en omliggende :

Kiel. - Hoboken. -
Wilrijck. - Elsdonck. -
Oude-God. - Edeghem.
Deurne-Noord en
Zuid. - Merxem. -
Eeckeren. - Eeckeren-
Donck. - Mariaburg. -
Brasschaet. - Schooten.
Koningshof.

18

Pagina uit 'Terug ter Orde met boven een foto van de bakkerij van M.C. Van Pul & Zonen in de Ferdinand Coosemansstraat 103, op de hoek van de Van Campenhoutstraat en daaronder afgebeeld de levering van 'Hygiëna-producten' door middel van een triporteur ('Ons Gesticht in Beeld', TTO 10 (1934) 12-19, 18).

een volkstuin. Door middel van tuinbouw voorzagen stedelingen zich niet alleen van natuurlijk voedsel, maar van 'frissche buitenlucht, heilzaam zonlicht, nuttige arbeid en welverdiende rust'.⁷¹ Was de stadsbewoner niet in het bezit van een eigen hofje, dan werd het contact met de natuur op een andere manier aangemoedigd. In bossen, weiden en langs wegen kon een schat aan gratis en zuiver natuurlijk voedsel worden geplukt. Om het lezerspubliek een inzicht te geven in het aanbod aan eetbare planten en zwammen werden allerlei boeken aangeraden, zoals *De voornaamste eetbare en giftige paddenstoelen*, uitgegeven door de Nederlandse Vegetariërsbond.⁷² Lezers die zich verder

⁷¹ [Anoniem], 'Rauwkost heel het jaar door', 233.

⁷² Van Son, *Natuurlijke voeding*, 143.

wilden verdiepen in de wereld van paddenstoelen, konden inlichtingen vragen bij de Mycologische Vereniging van Antwerpen.⁷³

Distributie: van gejammer over markt-afhankelijkheid naar de uitbouw van een eigen kleinhandelsnet

Indien het zelf produceren of verzamelen van voedsel niet mogelijk was, waren stedelingen noodzakelijkerwijs aangewezen op voedingswinkels 'proppensvol met allerhande fijne etenswaren (...) waaronder geen enkel stukje natuurlijk voedsel te vinden is.'⁷⁴ Om dit te verhelpen werden de 'natuurlijke' producten van vaak dure handelszaken aangeraden of eigen commerciële initiatieven gestimuleerd. Illustratief voor dat laatste waren de bakkerijen in Antwerpen die integrale producten verkochten, zoals ongegist en ongezoeten natuurbrood, volkoren speculaas, natuurbeschuiten enzovoort.⁷⁵ Door het Hygiënisch Gesticht werden zij gevraagd om deel uit te maken van een netwerk aan 'Hygiëna-bakkerijen'.⁷⁶ De integrale voedingswaren die zij verkochten kregen dan de naam van 'Hygiëna-producten'. Hoewel deze niet gepatenteerd waren, stonden zowel de aankoop en de kwaliteit van het graan als het productieproces van het meel onder toezicht van het Hygiënisch Gesticht.⁷⁷

Naar schatting verkochten een vierentwintigtal bakkerijen dergelijke goederen.⁷⁸ Het karakter van de wijken waar deze winkels opereerden, had als constante de aanwezigheid van koopkrachtige burgers (zie de kaart op pagina 12). De vier verkooppunten van Denissen, Van Pul en Zonen, en Van Dessel lagen bijvoorbeeld op het Zuid, een buurt van eerder welgestelde consumenten, met statige herenhuizen, het Justitiepaleis en het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.⁷⁹ Hetzelfde gold voor de vestigingen van Van Dessel en Cloots in de nabijheid van het stadspark en de Belgiëlei.⁸⁰ Andere depots van Denissen en van Spekenbrinck (vanaf 1928 bakker Vrancken) situeerden zich dan weer in Oud-Borgerhout, een wijk die in de late negentiende en vroege twintigste eeuw uitgroeide tot een dichtbevolkte buurt met smalle straatjes, arbeiders en sociale woningen, maar ook middengroepen.⁸¹ Oud-Berchem, waar enkele bakkerijen van Van Dessel, Cloots en Van Pul en Zonen waren gevestigd, had in het interbellum een gelijkaardig gemengd karakter.⁸² Van Pul en Zonen was er de hoofdbakker van dienst, en verkocht luxe voeding (zie pagina 14 en 16).⁸³ Verder beheerde hij vanaf 1933 het hoofddepot van de 'Hygiëna-

73 [Anoniem], 'Paddenstoelen', *TTO* 11:9-10 (1936) 115-128, 116.

74 *Ibidem*, 9.

75 *Ibidem*; Schutblad, *NT* 1:9 (1924); [Anoniem], 'Ter mededeeling. Natuurbrood', *TTO* 3:1-2 (1926) 8-11; idem, 'Een paar mededeelingen', *TTO* 12:3-4-5-6 (1930) 1404; Idem, 'Ons gesticht in beeld', *TTO* 10:1-2-3 (1934) 12-19.

76 [Anoniem], *Ons Gesticht in beeld*, 18.

77 *Ibidem*, 19. [Anoniem], 'De staf des levens of de zeis des doods', 134.

78 Idem, 'Ons Gesticht in beeld', 12-19. De gegevens over het aantal bakkers zijn niet nauwkeurig en/of onvolledig, aangezien er nooit in het tijdschrift staat vermeld wanneer één van de bakkers de verkoop van de 'Hygiëna-producten' opgaf.

79 *Antwerpen: twintig wijken, twintig werelden* II (Antwerpen 2004) 44-45, 161-163, 338-339.

80 *Ibidem*, I, 10; II, 79.

81 *Ibidem*, I, 155-156.

82 *Ibidem*, 141-143.

83 Er staat niet exact vermeld in de periodiek vanaf wanneer M.C. Van Pul en Zonen is gestart met de verkoop van 'Hygiëna-producten'. Vermoedelijk is dat omstreeks 1933, aangezien zijn naam dan voor de eerste keer op het schutblad verschijnt.

Waarom
hechten
wij zooveel
waarde aan

Hygiënische Bakkersprodukten ?

Omdat al de onhygiënische bakkerswaren, uit fijne witte bloem vervaardigd, buiten de onmiddellijk merkbare stoornissen in de spijsverteringsverrichtingen verwekt — chronische verstopping met heel den nasleep van maag- en darmkwalen, appendicitis, enz. — een heele reeks van ondervoedingsziekten : demineralisatie, bloedarmoede, tandbederf en dito op hun rekening hebben.

Alleen bakkersprodukten, vervaardigd uit ongebuild meel van eerste kwaliteit, kunnen de gezondheid bevorderen. Onder den naam "Natuurbrood,, wordt echter heel wat verkocht, dat niet aan alle hygiënische eischen beantwoordt.

ALLEEN de onder den gedeponeerden naam HYGIENA in den handel gebrachte bakkersprodukten, vervaardigd door M. C. VAN PUL en ZONEN, Ferdinand Coosemansstraat 103 Berchem, kunnen door ons Gesticht worden aanbevolen, omdat aankoop, kwaliteit en malen van het graan; samenstelling, bewerking en bakken dezer produkten onder voortdurend toezicht van ons Gesticht geschieden.

19

Pagina uit het tijdschrift Terug ter Orde met reclame voor de bakkerij van M.C. Van Pul & Zonen in de Ferdinand Coosemansstraat 103, op de hoek van de Van Campenhoutstraat ('Ons Gesticht in Beeld', TTO 10: 1-2-3 (1934) 12-19, 19, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, cat. nr. J75071)

producten' in de nabijheid van het Hygiënisch Gesticht op de Amerikalei op het Zuid.⁸⁴

Lezers van het tijdschrift *Terug ter Orde* die 'het wenschelijk achtten, dat er in andere stadswijken of voorsteden, of in andere gemeenten en steden dépôts worden ingericht, of die zelf een dépôt van [de] produkten wenschen', moesten zich wenden tot het Hygiënisch Gesticht of tot bakker Van Pul. Die laatste deed namelijk de bestellingen, die in de stad en in omliggende gebieden, zoals Merksem en Ekeren, gratis aan huis leverden door middel van triporteurs (zie pagina 14).⁸⁵ Het ontvangend dienstpersoneel op de

⁸⁴ [Anoniem], 'De staf des levens of de zeis des doods', 133.

⁸⁵ Ibidem, 133-134; [Anoniem], 'Ons Gesticht in beeld', 12-19.

overgeleverde foto's doet vermoeden dat de 'Hygiëna-producten' bij bemiddelde klanten op tafel kwamen. De aangeboden volkoren-, rogge- en rozijnenbroden waren in het interbellum vaak veel duurder dan het gestandaardiseerde huishoudbrood van witte bloem.⁸⁶ Een dieet van natuurvoeding was duidelijk eerder weggelegd voor burgers uit de middengroepen en hoger (wat aansloot bij het lezerspubliek van *Terug ter Orde*).

De 'marketingstrategie' van de natuurgenezers bleef niet beperkt tot de oprichting en het adverteren van eigen commerciële initiatieven.⁸⁷ Onder het mom van de afwezigheid van natuurlijk en gezond voedsel, adverteerden ze soms op subtiële wijze voor bestaande en 'betrouwbare' winkels in Antwerpen. Kwalitatieve rijst met zilvervlies scheen uitsluitend te verkrijgen bij een detailhandelszaak in de Schuttershofstraat, gelegen nabij het modieuze, commerciële centrum van de stad.⁸⁸ Vlakbij, op de Oude Vaartplaats, was *Jus de Raisin Challand* te koop, een eerder kostelijk, ongegiste druivensap.⁸⁹ Lezers die niet de nodige financiële armslag hadden, konden hun eigen vruchtensap maken van vers fruit.⁹⁰ Daarvoor werd de 'Jupiter Universele Keukenmachine' aangeraden, een apparaat dat het grootwarenhuis Vaxelaire-Claes voor 198 BF aanbood.⁹¹ De firma Vaxelaire-Claes, opgericht in 1886, bevond zich nabij het toeristische hart van de stad, tussen de Eiermarkt en de Schoenmarkt en vlakbij de prestigieuze Grand Bazar du Bon Marché op de Groenplaats.⁹² Hoewel de aankoop van dit 'alles-in-één'-keukenapparaat de natuurgenezers voordeliger leek dan te investeren in verschillende huishoudtoestellen, lijkt het opnieuw weinig waarschijnlijk dat een arbeidersgezin zich hier toe aangetrokken voelde. Ook de 'Bircher-Bennerrasp', een keukenrasp ontwikkeld door de Zwitserse voedingswetenschapper en vegetariër Maximilian Bircher-Benner – en in een advertentie betiteld als 'onmisbaar bij het bereiden der rauwkost' – leek meer weg te hebben van een exclusief keukeninstrument, dat commercieel genoeg alleen te verkrijgen was bij het Hygiënisch Gesticht zelf.⁹³

Op nog een andere wijze verhielden de natuurgenezers zich actief tegenover de eigentijdse markteconomie. *Terug ter Orde* betreunde namelijk het feit dat Antwerpen weinig of geen reformwinkels en vegetarische restaurants kende. Herhaaldelijk werd verwezen naar het succes van dergelijke projecten in het buitenland. In een artikel uit 1927 staat bijvoorbeeld vermeld hoe het vegetarische Rauwkost-Restaurant in San Francisco uitsluitend natuurlijk voedsel serveert en 'door alle klassen der bevolking'

86 P. Scholliers, *Food culture in Belgium*, 34-35.

87 Peeters spreekt in dit verband over een 'markt van welzijn en geluk', die zich ontwikkelde vanuit de kritiek op de moderne medische wetenschap, en meer bepaald op de bacteriologie: Peeters, *De beloften van het lichaam*, 69, 88, 346.

88 *Antwerpen: twintig wijken, twintig werelden* 1, 63-64.

89 [Anoniem], 'Van dagelijksch nut. Hygiënische Gerechten en menu's', *TTO* 2:7-8 (1924-1925) 301-311, 310; Van Son, *Natuurlijke voeding*, 106, 135.

90 Idem, 'Het hygiënisme en het drankvraagstuk', *TTO* 5:3-4 (1929) 898-908; Idem, 'Vruchtensappen', *TTO* 9:5-6 (1933) 104-111.

91 Ibidem; [Anoniem], 'Hygiënische keuken. Een praktische rauwkostmachine', *TTO* 4:10-11 (1928) 825-830, 827. Omgerekend naar uurlonen van ongeschoolde metsers was dit een zeer hoog bedrag. Een arbeider moest in 1928 iets meer dan 48 uur werken aan 4,10 BF per uur om de machine te bekostigen. Koopkrachtberekeningen op basis van <http://www.vub.ac.be/SGES/scholliers1.html> (18 september 2015).

92 *Antwerpen: twintig wijken, twintig werelden* 1, 64-66.

93 Een vermelding van de rasp en de prijs daarvan (7 BF) afficheert telkens op het schutblad. Zie ook: [Anoniem], 'Hygiënische keuken. De Bircher-Bennerrasp', *TTO* 4:8-9, 1928, 784-788, 787. Over Maximilian Bircher-Benner, lees: Meyer-Renschhausen, Wirz en Hill, 'Dietetics, health reform and social order', 323-341.

wordt bezocht.⁹⁴ Dit moderne restaurant beschikte bovendien over een bibliotheek, waar de bezoekers zich konden verdiepen in literatuur over het vegetarisme, de volksgezondheid en de natuur. Maandelijks werden er zelfs gratis lezingen gehouden voor de gasten. Daarbij kregen zij de gelegenheid vragen te stellen over voeding en gezondheid.

De afwezigheid van gelijkaardige initiatieven in Antwerpen weerhield de natuurgenezers niet om informatie te verspreiden. Integendeel, op deze manier hoopten ze mensen te rekruteren die zich mee zouden scharen achter de door hen gepromote leefwijze. Dat deed Van Son zelf door geregeld lezingen te geven. Eén van de lezingen over natuurlijk voedsel vond in Antwerpen plaats en zou – naar eigen zeggen – zeshonderd aanwezigen hebben geteld.⁹⁵ Bij deze gelegenheid werd een tafel met allerlei natuurlijke voedingsmiddelen gedekt om de gasten aan te tonen wat een ‘gezond’ en ‘verstandig’ mens tot zich nam. Drie jaar later kwam daar zelfs een ‘keukenboek’ met het vegetarische rauwkostdieet uit voort. Deze brochure, onder de naam *Natuurlijke voeding. Handleiding voor praktische voedingshervorming*, telde 220 verschillende rauwkostrecepten en was voor 15 BF te verkrijgen bij het Hygiënisch Gesticht. In werkelijkheid betrof het een compendium van de verschillende recepten die eerder in het tijdschrift verschenen. Zij dienden als richtlijn voor wie zichzelf van zijn ‘verderfelijke keukensleur’ wilde ontdoen. Via het dieet van plantaardige rauwkost kon de band met goddelijke natuur worden hervonden.⁹⁶

Consumptie: de dwaze versus de heilzame consumptiecultuur

De kritiek van de natuurgenezers op de eigentijdse voedselproductie en -distributie stond niet op zichzelf. Populaire stedelijke gewoontes rond dieet en consumptie wekten bij hen frustraties op. ‘Dwaalbegrippen’ uit de voedingsleer en de reclame van de voedingsindustrie zorgden voor de verspreiding van ‘verkeerde’ attitudes onder de ‘welgestelden’.⁹⁷ De ‘armere klassen der bevolking’, zo luidde een artikel, liet zich dan ‘vanuit hun jaloersche verlangens, ook eenmaal zoo goed te kunnen eten en drinken der “welgestelden”’ mee door de dwaze consumptiecultuur op sleeptouw nemen.⁹⁸ Om die ‘onnatuurlijke’ en ‘gedegeneerde’ gewoonten bij te stellen, beriepen de natuurgenezers zich zowel op nieuwe als ‘verouderde’ medisch-wetenschappelijke inzichten over de consumptie van dierlijke en plantaardige producten. Het eten van vlees was daar uiteraard een goed voorbeeld van. Het interbellum in België kenmerkte zich door een toenemende consumptie van vleeswaren bij de lagere klassen door de goedkopere productiemethoden en dalende vleesprijzen.⁹⁹ Verder kenden al in de late negentiende eeuw buitenlandse wetenschappers, zoals de Duitse chemicus Justus Liebig (1803-1873) en diens studenten Carl Voit (1831-1908) en Max Rubner (1854-1932), een hoge voedingswaarde aan dierlijke eiwitten toe, waardoor vlees als een onmisbaar en klasseoverschrijdend onderdeel van het stedelijke dieet werd onthaald.¹⁰⁰

94 [Anoniem], ‘De levenselementen. Natuurlijk voedsel’, *TTO* 4:1-2 (1927) 614-645, 622.

95 [Anoniem], ‘Naprattje over de lezing. Wij sterven aan onze voeding’, *TTO* 2:7-8 (1924-1925) 300 en Idem, ‘Van dagelijksch nut. Hygiënische gerechten en menu’s’, *TTO* 2:7-8 (1924-1925) 301-311.

96 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 7.

97 [Anoniem], ‘Voorkoming van het ongeneselijke’, *TTO* 14:9-10 (1939) 152-161, 155.

98 Ibidem.

99 Nieten, Raymaekers en Segers (red.), *Lekker Dier!?*

100 Drouard, ‘Reforming diet’, 215-225 evenals in: C. Treitel, ‘Food science/Food politics. Max Rubner and “rational nutrition” in fin-des-siècle Berlin’, in: Atkins, Lummel en Oddy (red.), *Food and the city*, 51-61.

Tegen de toenemende vleesconsumptie en de ondersteuning ervan door Liebig, Voit en Rubner rezen de natuurgenezers met religieuze en wetenschappelijke inzichten, die door meerdere Belgische en buitenlandse levenshervormers al in de late negentiende eeuw werden aangehangen.¹⁰¹ Volgens hen had God de mens niet als een omnivoor of carnivoor, maar als een 'frugivoor' (vruchteneter) en een 'crudivoor' (rauwkosteter) geschapen.¹⁰² Ondersteuning van dit gegeven bood de moderne dierkunde van Carolus Linnaeus (1707-1778), Georges-Louis Leclerc Du Buffon (1707-1788) en Georges Curvier (1769-1832). Deze hadden de verwantschap tussen de anatomie van de mens (de nagels, de handen, de huid, de spijsverteringsorganen enzovoort) en die van andere frugivore primaten en planteneters vastgesteld.¹⁰³ Nog een reden voor het 'vleesderven' maakte onder de natuurgenezers en andere levenshervormers opgeld dankzij de Engelsman Alexander Haig.¹⁰⁴ In zijn grootschalig onderzoek uit 1890 stelde hij dat Liebig en Voit een te hoge voedingswaarde aan vlees hadden toegeschreven.¹⁰⁵ Het veelvuldig gebruik van vlees kon zelfs een ernstige schade toebrengen aan het menselijke lichaam. Vlees bevatte volgens Haig immers een teveel aan urinezuren, die, na opstapeling in het bloed, konden leiden tot reumatoïde artritis, de ziekte waaraan Van Son in zijn jonge jaren had geleden.¹⁰⁶

Daarnaast was vlees één van de 'prikkelstof opwekkende' voedingsmiddelen, waaronder ook geraffineerde suikers, sauzen, specerijen, cafeïne- en koolzuurhoudende dranken, alcohol en kruiden. Deze 'schadelijke' stoffen konden op lange termijn een aantasting van het zenuwstelsel veroorzaken, wat onder meer een verklaring gaf voor daden van stedelijk geweld en voor verslaving. Verder zetten de stoffen aan tot de prikkeling van 'onreine lusten' en 'veeleterij'.¹⁰⁷ Dat laatste kon zowel een overvoeding (zwaarlijvigheid) als een ondervoeding (vitamine- en mineralendeficiëntie) tot gevolg hebben, problemen waar vooral de stedelijke bevolking toen mee te kampen had.¹⁰⁸ 'Veeleten' werd gestimuleerd door de hoeveelheid van het ongezond voedsel en de ongecontroleerde tijdstippen van nuttiging.¹⁰⁹ Zo geeft het artikel 'Over veeleten en feestmalen' het dagelijkse menu van een huisgezin uit de middenklasse weer. De auteur concludeert daaruit dat: 'voor velen (...) het leven een etenskwestie [is] geworden: men breekt zich dag-in, dag-uit het hoofd met de vraag: wat gaan we vandaag voor lekker eten?'.¹¹⁰ Dit hedonisme van tijdgenoten beschouwden de natuurgenezers als 'tegen-natuurlijk' en ongezond. Een te streng dieet, of onderwerping van het lichaam, zoals dat volgens een trend bij sommige dames heerste, was dat evenwel ook.¹¹¹ Naar aanleiding van een congres in New York in 1925, werd een artikel geschreven over hoe de

101 Peeters, *De beloften van het lichaam*, 89-118; Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 42-44, 145-146.

102 [Anoniem], 'De levenselementen. Natuurlijk voedsel en vleeschgebruik', *NT* 1:4 (1923) 53-56.

103 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 14.

104 [Anoniem], 'Voedingsvraagstuk en de analytische wetenschappen', *TTO* 2:11 (1925) 373-379.

105 Dit is een vereenvoudigde weergave van Haigs theorie. Voor een nauwgezette uitleg: Whorton, 'Historical development of vegetarianism', 1107-1108.

106 [Anoniem], 'Vruchten en groenten als voedsel en geneesmiddel', 61.

107 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 99.

108 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 99-100. Over obesitas in het interbellum, lees: Oddy, Atkins en Amilien (red.), *The rise of obesity in Europe*.

109 [Anoniem], 'Over veeleten en feestmalen', *TTO* 3:5-6 (1926) 577-604.

110 Ibidem, 579.

111 [Anoniem], 'Slachtoffers der mode', *TTO* 3:11-12 (1926) 501-504, 501.

‘modewaanzin’ in het gebruik van dieetmiddelen (citroensap, laxemiddelen en schildklierextracten) een geestelijke stoornis en onvruchtbaarheid tot gevolg kon hebben.¹¹²

‘Gewoonte wordt een tweede natuur’, zo stelden de natuurgenezers ongelukkig vast.¹¹³ Juist de moderne voedingsgewoonten hadden het individu van zijn natuurlijke instincten, maar ook van de natuurlijke oorsprong van voedsel vervreemd. Hervorming betekende dus in eerste instantie een radicale breuk met de heersende opvattingen over voeding. Pas door een mentaliteitsverandering konden de heilzame krachten van het natuurlijke dieet in werking treden. Het principe achter de ‘natuurlijke voedingswijze’ van de natuurgenezers was grotendeels ontleend aan de Zwitserse voedingsdeskundige Maximilian Bircher-Benner, die in *Terug ter Orde* meermaals als een belangrijke inspiratiebron werd opgeroepen.¹¹⁴ Naast de populariteit die Bicher-Benner verwierf dankzij de commercialisering van de Bircher-*Müsli* en de Bircher-Bennerras, raakte hij in de periode tussen 1909 en 1938 ook bekend vanwege zijn diëtetische verhandelingen.¹¹⁵ Daarin verdedigde hij het zogenaamde ‘rauwkostdieet’ met aan de natuurwetenschappen ontleende inzichten.¹¹⁶ Planten, zo beweerde hij, konden de energie die ze van het zonlicht hadden ontvangen omzetten in koolhydraten. Zuiver plantaardige rauwkost was volgens hem om die reden een belangrijker bron van energie, dan bewerkt of dierlijk voedsel. Later werd deze zienswijze versterkt, dankzij de ontdekking dat vitamine D gevormd bleek onder invloed van zonlicht.

Op gelijkaardige wijze als Bicher-Benner hielden natuurgenezers vol dat het rauw nuttigen van plantaardig voedsel beter was voor het lichaam dan de ‘moderne keuken met hare kookmanie en het groot verbruik van fabrieksmatig (...) bedorven voedingsstoffen’.¹¹⁷ Voedsel dat te lang aan een hoge temperatuur blootstond – zelfs van vegetarische en natuurlijke aard – beschouwden zij als ‘gedemineriseerd’ en ‘onnatuurlijk’.¹¹⁸ Door middel van het koken, bakken, braden enzovoort zou de organische samenstelling of oorspronkelijke, vitale ‘levenskracht’ van het voedsel immers verloren gaan en dat betekende een verlies van belangrijke voedingsstoffen voor de verbruiker. Peulvruchten, fruit, groenten, melk, granen, enzovoort dienden navolgers bij voorkeur dus ‘rauw’ te nuttigen. Al werden hier uitzonderingen gemaakt, bijvoorbeeld bij de bereiding van voedsel door middel van een groentestomer, een hooikist enzovoort.¹¹⁹ Op deze manier gingen niet al teveel voedingsstoffen verloren.

Aan de vegetarische of rauwkostkeuken verbonden natuurgenezers eveneens economische voordelen. De consumenten bespaarden niet alleen op een reeks keukeninstrumenten en op dierlijke producten. Verder economiseerden zij op doktersvisites,

112 Ibidem, 502.

113 [Anoniem], ‘Over honing, bijen en vruchtenteelt’, *TTO* 4:1-2-3 (1934) 1-11, 2.

114 [Anoniem], ‘Hygiënische keuken. De Bircher-Bennerras’, *TTO* 4:8-9, 1928, 784-788, 787.

115 Meyer-Renschhausen, Wirz en Hill, ‘Dietetics, health reform and social order’, 339-341.

116 In Nederland wekte Bicher-Benners dieet een belangstelling bij vegetariërs en niet-vegetariërs dankzij Martine Wittop Koning (1870-1963), een kooklerares van de Amsterdamse Huishoudschool. Zij verwierf haar faam met het schrijven van kookboeken als *Hoe voeden wij ons 't goedkoopst en toch goed?* Daarin stelde ze ‘vleesloze’ recepten voor, waarbij rekening werd gehouden met bezuiniging, eenvoud en voedingswaarde, zie: Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 158-168.

117 [Anoniem], ‘Verstopping’, *TTO* 2:6 (1924-1925) 282-289, 283.

118 Ibidem.

119 [Anoniem], ‘Hygiënische keuken. De hooi- of kookkist’, *TTO* 3:1-2 (1926) 425-427; Idem, ‘Hygiënisch gerecht’, *TTO* 1:10 (1924) 159; Van Son, *Natuurlijke voeding*, 37-38.

daar natuurgenezers geloofden dat een dieet van natuurlijke voeding gezond was.¹²⁰ Bezuiniging gold ook voor het eten van voedselgewassen, zoals aardappelen, granen en fruit, die met pel, pit, schil of vlies werden genuttigd.¹²¹ Uitgezonderd waren dan weer de schillen van uitheemse vruchten (bananen, sinaasappelen, citroenen) en de pitten van pitvruchten (bijvoorbeeld kersen). Fruit was bij voorkeur inheems, aangezien de buitenlandse fruittelers, voornamelijk Amerikaanse landbouwbedrijven, gebruik maakten van arsenicum als pesticide. Indien vers fruit niet voorhanden of te duur was, dan kon het dieet worden aangevuld met gedroogde vruchten.¹²² Bovendien vormde het fruit samen met groenten een hoofdmaaltijd en geen dessert of bijspijs, wat bij tijdgenoten gebruikelijk was.¹²³ Hetzelfde gold voor vruchtensappen en melk, die niet als drank, maar als een volwaardige maaltijd werden beschouwd.¹²⁴ Zuivelproducten en eieren werden slechts in kleine hoeveelheden toegestaan. De productie en consumptie daarvan diende onder strenge voorwaarden te gebeuren. Zo moesten melkproducten afkomstig zijn van biologisch gekweekte dieren of van vee dat in de 'vrije natuur' had geleefd.¹²⁵ Deze dieren mochten in de zomer grazen, terwijl het veevoeder in de winter uit hooi bestond. Hun melk werd bij voorkeur in een aarden of porseleinen teil, en niet in een metalen emmer opgevangen.¹²⁶ Dan moest de melk zo snel mogelijk worden gedronken, anders gingen er vitamines en mineralen verloren.

Beter nog volgde de stedeling een vegetarisch dieet dat zijn voedingsstoffen niet uit dierlijke producten haalde. De dagelijkse porties van plantaardige rauwkost waren afhankelijk van de lichaamsbouw, leeftijd, de verrichte arbeid, het klimaat en de omstandigheden waarin de burger leefde.¹²⁷ Van Son stelde dat de hoeveelheid natuurlijk voedsel van minimum een halve en maximum één kilo per dag ruimschoots voldeed om een mens van voldoende voedingsstoffen te voorzien.¹²⁸ Daarom moest het aantal maaltijden worden gereduceerd van vijf of meer tot twee keer eten per dag: één ochtendmaal om elf uur en één avondmaal rond zes à zeven uur.¹²⁹ Natuurlijke voeding dienden vegetariërs ter bevordering van de spijsvertering goed te herkauwen, wat onder de bevolking blijkbaar niet al te vaak gebeurde.¹³⁰ In een artikel hierover kwamen de kauwmethoden van de Amerikaanse voedingsdeskundige Horace Fletcher (1849-1919) ter sprake.¹³¹ Zijn theorie over het zogenaamde 'Fletcheren' bestond eruit dat spijzen en dranken zorgvuldig (tot honderd maal per minuut) moesten worden gekauwd.¹³² Nog beter was het voedsel in vloeibare vorm met een lepel te eten. Verder werd tijdens de maaltijd best niet gelezen of gepraat: 'hierdoor wordt de aandacht inderdaad voor andere zaken opgeëischt en slikt men de spijzen niet zelden broksgewijze naar bin-

120 [Anoniem], 'Levenselementen: natuurlijk voedsel. Is suiker een goed voedsel?', 31.

121 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 48.

122 Ibidem, 40.

123 Ibidem, 47-48.

124 Ibidem, 126.

125 Ibidem, 9, 15; [Anoniem], 'Tuberculose bij het vee', 112.

126 [Anoniem], 'Hygiënische keuken en gerechten. Dikke melk', *TTO* 2:9 (1925) 337.

127 Van Son, *Natuurlijke voeding*, 151.

128 Ibidem.

129 Ibidem, 149-150.

130 [Anoniem], 'We kauwen slecht! Goed gekauwd, is half verteerd!', *TTO* 13:1-2 (1938) 20-22.

131 Ibidem, 21.

132 Ibidem.

nen'.¹³³ Matigheid gold bovenal. Want wilde het moderne individu zich met de natuur verzoenen, dan moest deze eerst zichzelf leren beheersen.

Conclusie

Dit artikel focuste op het denken en publieke discours van de religieuze natuurgenezers van het Antwerpse Hygiënisch Gesticht Van den Broeck in het interbellum zoals dat is terug te vinden in hun tijdschrift *Terug ter Orde*. Dat vertoog kan begrepen worden als een specifieke, moderne reactie en kritiek op het snel wijzigende, industrieel en geglobaliseerd voedingssysteem. Eigen aan de Lebensreformbewegingen binnen de stedelijke sociale kwestie, kregen deze denkbeelden pas betekenis in relatie tot de veronderstelde beschavingscrisis van de moderniserende samenleving.¹³⁴ Hervormers geloofden dat het moderne, stedelijke leven een wig dreef tussen mens en natuur, dewelke op termijn tot een morele en fysieke degeneratie zou leiden. Om dat laatste te voorkomen zochten hoofdzakelijk burgers uit de stedelijke middenklassen een reveil in de natuur, wat zich in verschillende gedragingen kon uiten.

Eigenaardig genoeg bleef de rol die voedsel speelde in het Belgische onderzoek naar het stedelijke, *back-to-nature*-discours lange tijd onderbelicht. Gelijkaardig als in de negentiende eeuw zou het vegetarisme ook in het interbellum een 'klein geloof' blijven en was het in België veel minder 'populair' dan in het buitenland.¹³⁵ De kritiek van de natuurgenezers op de productie, distributie en consumptie van voedsel was echter geen manifestatie van een 'slecht geweten' of 'crisisgedrag', maar een weerspiegeling van de zorgen en *moral panics* die Antwerpse stedelingen uit de middenklassen vanaf de late negentiende eeuw hadden geuit rond de impact van voedsel op de volksgezondheid, hygiëne en ecologie. Evenzeer waren het intellectuelen die, net als andere culturele en sociale hervormers, hun eigen geloof en invloed als gunstig beschouwden voor de verdere ontwikkeling van de samenleving.¹³⁶

De voorgestelde vegetarische levenswijze voorzag zelf in een reeks voedingsvoorschriften, die inderdaad voor de stedeling een 'zelfhervorming' betekende en gericht was op het herwinnen van de eigen 'natuurlijke instincten'.¹³⁷ De holistisch-vitalistische concepten van de late negentiende eeuw werden bijgestaan met nieuwe inzichten uit de moderne voedingsleer en meer bepaald met de ontdekking van vitaminen en mineralen. Daardoor won het vegetarisme in het interbellum langzaam aan belang en werd de medische autoriteit van levenshervormers versterkt.¹³⁸ Ook beoogden natuurgenezers met het vegetarisme een maatschappelijke hervorming, aangezien het was ingebed in een zelfvoorzienend productiesysteem dat de stedelijke samenleving moest aanmoedigen om de relatie met 'Moeder aarde' of de natuur te verbeteren. De door hen vastgestelde ziekte van 'Moeder aarde', die als kosmische eenheid van alle levende organismen werd opgevat, kon enkel verbeterd worden indien stedelingen een omwenteling brachten in de 'overconsumptie' en marktgedreven agricultuur. Tegelijkertijd kon dat

133 Ibidem.

134 Drouard, 'Reforming diet'; Peeters, *De beloften van het lichaam*.

135 Verbruggen, 'Het egno-netwerk van Reiner Leven'.

136 De Rooy, 'Een hevig gewarrel'; Peeters, 'Degeneratie en dressuur'.

137 Romein, *Op het breukvlak*; Bauters, *De vegetarische beweging in België*; Gregory, *Of Victorians and vegetarians*; D. Verdonk, *Het dierloze gerecht*; E. Barlösius, *Naturgemässe Lebensführung*.

138 Meyer-Renschhausen, Wirz en Hill, 'Dietetics, health reform and social order'.

pleidooi ook aspiraties ontsluiten die niet noodzakelijk in tegenspraak waren met een eigentijdse kapitalistische logica, zoals blijkt uit het commerciële denken in *Terug ter Orde*. Vanuit die optiek bedongen de natuurgenezers zich inderdaad met behulp van hun een nieuw, maatschappelijk totaalproject 'een plaats in de moderne wereld'.¹³⁹

Na de dood van Van Son in 1955 werd het Hygiënisch Gesticht overgedragen aan historicus, filosoof en arts Herman de Backer (?-2009), echtgenoot van CVP-politica Rika De Backer-Van Ocken (1923-2002). Terwijl het 'natuurgericht' en religieuze karakter van het Hygiënisch Gesticht grotendeels verdween, bleven enkele aspecten van Van Sons alternatieve natuurgeneeskunde in de praktijk behouden, waaronder de klemtoon op een 'gezond' en evenwichtig dieet van voldoende fruit en groenten. Toen het instituut in de jaren zestig uiteindelijk ophield te bestaan, begon het vegetarisme ironisch genoeg bij een breder publiek aan belang te winnen. De zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' – waaronder organisaties voor dierenwelzijn en milieuverenigingen – gingen het vegetarisme in deze periode ondersteunen met nieuwe inzichten, die succesvoller bleken in het politiseren en populariseren van een vegetarische levensstijl, natuur en gezondheid, dan de pogingen van de levenshervormers in de late negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Enerzijds was die groeiende populariteit van het vegetarisme in de laatste drie decennia van de twintigste eeuw geworteld in een ouder holistisch beeld van de wereld, maar anderzijds werd ze nu niet langer gestuurd door de vrees voor een morele en fysieke degeneratie van de samenleving of door een wat 'verouderd' aandoend spiritueel reveil in de natuur.

Ook vandaag is er een steeds luider klinkende roep naar een meer duurzame en vanuit de ecologische problematiek gefundeerde levensomwenteling. In tijden van een dreigende klimaatsverandering, toenemende globalisering, de epidemie van 'welvaartsziekten' als obesitas en urbanisering wint het vegetarisme weer volop aan actualiteitswaarde. Zij wordt niet langer alleen volgehouden door een complex van kleine, marginale verenigingen. Haar achterliggende ideeën worden nu massaal uitgedragen in fel gemediatiseerde campagnes als '40 dagen zonder vlees', de vierkante meter moestuintjes, 'bio-droom'-initiatieven, voedselpakketten, natuurhuizen, enzovoort, die anno 2016 een integraal onderdeel van het Antwerpse stadslandschap uitmaken en een toenemende populariteit kennen.

139 Peeters, *De beloften van het lichaam*, 17.

Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw

Een socialistisch (vrouwen)bolwerk*

Een van de centrale begrippen in de Franse geschiedschrijving van de arbeidersbeweging is *implantation*. Het gaat daarbij om de vestiging van arbeiderspartijen en -organisaties in bepaalde plaatsen en regio's, hun lokale of regionale aanhang, en hoe verschillen daartussen kunnen worden verklaard.¹ In het Frans suggereert de metafoor van de *implantation* niet alleen 'inplanting' als actieve daad, maar ook 'worteling' als groei-proces. Daaraan ligt het besef ten grondslag dat regionale en lokale 'inplanting' niet alleen een gevolg was van ingrijpen door actoren en de diffusie van ideeën en praktijken, maar dat het 'succes' van deze inplanting afhing van specifieke, plaatsgebonden factoren. In dat verband wordt in Frankrijk ook gesproken over *structuration locale*.² Voor deze 'omgevingsfactoren' heb ik zelf het sociologische begrip 'ecologie' gebruikt.³ In de sociologische literatuur, onder meer in studies van mijnwerkersgemeenschappen,⁴ wordt vaak een verband gelegd tussen de radicalisering van bepaalde beroepsgroepen, hun gemeenschappelijke beroepswereld, en een min of meer geïsoleerde woonplaats. Deze worden dan gedefinieerd als *occupational communities*, die door hun isolement vatbaar zouden zijn voor een oppositionele houding en radicale politieke opvattingen.⁵

Het centrale punt in dit type onderzoek is dat de regionale spreiding van de aanhang van de arbeidersbeweging, anders dan op grond van het klassieke Marxisme verondersteld zou kunnen worden, niet alleen afhankelijk was van de mate waarin er een lokale of regionale arbeidersklasse was gevormd (waarbij de variatie dus zou kunnen worden toegeschreven aan sociaal-economische ontwikkelingsverschillen). Daarvoor waren de verschillen

* Ik dank Thijs van Vugt voor het vervaardigen van de kaart van de stembedistricten in 1920 en zijn hulp bij het identificeren van de SDAP-leden in zijn database van de personeelsregistratie van De Sphinx.

1 Het thema houdt mij al langer bezig, zie hiervoor een special issue van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*: Ad Knotter e.a., 'Regional implantation of the labour movement in Britain and the Netherlands. Papers presented to the Seventh British-Dutch Conference on Labour History, Groningen 1990', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18:2-3 (1992). Het begrip *implantation* is in Frankrijk vooral gebruikt in onderzoek naar de communistische beweging, daartoe mede aangezet door pionier Jacques Girault, *Sur l'implantation du Parti Communiste Français dans l'entre-deux-guerres* (Parijs 1977), maar is breder toegepast, bijvoorbeeld door: Edwin Shorter en Charles Tilly, *Strikes in France, 1830-1968* (Cambridge 1974) 147-165; voor dit type onderzoek naar de socialistische partij zie: Frédéric Sawicki, *Les réseaux du Parti socialiste. Sociologie d'un milieu partisan* (Parijs 1997).

2 Julian Mischi, *Servir la classe ouvrière. Sociabilité militants au PCF* (Rennes 2010) 23.

3 Ad Knotter, "Little Moscovs" in Western Europe. The ecology of small-place communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 475-510.

4 De klassieke tekst is: M.I.A. Bulmer, 'Sociological models of the mining community', *Sociological Review* 23 (1975) 61-92.

5 Dit idee gaat terug op het (veel bekritiseerde) concept van de *isolated mass* in het onderzoek naar verschillen in stakingsbereidheid tussen verschillende beroepsgroepen: C. Kerr en A. Siegel, 'The interindustry propensity to strike - an international comparison', in: A. Kornhauser, R. Dubin en A.M. Ross (red.), *Industrial conflict* (New York 1954) 189-212; het is hier niet de plaats om in te gaan op het nog steeds voortdurende debat over deze stelling, maar voor mijnwerkers in Engeland en Wales is die grondig genuanceerd door: Roy Church en Quentin Outram, *Strikes and solidarity. Coalfield conflict in Britain 1889-1966* (Cambridge 1998) 132-158.

tussen regio's met een vergelijkbare sociaal-economische structuur te groot. Politieke, culturele, met name religieuze, temporele en historische verschillen speelden een belangrijke rol. In dit artikel zal blijken dat ook de gender-verhoudingen van belang waren.

Er zijn diverse methoden om verschillen in lokale of regionale 'inplanting' te onderzoeken. Men kan bijvoorbeeld uitgaan van de variatie in ledentallen van tot de arbeidersbeweging behorende organisaties, met name partijen en vakbonden, of de variatie in bepaalde praktijken, zoals stakingen. De meest gangbare onderzoekaankpak is die van de electorale geografie, met andere woorden: onderzoek naar variatie in stemgedrag bij verkiezingen. Frankrijk kent een rijke onderzoekstraditie op dit gebied, die overigens een naar mijn smaak te essentialistische inslag heeft (contemporaine regionale verschillen in stemgedrag worden herleid tot quasi-oeroude cultuurverschillen).⁶ Als methode is de electorale geografie in Frankrijk haast vanzelfsprekend geïncorporeerd in het onderzoek naar de regionale inplanting van de arbeidersbeweging. Ook in dit kleinschalige onderzoek op het niveau van een stad en een wijk zal ik mij allereerst baseren op verkiezingsgegevens.

In Nederland kan de regionale spreiding van de aanhang van de socialistische beweging sinds het einde van de negentiende eeuw vrij grof ruimtelijk worden ingedeeld in een sterke aanwezigheid in het noorden (inclusief Noord-Holland) en de grote steden in het westen, en een zwakke tot uiterst zwakke in het oosten en zuiden van het land.⁷ Elders heb ik betoogd dat deze ruimtelijke indeling geïnterpreteerd kan worden als een effect van verschuivende strijdterreinen in het Nederlandse staatsvormingsproces in de negentiende eeuw: die begon met een strijd tussen het conservatieve centrum en een liberale periferie (vanaf 1840), met name over de zeggenschap in het staatsbestel; vervolgens ging de strijd om de plaats van de religie (vanaf 1860), onder meer in de schoolstrijd; vanaf het eind van de eeuw kwam het sociale vraagstuk en de regulering van de arbeidsmarkt centraal te staan (vanaf 1890).⁸ Deze verschuivingen waren niet lineair, maar overlaptten elkaar. De arbeidersbeweging slaagde er in eerste instantie in aanhang op te bouwen in perifere gebieden waar de liberale oppositie van oudsher sterk was; later kwamen daar de grote steden in het westen bij. In gebieden waar het confessionalisme wortel had geschoten lukte dat veel minder goed, mede omdat de confessionelen ook het strijdterrein van de sociale kwestie gingen bezetten.

In deze ruimtelijk indeling blijft echter buiten beschouwing dat zich daarbinnen grote lokale verschillen voordeden. In het 'rode' noorden (Groningen en Friesland)

6 A. Siegfried, *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République* (Parijs 1913); E. Labrousse, 'Géographie du socialisme (13 Mai 1849-2 Juin 1946)', *La Revue Socialiste* 1 (1946) 137-148; F. Goguel, *Géographie des élections françaises de 1870 à 1951* (Parijs 1951); Hervé Le Bras en Emmanuel Todd, *L'invention de la France. Atlas anthropologique et politique* (Parijs 1981).

7 Dat patroon werd pas doorbroken met de ontzuiling na de jaren 1970, die onder meer zichtbaar werd in de opkomst van de Socialistische Partij (SP). Die bouwde electoraal niet zozeer een aanhang op onder (kinderen van) traditionele sociaaldemocratische kiezers, maar op (arbeiders)kiezers die zich voorheen tot de sociale vleugel van de vroegere Katholieke Volks Partij (KVP, thans Christen Democratisch Appèl, CDA) rekenden, met name in de zuidelijke provincies.

8 Ad Knotter, 'The historical geography of labour in Britain and the Netherlands. Electoral support and regional implantation', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) 148-167; het idee van deze opeenvolgende *cleavages* in de staatsvorming is een klassieker in de politieke wetenschappen: S.M. Lipset en S. Rokkan, 'Cleavage structures, party systems, and voter alignments. An introduction', in: Idem (red.), *Party systems and voter alignments. Cross-national perspectives* (Londen 1967) 1-64; zie ook: Peter Flora e.a., *State formation, nation building, and mass politics in Europe. The theory of Stein Rokkan* (Oxford 1999).

bevonden zich bijvoorbeeld heel wat confessionele enclaves en gebieden, en in het confessionele Twente was textielstad Enschede een bolwerk van het vroege socialisme, evenals in Gelderland Arnhem en kleinere plaatsen langs de Veluwezoom en de IJssel tot en met het Overijsselse Deventer. In het algemeen was er op lokaal niveau een sterke correlatie tussen de vroege inplanting van het socialisme onder ambachtslieden en arbeiders en een liberale oriëntatie van de lokale elite.⁹ Ook in het door het confessionele katholicisme overheerste 'donkere zuiden', in de provincie Limburg, was er een lichtstraal, en wel in de hoofdstad Maastricht. Anders dan velen misschien denken, en in ieder geval anders dan in de rest van Limburg, kreeg het socialisme in Maastricht al vroeg een betrekkelijk grote aanhang. Daarover is inmiddels vrij veel onderzoek gedaan en veel over bekend.¹⁰

In dit artikel zal ik de lokale inplanting van de SDAP in Maastricht nader onderzoeken door een analyse van de verkiezingsuitslagen en de ledentallen per wijk in 1920. Over de leden van de SDAP hebben wij gegevens uit de jaren 1918-1920, dankzij het onderzoek dat Jos Perry en zijn vrouw Annet Schoot Uiterkamp hebben verricht naar de sociale samenstelling van de SDAP op basis van het uit die jaren overgeleverde ledenregister.¹¹ Het databestand dat zij ten behoeve van dit onderzoek hebben aangelegd is gebruikt om de kenmerken van de SDAP-leden nader te analyseren.

Uit het onderzoek van Perry en Schoot Uiterkamp bleek dat het aandeel van vrouwelijke leden in de Maastrichtse SDAP-afdeling naar verhouding erg groot was. Uitsplitsing van de verkiezingsuitslagen en de ledentallen per wijk leert dat de aanhang van de SDAP het grootst was in het Boschstraatkwartier, vlakbij de glas- en aardewerkfabrieken van Regout (De Sphinx). Het grote aandeel van vrouwen onder de leden deed zich met name in deze wijk voor. Recent onderzoek van Van Vugt naar de sociale verhoudingen in het Boschstraatkwartier liet zien dat er in deze wijk een concentratie van (mannelijke en vrouwelijke) arbeiders van De Sphinx woonde.¹² Door de individuele gegevens van de leden van de SDAP uit het databestand van Perry en Schoot Uiterkamp te koppelen aan door Van Vugt verzamelde gegevens per wijkbewoner zal ik aantonen dat het vrouwelijke element in de SDAP werd bepaald door de sterke aanwezigheid van vrouwelijke fabrieksarbeidsters in de wijk. Dat wijst erop dat het naar verhouding grote aantal vrouwelijke leden in de Maastrichtse SDAP, en in het Boschstraatkwartier in het bijzonder, te maken heeft met de belangrijke rol van de vrouwenarbeid in de glas- en aardewerkfabrieken. In breder verband blijkt daaruit dat het van belang is in het onderzoek naar de lokale inplanting van de arbeidersbeweging ook rekening te houden met de gender-verhoudingen.

9 Vgl. Knotter, 'The historical geography'.

10 De belangrijkste publicatie is het proefschrift van Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).

11 Jos Perry en Annet Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 247-273. Het ledenregister is aangelegd in 1918 en bevindt zich in het archief van de SDAP-afdeling Maastricht dat berust bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG) in Amsterdam.

12 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht* (Hilversum 2015).

Het vroege socialisme in Maastricht

De Nederlandse Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) is in 1894 ontstaan als een afsplitsing van de oudere Sociaal Democratische Bond (SDB, opgericht in 1881). Die kreeg al in de jaren 1880 aanhang in Maastricht. In 1884 had de uit Gulpen (niet ver van Maastricht) afkomstige typograaf Willem Vliegen geprobeerd in Maastricht een afdeling van de aan de SDB gelieerde Nederlandsche Bond ter verkrijging van Algemeen Kies- en Stemrecht (NBAKS) op te richten. Hij zou later een belangrijke rol gaan spelen in de sociaaldemocratische arbeidersbeweging, zowel in Maastricht als landelijk. Vanaf 1889 was er in Maastricht een afdeling van de SDB actief.¹³ De reden voor deze vroege inplanting moet worden gezocht in de nabijheid van Luik, een bolwerk van de Belgische arbeidersbeweging. Vliegen had in zijn jonge jaren (1882-1883) in Luik gewerkt en was daar in aanraking gekomen met het socialisme,¹⁴ en hij was niet de enige. Zowel de Maastrichtse fabrikanten, onder wie de leden van de Maastrichtse familie Regout, de eigenaren van de grote glas- en aardewerfabrieken, als hun arbeiders hadden veel contacten in Wallonië. In zijn geschiedschrijving van de Maastrichtse arbeidersbeweging, opgetekend in het interbellum en onder meer gebaseerd op getuigenissen van tijdgenoten, hechtte wethouder Reinier Nafzger (zelf afkomstig uit de concurrerende katholieke arbeidersbeweging) groot belang aan deze Waalse connecties. Zo was het volgens hem niet ongebruikelijk ‘dat groepjes glasblazers meer geluk en loon gingen zoeken in Belgische of andere glasblazerijen’. Velen waren daardoor in aanraking gekomen met de ‘Waalsche revolutionaire methodes’, en voor zover niet socialist geworden, dan toch wel ‘gekant geraakt tegen de Maastrichtse slaafsche onderworpenheid’.¹⁵

De eerste tekenen van arbeidersverzet in Maastricht, in april 1886 in de glasfabriek van Regout, volgden op hevige arbeidsonrust onder glasblazers en mijnwerkers in Charleroi en Luik in maart van dat jaar.¹⁶ Regout had de lonen van de glasblazers zonder vooraankondiging verlaagd. Daarop brak een spontane staking uit van 130 glasblazers en 170 jongens. Een groep van 300 tot 400 man trok door de straten en gooide ruiten in, onder meer van het huis van Regout.¹⁷ Men dreigde weg te trekken naar België om te gaan werken in de kristalfabriek Val Saint-Lambert bij Luik (roepend en zingend ‘V'r staken! V'r gaon nao Sint-Lambeer!', aldus Nafzger¹⁸), of in de glasfabrieken in Charleroi ('Adieu menier Pierre [Regout]. Veer goon Uch noe verlaoten / Veer goon nao Charleroi, met al us kameraote / Hoera viva, veer goon nao Charleroi'¹⁹). Regout zorgde ervoor dat zijn stakende glasbewerkers niet in de Belgische fabrieken werden

13 Perry, *Roomsche kinine*, 66-70.

14 Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947* (Amsterdam 1994) 31-36.

15 Regionaal Historisch Centrum Limburg (verder RHCL), Archief R. Nafzger (21.160A), inv.nr. 23, 'De arbeidersbeweging in Maastricht. 1^e deel. Van haar opkomst en groei 1880-1913', 7-8, 18; zie ook (op basis van mondelinge informatie van Nafzger): M.H. Leith, *Toestand en levensvoorwaarden der arbeiders te Maastricht in de laatste 100 jaren* (Sittard 1944) 25.

16 Over deze Waalse arbeidersopstand van 1886 bestaat een uitgebreide literatuur. Zie onder meer: René Van Santbergen, *Une bourrasque sociale. Liège 1886* (Luik 1969); Gita Deneckere, 'Straatagitatie, een versluisde geschiedenis. Het oproer in 1886 anders bekeken', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 20 (1989) 253-291; Marinette Bruwier e.a., 1886. *La Wallonie née de la grève?* (Brussel 1990).

17 Perry, *Roomsche kinine*, 69-70; Rob de Vries, *Gebroken stakingsgolven. Een analyse van de stakingen in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie 1880-1920* (Onuitgegeven Doctoraalscriptie Nijmegen 1986) 27-38.

18 RHCL, Archief R. Nafzger, inv.nr. 23, 'De arbeidersbeweging', 19-20.

19 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (verder SHCL), Collectie J.H. de Wit (EAN 590), inv.nr. 16, 'Kortkrachtig-goed. Herinneringen uit mijn vervlogen dagen 1872-1934', 80.

aangenomen en stuurde ze ‘voor straf’ een maand naar huis (‘dat was eene goede les’, vond hij in 1887). Toen meerdere stakers niettemin met hun gezinnen naar België uitweken, werd de rest, uit vrees voor een massaal vertrek, ruim voordat de maand ‘straf’ voorbij was toch maar weer in dienst genomen.²⁰

De glas- en aardewerkfabrieken van Regout en het Boschstraatkwartier

De Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie was toen al een halve eeuw oud. In 1834 had de ‘stamvader’ van de fabrikantenfamilie Regout, Petrus I, een glas- en kristalslijperij opgericht, in 1836 gevolgd door een aardewerkfabriek en in 1839 door een glasblazerij. Vanaf 1899 stond dit bedrijf bekend onder de naam ‘De Sphinx’. De fabrieken waren gevestigd in het noorden van de toenmalige stad, het huidige centrum, aan het eind van de Boschstraat, de uitvalsweg naar Den Bosch, en grensden aan het Bassin, de binnenhaven waar de Zuid-Willemsvaart vanuit Den Bosch uitkomt in de Maas. Vlakbij de fabriek, aan de oost- en westzijde van de Boschstraat, bestonden gemengde wijken met een omvangrijke arbeidersbevolking. Voor het gemak noem ik die Boschstraatkwartier-Oost en Boschstraatkwartier-West, hoewel deze aanduiding waarschijnlijk pas in de twintigste eeuw gangbaar werd. Afgezien van de geschoolde glas- en aardewerkers die Regout uit Wallonië en Engeland haalde, kwamen veel van zijn arbeiders uit deze wijken.

Vooral na het midden van de negentiende eeuw nam het aantal arbeiders in zijn fabrieken sterk toe: van 614 in 1849 tot 3.347 in 1886. Het grootste aantal werd in 1914 bereikt met 3.743.²¹ Naarmate de werkgelegenheid in de fabrieken groeide nam ook het aantal inwoners in het nabijgelegen Boschstraatkwartier toe en onder hen vooral arbeiders en arbeidsters in de glas- en aardewerkindustrie. In zijn recente proefschrift over het Boschstraatkwartier-Oost is dat door Van Vugt precies uitgezocht: het aantal inwoners in dit deel van de wijk groeide van 2.398 in 1829 tot 4.515 in 1904. Opvallend is dat bijna drie op de vier inwoners van de wijk (73,5 procent) in 1904 in Maastricht was geboren.²² De groei was dus niet door immigratie tot stand gekomen. In dat laatste jaar waren 54,4 procent van de mannelijke en 71,9 procent van de vrouwelijke hoofdbewoners van wie het beroep in het bevolkingsregister werd vermeld glas- of aardewerk(st)er. Aangenomen kan worden dat een flink aantal inwoners met andere beroepsaanduidingen, zoals losse werklieden, ook werk in de Regout-fabrieken vonden.²³ Door de inschrijvingen in het bevolkingsregister te vergelijken met die in de personeelsregisters van de fabrieken kon Van Vugt vaststellen dat in 1880 in 60,5 procent van de huishoudens in de wijk één of meer leden bij de productie van glas en aardewerk in de Regout-fabrieken was betrokken; in 1904 was dit zelfs 75,5 procent.²⁴

Dat was mede het gevolg van het grote aantal vrouwelijke arbeiders. Tussen 1874 en 1905 steeg hun aandeel in het personeelsbestand van 25,6 tot 34,3 procent.²⁵ Vrouwen werden ingezet voor specifieke functies. Zij waren voornamelijk betrokken bij de ovens

20 Perry, *Roomsche kinine*, 69-70; De Vries, *Gebroken stakingsgolven*, 47-48.

21 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 173.

22 Ibidem, 81.

23 Ibidem, 86: 111 van de 174 als daglo(o)n(st)er in het bevolkingsregister ingeschreven wijkbewo(o)n(st)ers had volgens de personeelsregisters in de periode 1874-1915 ten minste één keer bij Sphinx gewerkt.

24 Ibidem, 77-86.

25 Ibidem, 64.

Het werk op de Sphinx-fabrieken is gedaan. Mannen en vrouwen haasten zich op deze foto uit 1900 door de poort aan de Boschstraat naar huis (SHCL, fotocollectie Sphinx-Céramique).

als ovenwerksters die cassetten met te bakken en gebakken aardewerk naar en van de ovens droegen, bij het vullen van deze cassetten, bij het schilderen, decoreren, bedrukken en vernissen van aardewerk en in de sorteerafdelingen en de magazijnen.²⁶ Gedurende hun werkzame leven wisselde het aantal en de duur van de dienstverbanden van vrouwen echter sterk.²⁷ In 1891 en 1920 was 20 procent van de bij Sphinx werkzame vrouwen gehuwd; dat was meer dan in andere plaatsen en industrieën in Nederland.²⁸ Volgens een rapport uit 1911 was dit een gevolg van een ‘voorkeur voor fabrieksarbeid, waaraan zij van jongsaf gewend waren’.²⁹ Naarmate het huwelijk vorderde en er meer kinderen werden geboren, nam het werk van gehuwde vrouwen in de fabrieken wel af.³⁰ Dit was in overeenstemming met het beleid van de directie, aldus directielid Louis Regout in 1887: ‘[d]at te huis blijven der vrouw heeft een gewonen gang, die vrij regelmatig is. Als zij twee kinderen hebben, beginnen zij zachtjes aan verlof te vragen om te huis te blijven; dan hebben zij een kind ziek, dan is er iets anders; en als zich dat wat herhaalt, zegt de opzichter vanzelf: Nu wordt het tijd, dat gij thuis blijft.’³¹

26 Een uitvoerige analyse van de seksesegregatie bij De Sphinx is te vinden in: Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) 230-265.

27 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 66.

28 De Groot, *Fabricage van verschillen*, 284; Perry, *Roomsche kinine*, 232, op basis van: *Onderzoek naar den fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen in Nederland* (Den Haag 1911).

29 *Ibidem*, 132.

30 Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 154. Deze afname van loonarbeid door gehuwde vrouwen na een aantal jaren huwelijk was overigens een normaal verschijnsel in deze tijd: Ad Knotter, ‘Gezinsarmoede-gezinsarbeid. De invloed van de gezinscyclus op de gezinnen van losse (haven)arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1988) 371-401.

31 Jacques Giele (red.), *Een kwaad leven. De Arbeidsenquête van 1887. Heruitgave van de Enquête betreffende*

Vrouwen en mannen in de Maastrichtse SDAP

De oprichting van de SDAP en de afsplitsing van de SDB werd in 1894 in de Maastrichtse afdeling gesteund met 46 van de 48 stemmen. Dit komt minimaal overeen met het ledental op dat moment, maar waarschijnlijk was er een veel groter aantal sympathisanten en losse aanhang. Enkele jaren na de afsplitsing, in 1896, werden er 77 stemmen in een vergadering uitgebracht. Over de sociale samenstelling van de afdeling is niets met zekerheid bekend, maar hoogstwaarschijnlijk bevonden zich onder de leden en sympathisanten veel arbeiders uit de glas- en aardewerkfabrieken. De kern van de activisten bestond grotendeels uit mannen die fabrieksarbeider waren geweest, maar door ontslag of om andere reden hun oude beroep hadden moeten verlaten.³² De afdeling had nauwe contacten met de in die tijd gevormde vakorganisaties van glas- en aardewerkers. In 1892 werd de Porcelain en Aardewerkersvereniging 'Loon naar Werk' opgericht door zeven jonge aardewerkers, die later tot de steunpilaren van de SDAP-afdeling zouden gaan behoren. In 1895 volgde de oprichting van een vereniging van glasbewerkers 'Verbroedering'.³³ Voorafgegaan door kleinere stakingen in de aardewerkfabriek brak nog in datzelfde jaar een grote staking uit in de glasfabriek. De stoot daartoe werd gegeven door 80 vrouwen aan de vernisovens, en dat bleef niet onopgemerkt: '[h]et zal als een geschiedkundig feit geboekstaafd worden dat het eerste sein tot verzet tegen teugelooze uitzuigerij hier is gegeven door vrouwen ...'.³⁴

In de jaren 1890 en de eerste decennia van de twintigste eeuw braken opnieuw diverse stakingen uit en groeiden de socialistische vakorganisaties sterk. In 1908 telde de afdeling Maastricht van de socialistisch georiënteerde Nederlandsche Vereniging van Glas- en Aardewerkers 620 leden, die van de katholieke 'God en Ons Recht' 352.³⁵ Overigens fluctueerde het aantal leden van beide organisaties nogal. Er braken regelmatig kleinere spontane of 'wilde' stakingen uit die niet door de vakbonden werden geïnitieerd, met soms slechts enkele tientallen stakers, zowel mannen als vrouwen. In de glas- en aardewerkindustrie waren vrouwen tot en met 1939 betrokken in 31 van de in totaal 51 getelde stakingen.³⁶ Dit algemene stakingspatroon doet sterk denken aan de arbeidsverhoudingen in Wallonië; de betrokkenheid van vrouwen aan de Engelse *potteries*:

At the lowest, informal levels of union activity in the workshop women were active in defending their own interests either independently or jointly with male workers. The available evidence indicates a continuous strain of small-scale action by female

werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen 11, Maastricht (Nijmegen 1981) 120, verhoor Louis Regout, antw. 6619, geciteerd in De Groot, Fabricage van verschillen, 280.

³² Perry, *Roomsche kinine*, 76, 82-83, 165.

³³ Ibidem, 95, 99.

³⁴ *De Volkstribuun*, 31 augustus 1895, geciteerd in Ibidem, 105; zie ook: G.H. Pieters, *Een kwart eeuw van strijd. Herinneringen uit de Limburgsche arbeidersbeweging* (herdruk Maasbracht 1979) 131; enkele pagina's daarvoor (p. 79) had deze Maastrichtse socialistische pionier gewezen op 'de verandering die er door ons werk had plaatsgevonden in de geesten der arbeiders en niet het minst in die der vrouwen' (cursivering in origineel).

³⁵ De Vries, *Gebroken stakingsgolven*, 76-77.

³⁶ Gebaseerd op: De Vries, *Gebroken stakingsgolven*, 103-106: 'Overzicht van de stakingen in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie 1880-1920', en Wil Roebroeks, 'T is nieks te bereike ...' *Een onderzoek naar de Maastrichtse vakbeweging tussen de beide wereldoorlogen* (Onuitgegeven Doctoraalscriptie Nijmegen 1979) tabel xiv: 'Stakingen te Maastricht, 1919-1939'.

potters (...). The union's files contain regular accounts of women workers' activities ranging from the large sectional disputes down to workshop flare-ups lasting barely an hour.³⁷

Al deze *circumstantial evidence* geeft aanleiding te veronderstellen dat de aanhang van de vroege SDAP in Maastricht in belangrijke mate werd gevonden onder de arbeiders en arbeidsters van de glas- en aardewerkfabrieken. Dankzij het hiervoor genoemde onderzoek van Perry en Schoot Uiterkamp naar de leden van de SDAP in 1918-1920 kan die veronderstelling nader worden getoetst. De aanleiding voor hun onderzoek was de bewering van de uit Maastricht afkomstige socioloog Jacques van Doorn dat het Maastrichtse socialisme een importproduct was, en voornamelijk werd gedragen door niet uit Maastricht afkomstige leden, zogenaamde 'Hollanders'.³⁸ Om die bewering te ontzenuwen hebben Perry en Schoot Uiterkamp alle leden van de SDAP opgezocht in het bevolkingsregister om daarmee te kunnen bepalen wat hun herkomst, beroep, adres, geslacht en godsdienst was. Op grond daarvan toonden zij overtuigend aan dat Van Doorns uitspraak ongefundeerd was: het percentage uit Maastricht afkomstige SDAP-leden was hoger dan dat in de totale Maastrichtse bevolking (respectievelijk 76,5 en 70,7 procent). Bij de mannen waren de percentages nagenoeg gelijk, maar bij de vrouwelijke leden waren de 'autochtonen' opvallend sterk vertegenwoordigd in vergelijking met het aandeel van vrouwen in de bevolking van de stad als geheel (respectievelijk 80,7 en 69,0 procent).

Het 'autochtone' vrouwelijke element weegt relatief zwaar door in het percentage Maastrichtenaren onder alle leden als gevolg van een ander opvallend gegeven dat zij boven water hebben gehaald: het aandeel van vrouwelijke leden in de Maastrichtse SDAP-afdeling was naar verhouding erg groot. In het register over 1918-1920 tellen zij 274 mannelijke en 202 vrouwelijke ingeschreven leden (42,4 procent); een telling op 31 december 1919 (een momentopname dus) geeft 128 vrouwen op 333 leden (38,4 procent). Landelijk was dat voor de SDAP als geheel op dat moment 20,9 procent. Minstens zo opvallend is dat een ruime meerderheid (61,9 procent) van de gehuwde vrouwelijke partijleden niet met een partijgenoot was getrouwd.³⁹ Hoewel niet verondersteld mag worden dat echtgenotes van SDAP-leden alleen vanwege het lidmaatschap van hun echtgenoot tot de partij waren toegetreden, wijst dat toch op een eigen, zelfstandige politieke keuze van de vrouwelijke leden.

Hieronder zal ik aan de hand van een diepteonderzoek naar de leden uit het Boschstraatkwartier aannemelijk proberen te maken dat het grote aandeel van vrouwelijke leden in de afdeling en het grote aantal 'zelfstandige' lidmaatschappen van vrouwen te maken hebben met het grote aantal vrouwelijke fabrieksarbeiders in de SDAP. Omdat Perry en Schoot Uiterkamp zich alleen op het bevolkingsregister baseren, konden zij slechts voor 35 vrouwelijke SDAP-leden een beroep achterhalen: daarvan kunnen er

37 Richard Whipp, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry* (Londen en New York 1990) 121.

38 J.A.A. van Doorn, 'De economische geest te Maastricht. Een sociografische studie', *Mensch en Maatschappij* 22 (1947) 1-12 en 74-96; Idem, 'De strijd om de Maastrichtse arbeidersklasse: een alternatieve interpretatie', en Idem, 'De vragen blijven: een dupliek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 33-58 en 70-73.

39 Perry en Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep', 251-252, 260.

Het incasteren en vullen van een vernisoven in de aardewerfabriek van De Sphinx, ca. 1930 (SHCL, fotocollectie Sphinx-Céramique).

12 tot de fabrieksarbeidsters worden gerekend. Dat lijkt mijn stelling niet direct te bevestigen, maar dit beeld is vertekend. Afgezien van de notoire onderregistratie van beroepen van vrouwen in de bevolkingsregisters,⁴⁰ moesten veel vrouwen in de periode 1918-1920 werk buiten de fabrieken zoeken omdat de glas- en aardewerkindustrie in een ernstige crisis verkeerde. Van 12 van deze 35 vrouwelijke leden kon aan de hand van een oudere inschrijving ook het vroegere beroep worden achterhaald en daarvan waren er 11 glas- of aardewerkster geweest. Uit gegevens die Van Vugt heeft verzameld in de personeelsregisters van Sphinx blijkt dat dit voor veel meer vrouwelijke leden gold (zie hieronder).

De crisis in de aardewerkindustrie had ook invloed op de beroepsuitoefening door de mannelijke SDAP-leden volgens het bevolkingsregister van 1920. Het grootste aandeel hadden glas- en aardewerkers (22,6 procent), mijnwerkers (11 procent), spoorwegpersoneel (9,1 procent) en de bouwvakken (8 procent). Ook in dit geval hadden de economische omstandigheden een grote verschuiving van glas- en aardewerk naar andere sectoren veroorzaakt. Dat blijkt opnieuw bij een vergelijking met eerdere vermeldingen in het bevolkingsregister: arbeiders die voor de Eerste Wereldoorlog in de

⁴⁰ Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 83, stelde vast dat er van 417 van de 455 vrouwen die per 1 januari 1880 stonden ingeschreven in het personeelsregister van de Regout-fabrieken geen beroep werd vermeld in het bevolkingsregister; in 1905 was dat het geval bij 186 van de 253 bij de Sphinx werkzame vrouwen.

glas- en aardewerkindustrie werkten, trokken nu bijvoorbeeld massaal naar mijnen.⁴¹ Ook dit zal ik hieronder nader onderzoeken voor de SDAP-leden woonachtig in het Boschstraatkwartier.

Het Boschstraatkwartier als SDAP-bolwerk

De opeenhoping van bij de Regout-fabrieken werkzame arbeiders in het Boschstraatkwartier, de nauwe banden van de SDAP-afdeling met de (niet-confessionele) vakbonden van glas- en aardewerkers en de veronderstelde ruime aanwezigheid van glas- en aardewerk(st)ers onder de leden van de SDAP, doen vermoeden dat er in deze wijk een grote concentratie van SDAP-leden en -sympathisanten woonde. De wijkgebonden sympathie voor de SDAP kan het beste worden gemeten aan de hand van verkiezingen. Indirect zijn er inderdaad veel aanwijzingen dat de SDAP-aanhang in het Boschstraatkwartier, en dan met name in het Boschstraatkwartier-Oost, groot was. De katholieke vakbondsman Henri Hermans sprak naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 1920 over 'bedroevende cijfers' in de Mathiasparochie in het Boschstraatkwartier. Aan deze verkiezingen, die werden gehouden in verband met de annexatie van enkele randgemeenten door Maastricht, deden voor het eerst (in Maastricht en in Nederland) vrouwen mee. De SDAP vond de uitslag 'schitterend' omdat zoveel vrouwen, vooral in de oude stad, rood hadden gestemd.⁴²

In zijn onderzoek naar de zogenoemde onmaatschappelijkheid in Maastricht uit 1953 stelde priester-socioloog Harry Litjens vast dat de grootste aanhang van de socialisten onder de Maastrichtse arbeiders te vinden was in wijken waarin hij een concentratie gezinnen aantrof die voldeden aan zijn criteria van 'onmaatschappelijkheid'.⁴³ Via de redenering dat het niet voldoen aan kerkelijke plichten een indicatie was voor 'onmaatschappelijk' gedrag, en dat niet-katholiek, lees socialistisch stemmen, daarvoor een aanwijzing was, werd door hem een verband geconstrueerd tussen stemgedrag en 'onmaatschappelijkheid'. Litjens verwees onder meer naar de uitslagen van de verkiezingen voor de gemeenteraad van 1920, en stelde vast dat de socialisten bij die verkiezingen in twee stembureaus de meerderheid haalden, namelijk de stembureaus voor de bewoners van straten in het Boschstraatkwartier-Oost, zoals de Maastrichter Grachtstraat, de Raamstraat, Pompenstraat, Bassin en de Sint-Antoniusstraat.⁴⁴ Helaas geeft Litjens niet aan hoe hij aan deze uitslagen per stembureau komt, en die gegevens bleken ook niet zo gemakkelijk te vinden in het gemeentearchief of contemporaine regionale kranten (zoals die in latere jaren).

De uitslagen per stembureau in 1920 waren wel aanwezig in een documentaire verzameling van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Maastricht.⁴⁵ Deze bron

41 Perry en Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep', 258-259.

42 Aangehaald bij Perry, *Roomsche kinine*, 265.

43 Voor een kritiek op dit soort 'onmaatschappelijkheidsonderzoek': Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (Oratie Universiteit Maastricht 1999).

44 Harry P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 179-182.

45 SHCL, DOC 0059, Krantenknipsels betreffende het politieke, sociale, economische en culturele leven in Limburg, inv. nr. 43. Ik dank SHCL-bibliothecaris Ludo Rooyackers voor het boven water halen van deze bron. De gemeenteraadsverkiezingen van 1920 werden in Maastricht gehouden omdat er een herindeling had plaatsgevonden, waarbij Maastricht delen van de randgemeenten had geannexeerd. Het stuk is opgemaakt omdat de katholieke partij te kampen had met een afsplitsing, die, zo blijkt uit deze cijfers, vooral in de voormalige, maar nu geannexeerde randgemeenten aanhang had.

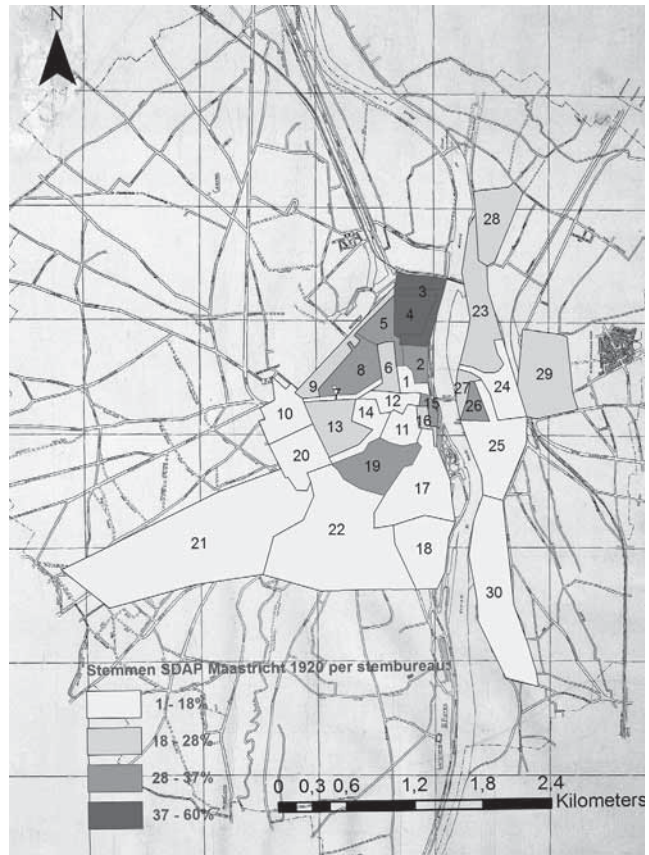
TABEL 1 STEMDISTRICTEN IN MAASTRICHT WAAR DE SDAP BIJ DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 17 MEI 1920 MEER DAN HET GEMIDDELDE AANTAL STEMMEN IN MAASTRICHT (23 PROCENT) HAALDE

District	Wijk	%
2	Omgeving Markt/Boschstraatkwartier-Oost	37%
3	Boschstraatkwartier-Oost	60%
4	Boschstraatkwartier-Oost	55%
5	Boschstraatkwartier-West	30%
6	Boschstraatkwartier-West	28%
8	Statenkwartier/Boscherveld	33%
9	Statenkwartier	24%
13	Kommelkwartier	23%
15	Stokstraatkwartier	37%
16	Stokstraatkwartier	27%
19	Jekerkwartier	31%
23	Sint-Maartenspoort	25%
26	Wijck	31%
27	Wijck	25%
28	Limmel	26%
29	Akerpoort/Heugemerveld	25%

Bron: zie bijlage.

geeft ook de straten per stembureau (zie bijlage). Er waren in 1920 30 stembedistricten in Maastricht, inclusief die in de geannexeerde gemeenten. Het heeft weinig zin hier alle uitslagen per stembureau te presenteren. Ik heb gekozen voor een selectie van bureaus waar de SDAP meer dan 20 procent van de stemmen haalde (het gemiddelde in Maastricht was 23 procent) (zie tabel 1 en kaart 1). De stembureaus 3 en 4 springen er duidelijk uit met respectievelijk 60 en 55 procent van de stemmen. Dat waren precies de bureaus waar de bewoners van het grootste deel van Boschstraatkwartier-Oost gingen stemmen (er was in die tijd stemplicht in Nederland). Ook in stembureau 2, dat behalve enkele straten rondom de Markt ook een deel van Boschstraatkwartier-Oost bediende, haalde de SDAP naar verhouding veel stemmen (37 procent). Verder scoorde de partij relatief goed in het Boschstraatkwartier-West en de aangrenzende Staten- en Kommelkwartieren, in andere oude arbeiderswijken in de binnenstad aan beide zijden van de Maas, zoals het Stokstraatkwartier en Wijck, in het geannexeerde deel van de gemeente Meerssen rondom de daar gevestigde tegelfabriek van Regout (Limmel) en in de nieuwbouwwijk Sint-Maartenspoort, waar de socialistische woningbouwvereniging Beter Wonen (opgericht in 1915) recent woningen had gebouwd in het zogenoemde *Roed Dörrep*.

KAART 1 DE UITSLAG VAN DE SDAP IN DE MAASTRICHTSE KIESDISTRICTEN IN 1920

SDAP-leden in het Boschstraatkwartier

Het grote aantal stemmen in het Boschstraatkwartier bevestigt het vermoeden dat de Maastrichtse SDAP een sterke basis vond onder glas- en aardewerkers van de fabrieken van Regout van wie immers een grote concentratie in die wijk woonde. Om te onderzoeken of dit ook voor de leden gold, heb ik gebruik gemaakt van de gegevensverzameling die Perry en Schoot Uiterkamp hebben aangelegd ten behoeve van hun hiervoor aangehaalde onderzoek.⁴⁶ Daarmee konden de adressen van de leden worden achterhaald. Op grond daarvan heb ik de woonplaats van de leden van wie met zekerheid een adres kon worden vastgesteld ingedeeld volgens de stratenindeling van de stembureaus (zie bijlage). Het waren er in totaal 459: 269 mannen en 190 vrouwen. De verhouding tussen mannen en vrouwen met vastgesteld adres (41,4 procent vrouwen) in de stad als geheel wijkt niet fundamenteel af van die van alle leden (42,4 procent). Ook wat betreft het ledental blijkt dat de twee stemdistricten 3 en 4 in het Boschstraatkwartier-Oost de grootste concen-

⁴⁶ De door hen aangelegde kaartenbak (het onderzoek is verricht voor het digitale tijdperk) is gedeponerd bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: SHCL, DOC 0105, 'Onderzoeksdata op basis van lidmaatschap van de SDAP-afdeling Maastricht, 1918-1920'.

TABEL 2 STEMDISTRICTEN WAAR IN 1918-1920 MEER DAN 20 SDAP-LEDEN WOONDEN

Kiesdistrict	Straten waar SDAPers woonden	Wijk	Aantal leden		
			m	v	tot
2	Hoenderstr; Kwadevliegenstr; Drieëmmerstr; Gubbelstr; Kleine Gracht; Varkensmarkt; Zwanenstr; Langs de Maas; Van Hasselkade	Markt/Boschstraatkwartier-Oost	16	19	35
3	M. Grachtstr; Raamstr; Pompenstr; Commandeurslaan; Franschensingel.	Boschstraatkwartier-Oost	33	30	63
4	Bassin; Boschstr 1-57 en 2-44; St.-Antoniusstr; Voedingskanaal	Boschstraatkwartier-Oost	28	23	51
5	Boschstr 59-115 en 46-112; Achter de Barakken; Maagdendries; Breulingstr	Boschstraatkwartier-West	11	12	23
6	Batterijstr; Bogaardenstr; Groote Gracht 1-63 en 2-62	Boschstraatkwartier-West	17	13	30
15	M. Brugstraat; M. Smedenstr; Stokstr; Houtmaas; Moorenstr; O.L.V. Kade	Stokstraatkwartier	14	8	22
16	Wolfstraat; Achter het Vleeshuis; Plankstr; Havenstr; Graanmarkt; Helstr; Koestr	Stokstraatkwartier	11	14	25
19	Lange Grachtje; St.-Pieterstr; Kl. Looierstr; Gr. Looierstr; Kakeberg; Bonnefantenstr	Jekerkwartier	9	12	21
20	Proosdijweg; Ambachtsweg; Gildeuweg; Elisabeth Strouvenlaan; Mr. Goeman Borgesiusplantsoen	Nieuwbouw 'Beter Wonen'	24	14	38
26	W.Grachtstr; W. Brugstr; Waterpoort; Ruitersstr; Kattenstr; Steenenwal	Wijck	13	10	23

Bron: SHCL, DOC 0105; kaartenbak SDAP-leden 1918-1920.

tratie van SDAP-ers kenden, met respectievelijk 63 en 51 leden (tabel 2 en kaart 2). De grootste aantallen woonden in de Maastrichter Grachtstraat (33 leden; dat is gemiddeld 0,7 per pand met meerdere woonadressen), het Bassin (25 leden; 1,0 per pand), de Sint-Antoniusstraat (20 leden; 0,3 per pand), en de Raamstraat (16 leden; 0,4 per pand).⁴⁷ Dit waren de hoofdstraten in de door Van Vugt als 'arm' getypeerde kern van de wijk; in de randstraten woonde een gemengde bevolking, waaronder een flink aantal welgestelden.⁴⁸

Andere concentraties SDAP-leden treffen wij aan in district 2 rondom de Markt, vlakbij en deels in het Boschstraatkwartier-Oost, waar ook al veel op de SDAP werd gestemd (zoals bleek in tabel 1), en in de twee stemdistricten 5 en 6 die samen het Boschstraat-

47 Het aantal panden in: Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 194-195.

48 Ibidem, 124-145.

KAART 2 DE LEDEN VAN DE SDAP IN DE MAASTRICHTSE KIESDISTRICTEN IN 1920

kwartier-West bestreken. In al deze tot het Boschstraatkwartier als geheel te rekenen districten woonden 43,9 procent van het totale aantal leden van de SDAP in Maastricht. Ook in het Stokstraatkwartier, het Jekerkwartier en in Wijck aan de overzijde van de Maas woonden relatief veel SDAP-leden.

Opvallend is de concentratie van leden in stembdistrict 20. Het gaat om de straten rondom het Minister Goeman Borgesiusplantsoen in het toenmalige Proosdijveld (nu Mariaberg), waar de socialistische woningbouwvereniging Beter Wonen huizen had laten bouwen voor haar leden. In de praktijk waren dat alleen beter geschoolde arbeiders met een redelijk inkomen, die zich de betrekkelijk hoge huren konden veroorloven.⁴⁹ Dit komt tot uiting in de sociale status van de beroepen van de mannelijke SDAP-leden in dit stembdistrict, zoals spoorwegbeambte (4), ambtenaar (2), magazijnmeester of laboratoriumbediende. Er was slechts één aardewerker bij. Het aandeel van vrouwelijke leden (26 procent) was hier een stuk lager dan in de stad als geheel en verreweg de

⁴⁹ Loek Kreukels en Ton Hamelaers, *'In spijt van slechte tijden ...'. De eerste tien jaar van de woningbouwvereniging Beter Wonen en haar Amsterdamse architectuur* (Maastricht 1990) 20, 23, 37. In verband met een financiële bijdrage van Staatsspoorwegen waren enkele woningen gereserveerd voor spoorbeambten.

meeste vrouwelijke leden in deze wijk waren met een SDAP-lid getrouwd (11 van de 13), in afwijking van het beeld voor de stad als geheel en (zoals hieronder zal blijken) voor het Boschstraatkwartier. In het bevolkingsregister wordt van geen van de vrouwelijke leden in dit district een beroep vermeld.

De kaartenbak van SDAP-leden maakt het mogelijk het beroepsprofiel van de socialistische bewoners van het Boschstraatkwartier diepgaander te onderzoeken. De beroepen konden op twee manieren worden achterhaald. In de eerste plaats aan de hand van de beroepsvermelding in het bevolkingsregister, die door de samenstellers op hun kaarten is genoteerd. Zij hebben de vermeldingen opgenomen vanaf 1890, toen een nieuw bevolkingsregister werd opgemaakt, en ook die in het register dat in 1920 werd aangelegd. Dankzij het onderzoek van Van Vugt in de personeelsregisters van Sphinx kon ook worden nagegaan of de SDAP-leden in het Boschstraatkwartier op enig moment in hun werkzame leven een dienstverband bij de glas- of aardewerkfabrieken van Sphinx hadden gehad.⁵⁰

Eerst wil ik het hebben over de mannen (tabel 3), de vrouwen komen hieronder aan de orde. Aan de hand van de dienstverbanden en beroepsvermeldingen kunnen wij vaststellen dat 70 van de 115 mannelijke SDAP-leden in het Boschstraatkwartier ooit in de glas- of aardewerkfabrieken hadden gewerkt, dat is 61 procent. In het hart van de wijk, het Boschstraatkwartier-Oost, was dit aandeel nog iets hoger: 64 procent. Het gaat hier veelal om ooit in een eerdere levensfase uitgeoefende beroepen. Van de 52 bij Sphinx geregistreerde dienstverbanden waren er 31 al voor 1915 beëindigd. Van de 18 in het bevolkingsregister van 1890 vermelde glas- of aardewerkers die niet in de personeelsregisters van Sphinx zijn teruggevonden waren er 9 niet meer als zodanig ingeschreven in het in 1920 nieuw aangelegde bevolkingsregister. Dat heeft te maken met de al gememoreerde crisis in de aardewerkindustrie, maar ook met een patroon van veelvuldige wisseling van werk en beroep dat door Van Vugt ook voor andere glas- en aardewerkers uit de wijk is vastgesteld.⁵¹

Het hoge percentage glas- en aardewerkers onder de mannelijke leden in het Boschstraatkwartier maakt duidelijk dat er een relatie bestond tussen de sterke aanhang voor het socialisme in deze wijk en de aanwezigheid van de glas- en aardewerkfabrieken. Dat geldt in het bijzonder voor het Boschstraatkwartier-Oost. Bij uitbreiding geldt dit ook voor het hoge stemmenpercentage: onder alle mannelijke bewoners van de wijk was ooit werken bij Sphinx immers eveneens dominant. Op grond hiervan meen ik te kunnen stellen dat het socialisme in het Boschstraatkwartier zijn oorsprong vond in de Regoutfabrieken, of nauwkeuriger: in de arbeidsverhoudingen in die fabrieken. Het feit dat de meeste SDAP-leden in het Boschstraatkwartier in een eerdere periode van hun werkzame leven in de glas- en aardewerkfabrieken hadden gewerkt, maakt het aannemelijk dat zij door hun ervaringen daar vatbaar waren geworden voor het socialistische gedachtegoed.

Toen het ledenregister van de SDAP werd opgemaakt, in 1918 en volgende jaren, waren maximaal nog slechts 30 van de 70 mannelijke leden uit het Boschstraatkwartier die ooit als glas- of aardewerker waren geregistreerd als zodanig werkzaam. Voor

⁵⁰ Voor de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost – het onderzoeksobject van Van Vugt – gaat het om alle dienstverbanden bij Sphinx; voor de overige bewoners van het Boschstraatkwartier alleen om de degenen die ten minste per 1 januari 1905 bij Sphinx in dienst waren.

⁵¹ Van Vugt, *Een arbeidersbuurt*, 62-64 en 153-154.

TABEL 3 BEROEPSVERMELDINGEN VAN SDAP-LEDEN IN DE KIESDISTRICTEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER IN HET BEVOLKINGSREGISTER EN IN DE PERSONEELSADMINISTRATIE VAN SPHINX

Beroepen SDAP-leden	Boschstraatkwartier-Oost (districten 3 en 4)		Overige Boschstraatkwartier (districten 2, 5 en 6)	
	vrouwen	mannen		mannen
glas of aardewerk*	28 (53%)	39 (64%)	18 (41%)	31 (57%)
zonder/onbekend	20		22	2
overige	5	22	4	15
totaal	53	61	44	54

* Ooit werkzaam bij Sphinx, of met dit beroep vermeld in het bevolkingsregister voor zover niet op enig moment ingeschreven in het personeelsregister van Sphinx.

Bron: SHCL, DOC 0105, kaartenbak SDAP-leden 1918-1920; Thijs van Vugt, Database personeelsregistratie De Sphinx.

de overigen werden in het bevolkingsregister andere beroepen genoteerd, waaronder opvallend vaak het beroep ‘mijnwerker’ (23 keer, waarvan 18 keer voor mannen die ook glas- of aardewerker waren geweest). In verband met de werkloosheid in de aardewerkindustrie trokken in deze periode veel Maastrichtenaren naar de Heerlense mijnen in speciale arbeiderstreinen. Op het hoogtepunt in 1917 treinden er dagelijks 2.500 Maastrichtenaren naar Heerlen; daarna liep hun aantal geleidelijk terug.⁵² De Maastrichtse schrijver Pierre Kemp, die in die tijd op het loonbureau van de mijn Laura in Eijgelshoven werkte en dagelijks met de trein reisde, beschreef deze Maastrichtse mijnwerkers in 1920 met een kenmerkend vooroordeel:

Voortgekomen uit geslachten, die spiritueel en lichamelijk zijn uitgeknepen door den verdommenden arbeid in de Maastrichtsche fabrieken, zijn zij verreweg de minsten van de heele arbeidersgroep. De geest die onder hen heerscht is slecht en onder hen telt de [socialistische] Alg. Ned. Mijnwerkersbond wel het gros of een zeer groot gedeelte van zijn leden ...⁵³

Perry schrijft dat ‘honderden’ van deze uit de Maastrichte glas- en aardewerkindustrie afkomstige mijnwerkers zich aansloten bij de socialistische mijnwerkersbond en dat zij daar tot de meest radicale behoorden: ‘revolutionairen van het echte ras’, volgens de krant *Het Katholieke Volk*. Het Maastrichtse socialisme, geworteld in de glas- en aardewerkindustrie en in het Boschstraatkwartier, was in deze jaren blijkbaar een exportproduct geworden. Hierbij waren zeker SDAP-leden betrokken. Perry meldt dat er in de ledenvergaderingen van de SDAP-afdeling diverse keren op werd aangedrongen om op zondag te vergaderen, opdat ook de mijnwerkers aan de vergadering zouden kunnen deelnemen.⁵⁴

⁵² Caspar Cillekens, ‘Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 115-135, 126-128.

⁵³ Pierre Kemp, ‘Uit de Mijnstreek’, *Limburgs Leven* (1920), geciteerd door Wiel Kusters, *Pierre Kemp. Een leven* (Nijmegen 2010) 238.

⁵⁴ Perry, *Roomsche kinine*, 247.

TABEL 4 BEROEPSVERMELDINGEN VAN ECHTGENOTEN VAN VROUWELIJKE SDAP-LEDEN IN DE KIESDISTRICTEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER IN HET BEVOLKINGSREGISTER EN IN DE PERSONEELSADMINISTRATIE VAN SPHINX

Beroepen echtgenoten vrouwelijke SDAP-leden	Boschstraatkwartier-Oost (districten 3 en 4)	Overige Boschstraatkwartier (districten 2, 5 en 6)
glas of aardewerk*	40 (75%)	34 (77%)
geen vermelding/ongehuwd	4	7
overige	9	3
totaal	53	44

* Ooit werkzaam bij Sphinx, of met dit beroep vermeld in het bevolkingsregister voor zover niet op enig moment ingeschreven in het personeelsregister van Sphinx.

Bron: SHCL, DOC 0105, kaartenbak SDAP-leden 1918-1920; Thijs van Vugt, Database personeelsregistratie De Sphinx.

Wat de vrouwelijke leden in het Boschstraatkwartier betreft: in de kiesdistricten 2-6 was het aandeel van vrouwen nog hoger dan in het ledenregister uit de periode 1918-1920 voor Maastricht als geheel (41,3 procent met bekend adres): 98 van de daar woonachtige 203 leden was vrouw, dat is 48,3 procent (tabel 2). Ook het aantal vrouwelijke leden zonder echtgenoot in de SDAP was hier groter (69,4 procent). Gezien het grote aantal leden in deze districten betekent dit dat het relatief hoge percentage (zelfstandige) vrouwelijke leden in Maastricht als geheel sterk werd bepaald door het nog grotere aandeel van vrouwen juist in deze districten.

Op 9 personen na, hadden alle vrouwelijke SDAP-leden uit het Boschstraatkwartier van wie een beroep of werkkring bekend is (dat is bij 55 van de 97 vrouwen het geval) in de glas- en aardewerfabrieken gewerkt. Ook hier geeft de personeelsregistratie cruciale informatie: slechts van 6 van de 40 ooit bij Sphinx werkzame vrouwen vinden wij een bijpassende vermelding in het bevolkingsregister. Uit tabel 3 blijkt opnieuw dat de concentratie van in de fabrieken werkzame vrouwelijke leden het grootst was in het Boschstraatkwartier-Oost: dat was het geval met 53 procent van alle vrouwelijke leden daar, tegen 41 procent in de rest van het Boschstraatkwartier. In het aardewerk werkten zij op de 'normale' werkplekken voor vrouwen: bij de ovens, de cassetterie, de drukkerij, het decoratelier en in het magazijn. In de glasfabriek werkten zij als glaslrijfsters. De binding van de SDAP-vrouwen aan de fabrieken blijkt op andere wijze ook uit de beroepen van hun echtgenoten: 76 procent had ooit bij Sphinx gewerkt (tabel 4).

Discussies over aparte arbeidsbescherming voor gehuwde vrouwen

Mijn conclusie is dat het naar verhouding grote aantal vrouwelijke leden in de Maastrichtse SDAP, en in het Boschstraatkwartier in het bijzonder, een gevolg is van de belangrijke rol van de vrouwenarbeid in de glas- en aardewerfabrieken. Ik wil deze redenering onderbouwen met een analogie: namelijk de socialistische beweging in de Belgische plaats Gent, een van de vroegste socialistische bolwerken in de Nederlanden, waar eveneens veel vrouwenarbeid voorkwam, maar dan in de textielindustrie.⁵⁵ In

⁵⁵ Voor het volgende verwijs ik naar de dissertatie van Julie Carlier, *Moving beyond boundaries. An entangled history of feminism in Belgium 1890-1914* (Gent 2010) 280-291.

Gent bestond een Socialistische Vrouwenvereniging, onder leiding van de feministe Emilie Claeys, met vooral textielarbeidsters als leden. Deze vereniging was opgericht in 1892, mede onder impuls van de Nederlandse feministe Wilhelmina Drucker. Drucker en Claeys waren het niet eens met diverse socialistische standpunten, maar anders dan Drucker bleef Claeys aangesloten bij de Belgische Werkliedenpartij.

In de eerste jaren van de twintigste eeuw werden hevige debatten in de sociaaldemocratische beweging gevoerd over de positie van de vrouw, onder meer over de vraag of er speciale wettelijke arbeidsbescherming van vrouwen nodig was.⁵⁶ De meerderheid van de socialisten in Nederland en België vond van wel, maar Emilie Claeys en haar Socialistische Vrouwenbond nam hierin een afwijkend standpunt in: zij vond dat mannen en vrouwen ook in dat opzicht gelijk moesten worden behandeld, omdat er anders verdringing van vrouwenarbeid zou plaatsvinden. Dat standpunt deelde zij met, en had zij voor een deel ook ontleend aan, de opvattingen van vooraanstaande Nederlandse feministen, met name de al genoemde Wilhelmina Drucker en Marie Rutgers-Hoitsema uit Rotterdam. De laatste was lid van de SDAP geweest, maar had die partij in het begin van de eeuw verlaten omdat die zich tegen het feministische programma keerde. Claeys en haar medestanders in de Socialistische Vrouwenvereniging van Gent onderhielden nauwe contacten met deze oppositionele Nederlandse radicale feministen en trokken onder meer samen op waar het ging om de bestrijding van de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen.

Wilhelmina Drucker en vooral Marie Rutgers-Hoitsema raakten in 1906 betrokken bij oppositie tegen pogingen om speciale arbeidsbescherming voor gehuwde vrouwen in de Maastrichtse aardewerfabrieken in te voeren.⁵⁷ Waar ging het om? Bij het vernissen van aardewerk werd loodhoudend glazuur gebruikt en hoewel het vernissen zelf mannenwerk was, kwamen vrouwen hiermee in aanraking bij het ovenwerk: het aannemen van verniste voorwerpen en het verwijderen van overtollig vernis. Omdat men meende dat dit speciaal voor ongeboren kinderen gevaarlijk was, werd deze arbeid voor gehuwde vrouwen verboden bij een Koninklijk Besluit dat in 1906 in werking zou treden. De directie van Sphinx dreigde deze vrouwen daarom te ontslaan en daarop kwamen Wilhelmina Drucker en Marie Rutgers-Hoitsema in actie. In september 1906 trokken zij naar de Maastrichtse aardewerfabrieken om te overleggen met de directie van Sphinx, maar ook met de daar werkende vrouwen. Bij hen vonden zij gehoor, omdat de vrouwen bang waren hun broodwinning kwijt te raken. Hun contactpersonen belegden bijeenkomsten in de fabriek – overigens met toestemming van de directie – en er ging een delegatie naar de minister om tegen deze maatregel apart voor gehuwde vrouwen te protesteren. Rutgers-Hoitsema probeerde haar contactpersonen in de fa-

⁵⁶ Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973) 30-34.

⁵⁷ Het volgende is ontleend aan Marian van Wezel, 'Prat op het werk harer handen'. *Vrouwenbeweging, arbeid en economische zelfstandigheid 1870-1920* (Nijmegen 1985) en Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994) 237-249. In Engeland speelde een vergelijkbaar debat. Zie in het algemeen Rosemary Feurer, 'The meaning of sisterhood. The British women's movement and protective labor legislation, 1870-1900', *Victorian Studies* 31 (1988) 233-260; en speciaal in verband met aparte bescherming van vrouwen in 'the Potteries': Peter Bartrip, "'Petticoat pestering'. The Women's Trade Union League and lead poisoning in the Staffordshire potteries, 1890-1914', *Historical Studies in Industrial Relations* 2 (1996) 3-27; Barbara Harrison, *Not only the 'dangerous trades'. Women's work and health in Britain, 1888-1914* (Londen 1996); Carolyne Malone, *Women's bodies and the dangerous trades in England, 1880-1914* (Woodbridge 2003).

Sociaal-democratische vrouwen demonstreren in het Maastrichtse Villapark, ca. 1930 (RHCL, fotocollectie GAL, inv.nr. 43).

briek aan te zetten tot de vorming van een aparte organisatie van aardewerksters, maar daarvan is het niet gekomen.

Het officiële standpunt van de SDAP was dat speciale arbeidsbescherming voor vrouwen een noodzakelijke eerste stap was, maar deze vrouwen vonden dat dit tot discriminatie van vrouwen op de arbeidsmarkt zou leiden als deze bescherming niet ook voor mannen werd ingevoerd. Rutgers-Hoitsema berichtte dat de vrouwen in de aardewerkfabrieken ‘er voor het merendeel gezond, krachtig en opgewekt uitzagen, vooral goed verzorgd en netjes in de kleren’. Volgens haar was het wettelijk verbod voor alleen vrouwen niet gerechtvaardigd. De gezondheidsrisico’s zouden aanleiding moeten zijn voor beschermende maatregelen voor *alle* arbeiders in de aardewerkfabrieken waar met loodglazuur gewerkt werd, bijvoorbeeld ook voor de mannelijke vernisgevers: ‘Evenmin als het helpen zou, wanneer de overheid de getrouwde vernisgevers uit de gevaarlijke arbeid weerde, zal het gevaar nu verminderd zijn, omdat bepaalde werkzaamheden aan de vrouwen of alleen aan de getrouwde vrouwen verboden zijn. Het enige doeltreffende middel is: wettelijk verbod van loodhoudende glazuuren’.⁵⁸

Het standpunt en het optreden van Rutgers-Hoitsema werd fel bestreden door het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk* en het sociaaldemocratische vrouwenblad

⁵⁸ M.W.H. Rutgers-Hoitsema, *Arbeid van de gehuwde vrouw* (Den Haag 1910) 18-19; zie ook: Marie Jungius *Waarom halverwege? Een bijdrage tot de kwestie der loodvergiftiging in de aardewerksfabricage* (Amsterdam 1904).

De Proletarische Vrouw, maar alles wijst erop dat de Sphinx-arbeidsters zich daarvoor niet lieten beïnvloeden. Wij weten alleen niet of dit, net als in Gent, tot een afwijkend standpunt van de socialistische vrouwen heeft geleid. Perry weet te melden dat de hele kwestie in 1908 binnen de Maastrichtse afdeling op de agenda werd gezet, maar verder niet werd besproken. De Maastrichtse socialistische voorman Baart keerde zich in 1909 tegen een verbod van arbeid door vrouwen bij de ovens omdat zij daarmee werkloos zouden worden gemaakt.⁵⁹ Mogelijk is daarover meer discussie in de SDAP geweest. De Maastrichtse voorman Willem Vliegen had in zijn jonge jaren, in 1892, onder verwijzing naar de Friese landarbeidersvereniging 'Broedertrouw', aan Wilhelmina Drucker geschreven: '[i]k zie de oplossing van de kwestie tusschen man en vrouw aan als een zuiver economische kwestie en daarom verdedigde ik reeds jaren het standpunt: de vrouw moet *ekonomisch* onafhankelijk worden'.⁶⁰

Hoe hij er in 1906 over dacht weet ik niet, maar het geeft aan dat hij er eerder wel een mening over had gevormd.

Anna Wynandts-Louis: het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid in Maastricht en Nederland

In 1906 werd er in Maastricht een aparte sociaaldemocratische vrouwen-propagandaclub opgericht, die daarna diverse activiteiten ontplooid. Volgens Perry werden er door het werk van de club meer vrouwen bereikt dan anders het geval zou zijn geweest. Het ligt voor de hand een verband te veronderstellen met het naar verhouding grote aantal vrouwelijke leden van de SDAP. Uit deze kring kwam het eerste vrouwelijke raadslid van Maastricht (en heel Nederland) voort, Anna Wynandts-Louis.⁶¹ Zij kan gelden als een typische representant van de bevolkingsgroep waarin de Maastrichtse

Nadat in 1919 vrouwenkiesrecht was ingesteld, kwam in 1920 de socialiste Anna C. Wynandts-Louis in de Maastrichtse gemeenteraad (fotocollectie RHCL).

⁵⁹ Perry, *Roomsche kinine*, 234.

⁶⁰ Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, Archief Wilhelmina Drucker, inv.nr. 14, ingekomen brief van W.H. Vliegen uit Maastricht, 2 augustus 1892 (cursivering in origineel); de verwijzing naar 'Broedertrouw' in de brief wordt niet nader geadstrueerd; mogelijk heeft die betrekking op het feit dat 'Broedertrouw' zich verzette tegen arbeid door gehuwde vrouwen, zie: Johan Frieswijk, 'De beweging van Broedertrouw op het Bildt (1889-1892)', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland* 3 (1978) 83-139.

⁶¹ J.J.G. Luijten, 'Anna-Cornelia Wynandts-Louis, eerste vrouwelijk raadslid van Maastricht en Nederland. Een glasslijpersfamilie in de greep van Regout', in: Ingrid M.H. Evers e.a. (red.), *Bonne et servante. Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 101-109.

SDAP haar wortels had: de fabrieksarbeiders en -arbeidsters in de glas- en aardewerkindustrie. Wynandts-Louis was de dochter van een glasslijper die had meegedaan aan de staking van 1896, toen ontslagen was, en daarom met zijn gezin naar Leerdam – net als Maastricht een centrum van glasindustrie – was vertrokken. Ook haar moeder had in de fabriek gewerkt. Anna was weer getrouwd met een Maastrichtse glasslijper, wiens vader ook al glasslijper was. Zoals zoveel glasslijpers had haar man voor zijn huwelijk rondgetrokken in Duitsland, België en ten slotte Leerdam, waar hij zijn vrouw had leren kennen. Na terugkeer in Maastricht woonde het gezin in de Maastrichter Grachtstraat in het Boschstraatkwartier-Oost en zij komt dan ook voor in mijn bestand van SDAP-leden in deze buurt. In de eerste helft van de jaren 1920 verhuisde het gezin naar een huis van ‘Beter Wonen’ aan het Goeman Borgesiusplantsoen in stembedistrict 20 waar ik al in 1918-1920 een concentratie van SDAP-leden aantrof. Als gemeenteraadslid nam zij stelling tegen voorstellen om gehuwde vrouwen bij de gemeente geen vaste aanstelling te geven en tegen ontslag van gehuwde onderwijzeressen. Bij een andere gelegenheid vertelde zij over de fabrieksarbeid van haar moeder:

Mevrouw Wynandts verklaart, dat, toen de socialistische partij in Maastricht in opkomst was, haar moeder van ’s morgens half zeven in de drukke tijden tot ’s nachts 12 uur in de fabriek moest werken, terwijl haar kind in een z.g. mand, in werkelijkheid was het een kist, naast haar lag en de algehele verzorging van het kind in de fabriek moest plaats hebben. Dergelijke toestanden riepen om wraak ...⁶²

Conclusie

De relatie tussen het SDAP-lidmaatschap van zowel mannen als vrouwen en de glas- en aardewerkindustrie, in het bijzonder de fabrieken van Regout aan de Boschstraat, bleek allereerst uit de concentratie van stemmers en leden in het nabijgelegen Boschstraatkwartier, waar veel van de bewoners in deze fabrieken werkten of ooit in hun leven hadden gewerkt. De relatie tussen beroepsuitoefening in de glas- en aardewerfabrieken van Regout, het SDAP-lidmaatschap, en woonplaats in de wijk kon concreet worden aangetoond aan de hand van beroepsvermeldingen van de leden in het bevolkingsregister en de inschrijving in het personeelsregister van 1905.

De combinatie van mono-industrie en gelokaliseerde gemeenschapsvorming in het Boschstraatkwartier doet enigszins denken aan het idee van de *occupational communities* als verklaring voor politieke radicalisering. Volgens de Duitse historicus Klaus Tenfelde moet aan die sociologische verklaring een dynamisch element worden toegevoegd van wat hij noemt de *punktueller Industrialisierung* (geïsoleerde industrialisatie) van deze locaties: ‘wherever industrialization happened [in] one single industrial community, similar signs of militancy and tensions within the environment could occur’.⁶³ Als voorbeelden wijst hij onder meer op het plaatsje Frauenau (ook bekend als *Bayerns rote Insel*) met een concentratie van glasfabricage en het aardewerkerstadje Selb, beide

⁶² Geciteerd door Ibidem, 101.

⁶³ Klaus Tenfelde, ‘Social consequences of isolated industrialization. The case of Germany’, in: Sakari Hänninen e.a. (red.), *Meeting local challenges. Mapping industrial identities* (Helsinki 1999) 108-116, 116; zie ook: Idem, *Proletarische Provinz. Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbayern 1900-1945* (München 1982).

in Beieren. In beide plaatsjes kregen de communisten in het interbellum veel aanhang.⁶⁴ De situatie van de glas- en aardewerkers in het Boschstraatkwartier verschilt natuurlijk in heel veel opzichten van die van de arbeidersbevolking in deze kleine mono-industriële plaatsjes. In Maastricht was evenmin sprake van plotselinge snelle industrialisatie, maar als arbeiderswijk kenmerkte het Boschstraatkwartier zich wel door een zekere afgeslotenheid ten opzichte van de rest van de stad.

Net als in Gent kreeg de socialistische ‘inplanting’ in Maastricht een bijzonder karakter door de aanwezigheid van veel vrouwen met een werkkring in de industrie. Bij verschillende gelegenheden, zoals stakingen en bij de kwestie van het arbeidsverbod van gehuwde vrouwen, bleek dat de Maastrichtse fabrieksarbeidsters behoorlijk strijdbaar waren als het ging om de verdediging van hun rechten als werkende vrouwen. De veronderstelling ligt voor de hand dat het relatief grote aandeel van vrouwen in de vroege SDAP in Maastricht, en met name in het Boschstraatkwartier, verband hield met dit zelfbewustzijn. Een indirect bewijs hiervoor is het feit dat het aandeel van vrouwelijke SDAP-leden in de jaren 1920, toen de werkgelegenheid in de aardewerkindustrie en ook het aandeel van (gehuwde) vrouwen daarin sterk was teruggelopen, veel lager was: in 1931 waren nog slechts 97 vrouwen lid van de SDAP op een totaal van 412 (23,5 procent), terwijl het aandeel van vrouwen in de SDAP in Nederland als geheel in 1931 was opgelopen tot 31,1 procent.⁶⁵

In Maastricht leidde de aanhang voor het socialisme onder de fabrieksarbeidsters niet tot een zelfstandige socialistische vrouwenvereniging, zoals die in Gent was gevormd onder leiding van Emilie Claeys, maar wel tot de oprichting van een aparte vrouwenafdeling in de partij. Dat er in Maastricht uit deze kring een vrouwelijk gemeenteraadslid voortkwam, als eerste in Nederland, is in het licht van het voorgaande niet toevallig, maar kan worden gezien als de uitdrukking van het onder de toenmalige fabrieksarbeidsters aanwezige politieke bewustzijn.

De belangrijke rol van vrouwen in de Maastrichtse SDAP was een niet te onderschatten factor in de sterke lokale inplanting van de partij in de periode voor de Eerste Wereldoorlog en die inplanting kan daarmee voor een deel worden verklaard. Voor de vrouwen was fabrieksarbeid even gewoon als voor de mannen; zij stonden daarvoor niet vreemd tegenover het lidmaatschap van een partij die zich nadrukkelijk als representant van de fabrieksarbeiders opwierp, sterker zij besloten veelal zelfstandig zich daarbij aan te sluiten. In plaatsen met een eenzijdiger gender-verhouding in de fabrieken was de vrouwelijke acceptatie van het socialisme waarschijnlijk minder vanzelfsprekend. In hoeverre dit verband algemene geldigheid heeft kan alleen door meer vergelijkbare lokale studies worden onderzocht.

64 Onder verwijzing naar Albrecht Bald, *Porzellanarbeiterschaft und punktuelle Industrialisierung in Nordostoberfranken. Der Aufstieg der Arbeiterbewegung und die Ausbreitung des Nationalsozialismus im Bezirksamt Rehaun und in der kreisfreien Stadt Selb 1895-1936* (Bayreuth 1991); Georg Goes, *Arbeitermilieus in der Provinz. Geschichte der Glas- und Porzellanarbeiter im 20. Jahrhundert* (Essen 2001).

65 Perry en Schoot Uiterkamp, ‘SDAP-leden in Maastricht’, 252. Over de achteruitgang van het aandeel van vrouwelijke werknemers bij Sphinx in het interbellum (van 46 procent in 1920 tot 27 procent in 1935): De Groot, *Fabricage van verschillen*, 226.

Bijlage

DE STEM-DISTRICTEN, DE DAARBIJ BEHORENDE STRATEN, EN HET AANTAL UITGEBRACHTE STEMMEN OP DE SDAP VOOR DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN IN MAASTRICHT IN 1920, EN HET AANTAL SDAP-LEDEN (M/V) PER STEM-DISTRICT

Stem-district	Straten	SDAP-stemmers		SDAP-leden		
		aantal	%	m	v	tot.
1	Markt; Muntstraat; Mariastraat; Jodenstraat; Kesselskade; Nieuwstraat; Heilige Geest; Spilstraat	86	11%	5	2	7
2	Hoenderstraat, Kwadevliegenstraat; Drieëmmerstraat; Gubbelstraat; Kleine Gracht; Maastrichter Pastoorstraat; St.-Antoniusplein; Zwanenstraat; Coxstraat; Lakenweversplein; Langs de Maas; Van Hasselkade	295	37%	15	19	34
3	Maastr. Grachtstraat; Raamstraat; Pompenstraat; Commandeurslaan; Biesenwal; Maasmolendijk; Franschingel	494	60%	33	31	64
4	Bassin; Boschstraat 1-57 en 2-44; Bosscherweg en het gedeelte der voormalige gemeente Oud-Vroenhoven, gelegen tusschen de Zuid-Willemsvaart, de grens der gemeente en de rivier de Maas tot aan den Franschingel, en de St. Antoniusstraat	484	55%	28	23	51
5	Boschstraat 59-115 en 46-112; Achter de Barakken; Maagdendries; Breulingstraat	186	30%	10	12	22
6	Batterijstraat; Uitbelderstraat; Bogaardenstraat; Groote Gracht 1-63 en 2-62; Helmstraat; Statenstraat	217	28%	17	13	30
7	Groote Gracht 65-101 en 64-92; Brusselschestraat; Celrebroederstraat	120	15%	8	4	12
8	Capucijnenstraat; Capucijnengang; Lindenkruis; Lindenkruiskazerne; Hoogfrankrijk; Cabergerweg (Oud-Maastricht); de thans genaamde Cabergerweg (voormalige gemeente Oud-Vroenhoven); het Bosscherveld; de zgn. Parallelweg; Savelstraat (Oud-Vroenhoven)	221	33%	12	4	16
9	Statensingel; Herbenusstraat met dwarsstraten en Zakstraat	191	24%	14	5	19
10	Van de voormalige gemeente Oud-Vroenhoven: de zgn. Acht Zaligheden; Bilsberbaan; Cabergswegje; Dorpstraat; Postbaan; Maeseyckerweg; Romeinschebaan; Steenstraat; Oude Steenstraat; Rosstraat. Van Oud-Maastricht: Brusselscheweg; Koningin Emmaplein; Pastoor Habetsstraat; Victor de Stuersstraat; St.-Odastraat; Volksplein; Barakken Brusselsche poort; Aert van Trichtweg, André Severinweg; Brouwersweg	81	11%	4	1	5
11	Breedestraat; Minckelerstraat; Achter de Comedie; Hondstraat; Cortenstraat; Witmakersstraat; Maastr. Heidenstraat; Tafelstraat; Achter de Molens; Klein Grachtje; Ververhoek; Lenculenstraat; Kapoenstraat; Lantaarnstraat; St. Jacobstraat	65	8%	1	0	1

Stem-district	Straten	SDAP-stemmers		SDAP-leden		
		aantal	%	m	v	tot.
13	Kommel; Kruisherengang; Abtstraat; Calvariestraat; Jekerstraat	192	23%	8	5	13
14	St.-Servaasklooster; Papenstraat; Bouillonstraat; Tongerschestraat; Minderbroedersberg; Tongerschepoort	38	6%	2	1	3
15	Maastr. Brugstraat; Kersenmarkt; Maastr. Smedenstraat; Kleine Stokstraat; Groote Stokstraat; Oude Vischmarkt; Houtmaas; Eikelstraat; Eksterstraat; Moorenstraat; o.l. Vrouwe Kade	265	37%	14	8	22
16	Wolfstraat; Achter het Vleeschhuis; o.l. Vr. Plein; Plankstraat; Havenstraat; Graanmarkt; Helstraat; o.l. Vrouwewal; Koestraat	201	27%	11	14	25
17	Steenenbrug; Ridderstraat; Achter de Oude Minderbroeders; Begijnenstraat; Vijfkoppen; Aylvalaan; St.-Hubertuslaan; St.-Lambertuslaan; Prins Bisschopsingel; Van Heylerhofflaan; Graaf van Waldeckstraat; Prins Hessen Casselstraat; Parkweg; St.-Pieterskade; Bleeke-rij; Glacisweg	119	15%	6	3	9
18	bevat de straten van de voormalige gemeente St. Pieter, met uitzondering van de Bleeke-rij; Parkweg; St. Pieterskade; Glacisweg; Jekerweg; Mergelweg; Kalfstraat; Drabbelstraat	59	12%	0	0	0
19	St.-Hilariusstraat; Lange Grachtje; St.-Pieterstraat; Kleine Looierstraat; Zwingelput; Groote Looierstraat; Ezelmarkt; Kakeberg; Bonnefantenstraat; Heksenstraat; Looiersgracht	239	31%	9	12	21
20	Brandeburgerweg; Volksbondsweg; Mr. Ulrichweg; Hertogsingel; St.-Servatiusweg; Proosdijweg; Gebr. Moorsweg; Ambachtsweg; Lambrecht van Middelhovenweg; Gerard van Wormweg; Gildenweg; Elisabeth Strouvenlaan; Minister Goeman Borgesiusplantsoen	146	18%	24	13	37
21	De straten der voormalige gemeente Oud-Vroenhoven als Tongerscheweg (vanaf de Cannerstraat tot aan de grens); Ringovenweg; Vossenpad; Daalhofpad; Pletzerstraat; Heukelommerweg; Lammergierenstraat; Fluitegat	4	1%	1	0	1
22	bevat de straten der voormalige gemeente St. Pieter, als Jekerweg; Mergelweg; Kalfstraat; Drabbelstraat en van de voormalige gemeente Oud-Vroenhoven, de Cannerweg, Champs Elyseesweg; Molenaarsweg; Oude Wol-derweg; Vroenhovenweg tot aan de grens en Winterslag	29	6%	0	0	0
23	Franc. Romanusweg; St.-Antoniuslaan; Louis Lou-ensstraat; Tischbeinstraat; Coclerstraat; Van den Berghstraat; Theodore Schaepkensstraat; Turennestraat; Antoon Lipkenstraat; Lyonnetstraat; Sterreplein; Borg-harenweg (genaamd 'de Bek')	145	25%	7	4	11

Stem- district	Straten	SDAP- stemmers		SDAP- leden		
		aantal	%	m	v	tot.
25	Lage Barakken; Hoogbrugstraat; Hooge Barakken; Akerstraat; Heugemerweg; Oude Heerderweg; Bourgnestraat	132	17%	8	2	10
26	Wijcker Grachtstraat; Wijcker Brugstraat; Wijcker Grachtje; Waterpoort; Ruitersstraat; Kattenstraat; Steenwal	232	31%	13	10	23
27	Rechtstraat; Wijcker Pastoorstraat; Wijcker Heidenstraat; Oeverwal; Wijcker Smedenstraat; Kaleminkstraat; Corversplein	193	25%	9	3	12
28	bevat de straten van het op 1 januari 1920 bij Maastricht gevoegde gedeelte der gemeente Meerssen, behalve de Borgharenweg ('de Bek'), dus de Rijksweg met dwarswegen, Geusseltscheweg (ook die van het gedeelte der gemeente Amby, op 1 januari 1920 bij Maastricht gekomen); Wijcker Veldweg; Weg langs Jerusalem; Dorpstraat; Populierenweg; Groenweg; Nieuwegeweg; Breedeweg; Harendijk; Kerkpad; Lombok; Broekpad; Lange en Korte Groenstraat (ook die van Amby)	204	26%	0	0	0
29	bevat de straten a) van het geannexeerde gedeelte der gemeente Amby, behalve de Geusseltscheweg, dus Scharnderweg; b) van het geannexeerde gedeelte der gemeente Heer als: Groeneweg; Oude Gronsvelderweg; Heugemerweg; Aker Steenweg; Oude Heerderweg; Wijckervoetpad; Spoorwegvoetpad; Mockvoetpad; Scharnderweg (Heer)	188	25%	2	0	2
30	bevat de straten van het geannexeerde gedeelte der gemeente Gronsveld als: Koystraat; Pastoorpad; Maasweg; Lochterveldweg; Kerkplein; Maastrichterweg; Kerkstraat; Molenweg; Vaverstraat; en van de voormalige gemeente St. Pieter: de z.g. Kleine Weert	13	3%	0	0	0
totaal		4921	23%	269	190	459

Bron: SHCL, DOC 0059, Krantenknipsels betreffende het politieke, sociale, economische en culturele leven in Limburg, inv.nr. 43.

Het spektakel van het socialisme

Naar een sociale en architecturale biografie van Europese volkshuizen*

Het volkshuis: een gonzende bijenkorf

In visiting one of the large workingmen's clubhouses found in the cities, the visitor is impressed with the beehive qualities of the Belgian movement. At the 'Maison du Peuple' in Brussels (...) you find activity everywhere. The savings-bank department is swarming with women and children, come to conduct the business of the family. The café, the headquarters of the party, the offices of the co-operative societies, all are busy. In the evening there are debates, gymnasium contests, moving-picture shows, classes for instruction in the elementary branches, in art, and literature. A temperance movement, started by the workmen some years ago, has attained a great deal of influence. (...) Or you visit a co-operative bakery or butcher-shop or grocery store, and the same spirit of diligence, thrift, and reasonableness is there. And you are quite convinced that here is Socialism approximating somewhere near its ultimate form.¹

Een gonzende bijenkorf. Dat is de indruk die het Brusselse volkshuis naliet op de Amerikaanse schrijver Samuel Peter Orth bij zijn bezoek in 1913. Zijn citaat is een kernachtige weergave van het nieuwe bouwtype dat aan het einde van de negentiende eeuw in Europese arbeidersmilieus opkwam: het volkshuis. Deze volkshuizen bundelden tal van educatieve, culturele, sociale, commerciële en politieke diensten in één gebouw en waren een antwoord op de groeiende vraag van arbeiders naar een eigen, onafhankelijke plek in de publieke ruimte. De volkshuizen kenden hun bloeiperiode tijdens het interbellum, parallel aan de gegroeide macht van de arbeidersbeweging. Onder meer het grotere betaalbare vrijetijdsaanbod en de opkomst van de welvaartsstaat na de Tweede Wereldoorlog maakten veel functies van het volkshuis overbodig, waardoor de meeste volkshuizen ophielden te bestaan in de tweede helft van de twintigste eeuw. Veel gebouwen werden verkocht en herbested, of afgebroken.

Hoewel een exhaustieve inventaris van volkshuizen vooralsnog ontbreekt, zouden er volgens sommige schattingen maar liefst tweeduizend volkshuizen zijn geweest in heel Europa.² Behalve de concentratie van tal van functies in één gebouw en de focus op de arbeidersklasse, worden de volkshuizen ook gekenmerkt door een grote diversiteit,

* Dit artikel kwam tot stand in het kader van het FWO-project 'Het spektakel van het socialisme. Een transnationaal en interdisciplinair sociaal- en architectuurhistorisch onderzoek van volkshuizen in Europese steden (1900-1914)'. Onze dank gaat uit naar de promotoren Gita Deneckere en Fredie Floré voor hun inspirerende raad en welkome tips bij het schrijven van dit artikel.

1 Samuel Peter Orth, *Socialism and democracy in Europe* (New York 1913) 145.

2 Mario Scascighini, *La maison du peuple. Le temps d'un édifice de classe* (Lausanne 1991) 108.

zowel wat betreft hun inplanting, schaal en bouwstijl als wat betreft hun bouwheer. Men trof volkshuizen aan in rurale dorpskernen en in grootsteden; de schaal kon variëren van een bescheiden cafeetje tot een monumentaal en architecturaal meesterwerk; het volkshuis kon zich aan de traditionele, lokale architectuurstijl spiegelen of zich juist een vernieuwende progressieve bouwstijl aanmeten. Als bouwheren of financiers traden zowel vakbonden, coöperatieven, lokale partijafdelingen of filantropische genootschappen op.

Ons onderzoek richt zich specifiek op monumentale socialistische volkshuizen in Europese steden. In grootsteden namen volkshuizen vaak de vorm aan van indrukwekkende gebouwen die het socialistisch gedachtegoed wilden uitdragen. In en rond de volkshuizen speelden zich tal van activiteiten af, zowel dagdagelijkse praktijken als speciale evenementen, feesten en ceremonies. Het volkshuis – als architecturaal pronkstuk én als sociaalpolitiek (machts)instrument – manifesteerde zich als een waar ‘spektakel’ van het socialisme.

De talrijke onderzoeksmogelijkheden van dit diverse fenomeen zijn tot op heden onderbenut gebleven. Met de resultaten van het FWO-project ‘Het spektakel van het socialisme’ hopen we nieuwe belangstelling te stimuleren voor het omvangrijke volkshuizenfenomeen dat zich in de bestudeerde periode over heel Europa uitstreckte. Na een korte inleiding op de bestaande historiografie lichten we onze eigen onderzoeksopzet toe. Deze wordt vervolgens kort geïllustreerd aan de hand van het befaamde Brusselse ‘Maison du Peuple’, waar progressieve architectuur en sociale strijd elkaar ontmoetten.

Een versnipperde maar veelzijdige onderzoekstraditie

De historiografie van volkshuizen is even veelsoortig als het fenomeen zelf. De eerste geschiedenissen van volkshuizen verschenen met hun ontstaan: de socialistische arbeidersbeweging schreef met trots de succesverhalen van haar volkshuizen in feestelijke publicaties, vaak naar aanleiding van jubilea.³ Ook in de latere twintigste eeuw toen veel volkshuizen hun oorspronkelijke functie hadden verloren, bleven gelijkaardige publicaties verschijnen door een groeiende interesse vanuit de bredere erfgoedsector. De laatste jaren is – vooral in Noord-Europa – deze belangstelling voor industrieel erfgoed en gebouwen van de arbeidersbeweging fors toegenomen.⁴

Academische interesse voor volkshuizen kwam er aan het begin van de jaren tachtig, en dit vooral in Duitsland en Italië. Een aantal van deze studies verschilde sterk van de jubileumboeken, gezien ze volkshuizen niet als afzonderlijke verhalen maar als een breder (socialistisch) fenomeen benaderde. Voor sommige werken springt bovendien de brede geografische oriëntering in het oog. Vooral de publicaties van Degl’Innocenti, Brauman en Scascighini waren baanbrekend omwille van hun West-Europese focus en hun interdisciplinaire opzet. Ze gelden dan ook terecht als standaardwerken binnen de onderzoekstraditie over volkshuizen.

³ Zie bijvoorbeeld: Max Hentschel e.a., *Trotz alledem. Das Volkshaus Leipzig im Wandel der Zeit* (Leipzig 1929); Berthold Alt en A. Hölzl, *Das erste Arbeiterheim. Zum 25 jährigen Bestande des Arbeiterheims und des Bezirks-Unterrichtsverbandes in Favoriten* (Wenen 1927).

⁴ Zo is er bijvoorbeeld de vraag om volkshuizen te nomineren als UNESCO-werelderfgoed: Peter Ludvigsen, ‘Workers’ assembly halls as a proposition for UNESCO’s World Heritage’, *International Journal of Heritage Studies* 19 (2013) 408-438.

De uitgaves van Degl'Innocenti en Brauman bundelen essays over volkshuizen in verschillende nationale contexten, respectievelijk met de klemtoon op sociale en architectuurgeschiedenis. Door deze essays in één publicatie te integreren, vestigden zij de aandacht op de omvang en diversiteit van het fenomeen. In zijn geschiedenis van Zwitserse volkshuizen, schetste Scascighini het ontstaan van de volkshuizen in het licht van de bredere arbeiderscultuur, en traceerde de ideologische oorsprong van het volkshuis. De volkshuizen zouden schatplichtig zijn aan de visies van utopisch-socialistische figuren zoals Owen, Fourier en Proudhon, maar ook de invloed van het Schotse Mechanics Institute – een volksuniversiteit – was onmiskenbaar.⁵

Van de jaren tachtig tot nu hebben onderzoekers tal van facetten van het volkshuis bevestigd. De politiserende functie van volkshuizen, de inbedding in de architectuurhistorische en stedenbouwkundige context en de dagdagelijkse beleving van de volkshuisgebruikers zijn hiervan slechts enkele voorbeelden.⁶ Veruit de sterkste theoretische reflectie over volkshuizen werd geleverd door politicologe Margaret Kohn, die de volkshuizen benaderde vanuit de theorievorming over ruimtelijkheid. Op basis van Michel Foucaults 'heterotopie' schetste ze een fascinerend analytisch kader, waarbij ze het volkshuis beschouwt als een 'heterotopie van verzet' dat elementen uit de dominante maatschappelijke orde contesteert. Dit wordt verderop in het artikel dieper toegelicht.⁷

Typend voor veel van deze studies echter is de verzuchting dat het onderzoek naar volkshuizen nog in zijn kinderschoenen staat. In de jaren tachtig sprak Marco De Michelis al over 'een absolute stilte' en in 2009 nog werd het onderzoeksveld omschreven als 'een bijna maagdelijk terrein'.⁸ Men zou dus kunnen stellen dat er een consensus heerst over het nijpend tekort aan academisch onderzoek naar volkshuizen. Tegelijk kan men niet ontkennen dat veel studies een ietwat geïsoleerd karakter hebben, in die zin dat er verrassend weinig aan de bestaande literatuur wordt gerefereerd. Het ontbreken van een internationaal historiografisch overzicht is tekenend voor de sterk versnipperde toestand waarin het academische onderzoek naar volkshuizen zich momenteel bevindt. Er tekenen zich dus twee grote uitdagingen af: enerzijds het integreren en bundelen van de bestaande inzichten en perspectieven uit de literatuur, en anderzijds een benadering vinden die de rijkdom van het volkshuizenfenomeen ten volle tot zijn recht doet komen.

5 Maurizio Degl'Innocenti, *Le case del popolo in Europa. Dalle origini alla seconda guerra mondiale* (Florence 1984); Annick Brauman e.a., *Architecture pour le peuple. Maisons du Peuple Belgique, Allemagne, Autriche, France, Grande-Bretagne, Italie, Pays-Bas, Suisse* (Brussel 1984); Scascighini, *La maison du peuple*.

6 Een greep uit de talrijke voorbeelden: Paula Cossart en Julien Talpin, 'Les Maisons du Peuple comme espaces de politisation', *Revue française de Science Politique* 62 (2012) 538-610; Tatiana Willems en Renaud Zeebroek, *Les maisons du Peuple entre militantisme et loisirs* (Brussel 2012); Jean Delhay, Françoise Dierkens-Aubry, *La maison du peuple de Victor Horta* (Brussel 1987); Heidi Nicola Topman, *A study of the rise and decline of selected labour halls in the Greater London area 1918-1979* (Londen 2006).

7 Margaret Kohn, 'The power of place. The House of the People as counterpublic', *Polity* 33 (2001) 503-526.

8 Francisco de Luis Martín en Luís Arias González, *Las casas del Pueblo y Centros Obreros socialistas en España. Estudio histórico, social y arquitectónico* (Madrid 2009) 37; Franco Bicossa en Marco De Michelis, *Case del popolo. Un'architettura monumentale del moderno* (Venetië 1986) vii.

Een caleidoscopische biografie

Als antwoord op deze uitdagingen pleiten we voor een ‘biografische benadering’ van het object, een paradigma dat terugvalt op het grensverleggende werk van cultureel antropoloog Igor Kopytoff.⁹ Specifiek voor een culturele biografie van gebouwen, gold het boek *Building lives. Constructing rites and passages* van kunsthistoricus Neil Harris als baanbrekend. Hij pleitte ervoor om gebouwen te benaderen als ‘aging entities with life stories’.¹⁰ Net als mensen ondergaan gebouwen namelijk bepaalde transitierituelen die een andere fase in het leven markeren. Het openbreken van de grond kan bijvoorbeeld gelden als de aankondiging van een geboorte, de hoeksteenlegging kan gezien worden als doopsel en de inauguratie als een afstudeerceremonie.

Hoewel Harris’ boek vaak werd bekritiseerd omdat het een ‘catalogus van voorbeelden’¹¹ zou zijn zonder diepgaande uitwerking, werd zijn boek alom geprezen wegens de vernieuwende aanpak voor zowel sociale als architectuurgeschiedenis. Voor historici betekende dit namelijk het verlaten van geschreven teksten als de geprefereerde bron en het herwaarderen van visuele objecten, materiële objecten en gebouwen. Omgekeerd werden ook architectuurhistorici verder uitgedaagd om traditionele vragen over stijl, esthetiek en ontwerp te herzien. Dit sloot aan bij een tendens binnen architectuurgeschiedenis die al langer bezig was, waarbij meer aandacht kwam voor specifieke historische, socio-politieke en economische contextuele gegevens. Deze groeiende belangstelling voor de politieke en institutionele context van architectuur noopte ook tot het beschouwen van het stedenbouwkundig beleid en bouwprojecten als een veruiterlijking van een politieke identiteit – niet onbelangrijk voor dit onderzoek naar socialistische volkshuizen. Een ander element is de erkenning van nieuwe actoren en de ‘meerstemmigheid’ binnen het bouwproces en de bouwpraktijk. Immers, zoals Bertels en Tritsmans stellen, ‘(het beeld van) het gebouwde resultaat, maar ook het gebruik en misbruik, [is] de uitkomst van een complex onderhandelingsproces tussen verschillende actoren’.¹²

De biografische benadering van een gebouw is een uiterst geschikte ontmoetingsplek voor sociale, culturele en architectuurgeschiedenis. Bovendien staat deze benadering ons toe om oudere academische en publieksgerichte literatuur naadloos te integreren, aangezien afzonderlijke casestudies impliciet al zo’n biografisch narratief aannemen. Maar hoe kan een biografische benadering het geïsoleerde niveau van een gevalstudie overstijgen en verschillende deelaspecten van het volkshuizenfenomeen simultaan belichten?

We verdelen het ‘leven’ van de volkshuizen onder in vier grote fasen: (1) de politieke ontstaanscontext, (2) de architecturale uitvoering, (3) het sociale, politieke en culturele gebruik van het gebouw en (4) het ‘afterlife’ van het volkshuis bij een eventuele herbestemming. Elke fase vraagt om een eigen invalshoek, corresponderend aan een specifiek

9 Igor Kopytoff, ‘The cultural biography of things. Commoditization as process’, in: A. Appadurai (red.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1988) 64-94.

10 Neil Harris, *Building lives. Constructing rites and passages* (New Haven 1999) 2.

11 Kirsten Swinth, ‘The life cycle of buildings. Structures in social and cultural history’, *Reviews in American History* 28 (2000) 263-268, 268.

12 Inge Bertels en Bart Tritsmans, ‘Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België’, *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 93-106, 94.

theoretisch-methodologisch concept. De empirische basis waarop het onderzoeksproject dan steunt, wordt gevormd door vier casestudies: Brussel, Leipzig, Parijs en Wenen. Het stedelijk perspectief laat toe om de bijzondere relatie van het volkshuis en de stad te belichten en het nationale kader te doorbreken. De keuze voor de genoemde steden komt voort uit zowel de specifieke geschiedenis van elk volkshuis, als de rijkelijke beschikbaarheid van veelzijdig bronnenmateriaal. Wegens de opzet van dit artikel zal de onderzoeksopzet hier beknopt worden geïllustreerd met enkel Brussel als casestudy.

Naar een biografie van een volkshuis: het Brusselse *Maison du Peuple*

Aan het einde van de negentiende eeuw werd België gekarakteriseerd door een uitgebreide industrie, een liberaal beleid dat overheidsinterventies in de economie beperkte en een verpauperde arbeidersklasse zonder politieke inspraak. De golf van sociale onrusten die het land in 1886 teisterde, wordt vaak beschouwd als een breukpunt in het overheidsbeleid. In een poging om een algemene arbeidersrevolutie te vermijden, verzachtte het *laisser-faire* beleid en werden de eerste sociale wetten doorgevoerd: kinderarbeid werd aan banden gelegd, de huisvestingswet vergemakkelijkte eigendomsverwerving voor arbeiders, en de parlementaire *Commission d'Enquête de Travail* zou een publiek onderzoek instellen naar de ellendige arbeidsomstandigheden. Bovendien werd in 1893 het algemeen meervoudig stemrecht ingevoerd; een overwinning voor de in 1885 opgerichte Belgische Werklieden Partij/*Parti Ouvrier Belge* (BWP/POB) die vanaf haar ontstaan het algemeen stemrecht als speerpunt naar voor had geschoven. Het beleid na 1886 luidde dus het begin in van een stapsgewijs democratiseringsproces en zorgde voor (beperkte) sociale toegevingen aan de arbeidersklasse.¹³

Het was ook in 1886 dat drie actoren in het prille socialistische veld de handen in elkaar sloegen en besloten tot het oprichten van een gezamenlijke ruimte voor hun acties. Het ging om de bakkerscoöperatie *Werkersbroodbakkerij/Boulangerie Coopérative Ouvrière*, de hogervermelde BWP/POB en syndicale verenigingen. De snelgroeïende coöperatie had nood aan een uitgebreid verkooppunt en magazijn en de BWP/POB was uitgekeken op haar vaste vergaderlokaal in café *Le Cygne*. Dit was te ver verwijderd van de arbeidersbuurten en bovendien wilde de BWP/POB een veilig vergaderlokaal 'waar zij (...) ten behoeve van onbescheiden ooren, over hare werking kon beraadslagen'.¹⁴

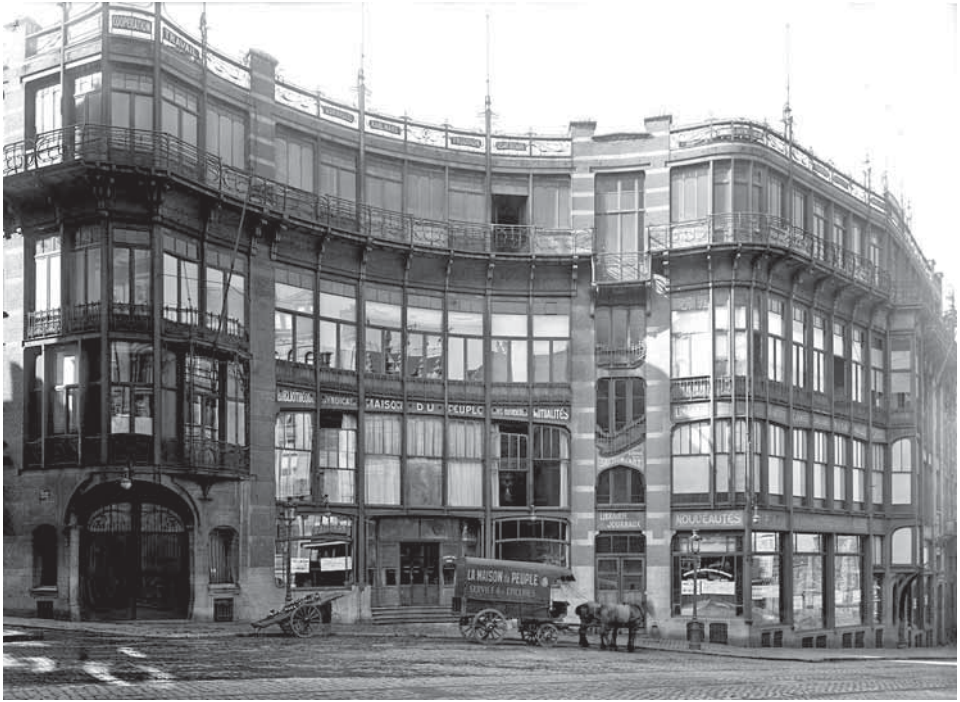
Men vond een oplossing in een oude synagoge aan de *Rue de Bavière*. Op het gelijkvloers bevonden zich het café en een ruime vergaderzaal en de kelder bood ruimte voor de coöperatieve werking. De eerste verdieping werd ingericht als spektakelzaal en kantooruimte voor verschillende socialistische verenigingen. Het gebouw, benut door een samenwerking tussen de partij, vakbond en coöperatie, werd al snel 'maison du peuple' gedoopt – een naam die later werd overgenomen door de coöperatie.

Dit eerste bescheiden Brusselse 'volkshuis' aan de *Place de Bavière* werd echter al snel te klein. In 1898 had de BWP dankzij de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht immers 29 zetels in het parlement verworven, had de coöperatie maar liefst 11 miljoen broden verdeeld en telde ze naar eigen zeggen 17.000 leden.¹⁵ De socialis-

13 Gita Deneckere, Tom De Paepe en Bruno De Wever, *Een geschiedenis van België* (Gent 2012) 90-106.

14 Louis Octors, *De drie ontwikkelingsstijperken eener werkersinstelling* (Brussel 1914) 13.

15 Deneckere, De Paepe, De Wever, *Een geschiedenis van België*, 98 en Emile Vandervelde geciteerd in *De Sociaal-demokraat*, 6 april 1899.

Het Brusselse Maison du Peuple, ontworpen door Victor Horta. Met zijn art-nouveaustijl brak Horta met de dominante architecturale tradities, waardoor het socialistische volkshuis een icoon werd van politieke én architecturale vernieuwing (Sofam België, arch. Victor Horta, © 2016).

tische beweging zocht naarstig naar een groter en ook opvallender podium in de stedelijke ruimte, ter bevestiging van haar groeiend sociaal en politiek kapitaal. Hiertoe werd een opdracht geplaatst bij niemand minder dan de meester van de art nouveau architectuur: Victor Horta.

Met zijn nieuw Maison du Peuple schiep Horta ‘un palais qui ne serait pas un palais, mais une “maison” où l’air et la lumière seraient le luxe si longtemps exclu des taudis ouvriers’.¹⁶ Het werd een ‘huis’ dat niet alleen ruimte bood voor politieke congressen, culturele avonden en ontmoetingen in het café, maar ook elegante burelen voor de vele organisaties verbonden aan de socialistische arbeidersbeweging. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw was het Maison du Peuple aan de Stevensstraat de spil van de socialistische beweging – een ‘gonzende bijenkorf’, zoals de eerder vermelde Samuel Orth het omschreef. Toen het Maison du Peuple na de Tweede Wereldoorlog echter langzaam in onbruik raakte, werd het verkocht, om in 1964 onder luid internationaal protest onder de sloophamer te verdwijnen.

In wat volgt, presenteren we de mogelijkheden van een biografische benadering voor het onderzoek naar volkshuizen. Vier verschillende fases, elk corresponderend met een

¹⁶ Victor Horta, *Mémoires*, ed. Cécile Dulière (Brussel 1983) 48.

andere invalshoek, laten toe om de veelzijdigheid van het volkshuis te belichten, hier geïllustreerd aan de hand van het ‘leven’ van het Brusselse Maison du Peuple (1899-1964).

Politieke ontstaanscontext: Van de coulissen naar het podium (1885-1899)

Het citaat van Samuel Peter Orth waarmee dit artikel begon, eindigt met de intrigerende zin: ‘And you are quite convinced that here is Socialism approximating somewhere near its ultimate form.’ Met haar coöperatieve economie – tegenover de kapitalistische –, haar democratische werking, haar focus op de arbeidersklasse en nieuwe wereldvisie, plaatste de arbeidersbeweging zich niet alleen buiten het burgerlijk-elitair politieke systeem, maar zorgde ze voor een actieve contestatie van de dominante orde. Met de volkshuizen werd een alternatief universum geconstrueerd – een ‘mini socialistisch universum’ als het ware.

Dit is wat de hogervermelde Margaret Kohn aanduidt als de ‘heterotopie van verzet’. Ze liet zich hiervoor inspireren door Michel Foucaults ‘heterotopie’: letterlijk ‘andere plaats’. Foucault doelde hiermee op reëel bestaande plekken waarin elementen uit een dominante cultuur, ‘tegelijk worden gerepresenteerd, gecontesteerd en omgekeerd’.¹⁷ Aangezien het concept heterotopie een zeer breed toepassingsveld kent, benoemt Kohn de volkshuizen als een specifieke soort heterotopie: de heterotopie van verzet. Dit definieert ze als ‘a real counter-site that inverts and contests existing economic or social hierarchies. Its function is social transformation rather than escapism, containment, or denial. By challenging the conventions of the dominant society, it can be an important locus of struggle against normalization.’¹⁸

De volkshuizen corresponderen op verschillende vlakken met de eigenschappen die Foucault toekende aan een ‘heterotopie’. Ten eerste slagen de volkshuizen erin om elementen te verenigen die op zichzelf onverenigbaar zijn: organisaties van verschillende – soms tegenstrijdige – socialistische strekkingen komen namelijk samen in het volkshuis. De samenwerking tussen partij en coöperatie zoals die van het Brusselse volkshuis bijvoorbeeld, was ideologisch gezien niet overal vanzelfsprekend. In veel landen hadden coöperaties een uitgesproken antisocialistische connotatie en werden ze aanvankelijk geweerd uit officiële partijprogramma’s.¹⁹ Het Brusselse volkshuis verenigde deze organisaties onder één dak. Ten tweede correspondeert het volkshuis ook aan het ‘semi-doordringbaar’ karakter van een heterotopie. Hoewel de term *volkshuis* suggereert dat de ruimte voor iederéén toegankelijk is, werd de toegang in de praktijk beperkt tot leden van de arbeidersbeweging. En dit had ook een impact op het ruimtelijke ontwerp, stelt Kohn. De ingang van een volkshuis was niet zomaar een open verlengstuk van de straat, maar bood een zekere afscherming. Het volkshuis getuigt dus van een voortdurende evenwichtsoefening tussen zijn functie als beschermend ‘toevluchtsoord’ enerzijds en extravert ‘podium’ voor het socialisme anderzijds. Bovendien werd de dominante orde niet zomaar omgekeerd, maar actief gecontesteerd en ook uitgedragen naar de buitenwereld toe met het oog op het veranderen van de

17 Michel Foucault, ‘Des espaces autres’, *Architecture/Mouvement/Continuité* 5 (1984) 46-49, eigen vertaling.

18 Kohn, ‘The power of place’, 508, 510 en 525.

19 Hendrik Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006) 325-332.

maatschappij. Het concept ‘heterotopie van verzet’ laat toe om deze meervoudige en ietwat tegenstrijdige functies van bescherming, construeren en etaleren van een ander wereldbeeld simultaan te vatten.

Architecturale uitvoering: spectaculaire gebouwen

Door haar veelzijdige programmatorische noden vereiste het volkshuis een uniek en innovatief ontwerp waarvoor niet meteen een bouwtypologie voorhanden was. Het was echter onvermijdelijk dat ook elementen van de dominante traditie werden overgenomen. Dit balanceren tussen vernieuwing en overname zorgde voor verwoede debatten onder de partij-intellectuelen. Aan de hand van het concept ‘toe-eigening’ – ‘de actieve op- of overname van de aangeboden cultuurgoederen’ – kunnen we de zoektocht van de arbeidersbeweging naar een ‘eigen’ stijl analyseren.²⁰

Het tweede Brusselse volkshuis, geïnaugureerd in 1899, vormt hierin een bijzondere casus. Het wordt vaak naar voor geschoven als toonbeeld van de gedachte ‘à des idées nouvelles, architecture nouvelle’.²¹ Met zijn op de natuur geïnspireerde asymmetrische, gebogen lijnen en het vernieuwend gebruik van materialen zoals ijzer en glas, vormde de art nouveau-stijl een breuk met het traditionele eclecticisme – de geliefkoosde stijl van de aristocratie. Ijzer en glas werden al sinds het midden van de negentiende eeuw gebruikt en vonden in de context van de industrialisering een dankbare toepassing in nieuwe bouwtypologieën zoals grootse expositiehallen, fabrieken en grootwarenhuizen. De toepassing van deze materialen – in het bijzonder ijzer – leidde echter ook tot verwoede debatten: Sommige architecten zetten ze in als substituut voor andere bouwmaterialen in een gelijkaardige vormtaal en ontwerp. Anderen, zoals Horta, ontwikkelden een geheel nieuwe vormtaal die rekening hield met de specifieke materiële eigenschappen van met name ijzer.²² Eigen aan de art nouveau was het niet langer beschouwen van ornament als een supplementair schoonheidseffect, maar het doelbewust samensmelten van ornament en vorm.²³

Dankzij de nauwe contacten van de POB/BWP-top met progressieve kunstenaars, wist de partij Horta te strikken voor de bouw van het nieuwe volkshuis. De architect ontwierp een slank gebouw uit ijzer, glas en steen waarvan de gevel de golvende lijnen volgde van het onregelmatige terrein dat de arbeidersbeweging had weten aan te kopen. Het ijzer stelde Horta in staat om een grote ruimte te overspannen met minder steunpilaren, en was tevens een rechtstreekse verwijzing naar de industriële wereld die de werkplek vormde voor de arbeiders. In zijn mémoires drukte Horta bovendien zijn wens uit om de arbeiders een waardige woning te bieden: ‘construire un palais qui ne serait pas un palais, mais une “maison” où l’air et la lumière seraient le luxe si longtemps exclus des taudis ouvriers.’²⁴

Vanuit conservatieve hoek werd de art nouveau stijl misprijzend de ‘palingstijl’ of ‘sliertenstijl’ genoemd – een verwijzing naar de curves en golvende lijnen.²⁵ Het onder-

20 Willem Frijhoff, ‘Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving’, *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 2:6 (1997) 99-118, 100.

21 Delhaye en Dierkens-Aubry, *La maison du peuple de Victor Horta*, 26.

22 Barry Bergdoll, *European architecture 1750-1890* (Oxford 2000) 207; Alan Colquhoun, *Modern architecture* (Oxford 2002) 15.

23 Colquhoun, *Modern architecture*, 20.

24 Horta, *Mémoires*, 48.

25 Michèle Goslar, *Victor Horta (1861-1947). Leven – werk – art nouveau* (Brussel 2012) 235.

richt ervan werd aanvankelijk verboden aan het katholieke Sint-Lucas.²⁶ Maar het was net dit vernieuwende karakter dat de art nouveau zo aantrekkelijk maakte voor de POB/BWP. *Le Peuple* schreef vol trots over Horta: ‘son architecture est révolutionnaire (...) il méprise le conventionnel, il dédaigne la tradition.’²⁷ Door haar innovatief gebruik van materiaal en vormentaal, had de art nouveau een progressieve connotatie waarmee de Brusselse socialistische arbeidersbeweging zich graag wilde profileren.²⁸

Bij veel volkshuizen deed zich echter het omgekeerde voor: de partijtop beklagde zich over het klakkeloos overnemen van traditionele bouwstijlen voor de socialistische volkshuizen, die tenslotte symbool moesten staan voor een nieuwe wereldvisie. Clara Zetkins befaamde verwijt dat de pralerige socialistische volkshuizen zich ‘in niets [onderscheidend] van om het even welk burgerlijk handelshuis’ wordt in dit opzicht vaak aangehaald.²⁹ De spanning tussen beïnvloeding en toe-eigening manifesteerde zich dus zowel in theoretische debatten als in het concrete ontwerp en inrichting van een volkshuis en zijn een cruciale fase in het leven van een volkshuis.

Het gebruik van het volkshuis: performances in en rond het volkshuis

Zoals reeds werd uiteengezet, was het eigen aan volkshuizen om ruimte te bieden aan een veelvoud van activiteiten: politieke bijeenkomsten, theater- of muziekvoorstellingen, educatieve voordrachten, sociale diensten, kantooruimtes voor tal van aanverwante organisaties en winkels voor de coöperatie. Naast deze dagdagelijkse gebruikspraktijken, waren er ook speciale gelegenheden waarbij het volkshuis een belangrijke rol speelde, zoals de 1-Meiviering, politieke congressen, stakingen of ceremonies ter ere van het volkshuis zelf.

Theorievorming rond de zogeheten *performative turn* brengt de sociaal-politieke en de ruimtelijke betekenis van deze gebeurtenissen met elkaar in verband. Het volkshuis krijgt hierin de rol van ‘podium’ waar het gebeuren zich afspeelt voor de aanwezigen, die tegelijk toeschouwer en deelnemer zijn. Zowel dagdagelijkse praktijken als speciale ceremonies lenen zich voor een analyse als performance op sociaal-politiek én ruimtelijk vlak. In haar analyse van katholieke, koninklijke en socialistische stoeten in het late negentiende-eeuwse Amsterdam, stelt Nancy Stieber dat de rituele trajecten van de optochten moeten worden gelezen met kennis van historische sociale en ruimtelijke praktijken van de stad. Routes werden vaak uitgestippeld met het oog op bepaalde historische lezingen van een stad, waarbij de sociale samenstelling van een bepaald district of reeds bestaande rituelen belangrijke elementen van betekenisgeving waren.³⁰

De inauguratiefeesten voor het Brusselse volkshuis illustreren de rijke mogelijkheden van de *performative turn*. Duizenden mensen verzamelden zich in de straten

26 Maurice Culot, ‘Red steel and blue aesthetic’, in: Frank Russell (red.), *Art nouveau architecture* (Londen 1986) 92.

27 *Le Peuple*, 3 april 1899.

28 De Art Nouveau werd wel degelijk door de bourgeoisie, maar vooral bij de links-progressieve bourgeoisie, en dit in een periode waarin socialisme en links-liberalisme elkaar nog vonden. Francis Strauven, ‘Horta, Victor Pierre’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Brussel 2014) 454-472, 469 en 472.

29 Clara Zetkin, ‘Kunst en proletariaat’, *Abonnement Germinal* (Gent 1912) 19.

30 Nancy Stieber, ‘Paths of empowerment. Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914’, in: Dana Arnold en Andrew Ballantyne (red.), *Architecture as experience. Radical change in spatial practice* (Londen 2004) 109-133; zie ook o.a. Louise Pelletier, ‘Performing architecture. From medieval festival to modern-day carnival’, in: Marcia Feuerstein en Gray Read (red.), *Architecture as a performing art* (Surrey 2013) 131-146; Matthias Reiss (red.), *The street as stage. Protest marches and public rallies since the nineteenth century* (Oxford 2007).

rond het nieuwe volkshuis, en afgevaardigden uit heel Europa zorgden voor politieke vertegenwoordiging. De feestelijke stoet die van het oude volkshuis naar het nieuwe trok, symboliseerde het afscheid van het eerste volkshuis, en de inwijding van het nieuwe. De feesten kregen niet alleen betekenis door het gebruik van de stedelijke ruimte, maar ook door de verwijzing naar de christelijke kalender: de inauguratie vond plaats in het paasweekend van 1899 en wordt dan ook herinnerd als ‘rood Pasen’. Gedichten en muziek brachten hulde aan het oude en nieuw volkshuis, en de interieurdecoratie en gevelopschriften stonden bol van verwijzingen naar de socialistische geschiedenis.³¹ De inauguratiefeesten van het nieuwe Volkshuis waren de inwijding van een triomf van de arbeidersbeweging; de ‘ouverture’ van het spektakel van het socialisme.

De ‘afterlife’: een spel van herinnering

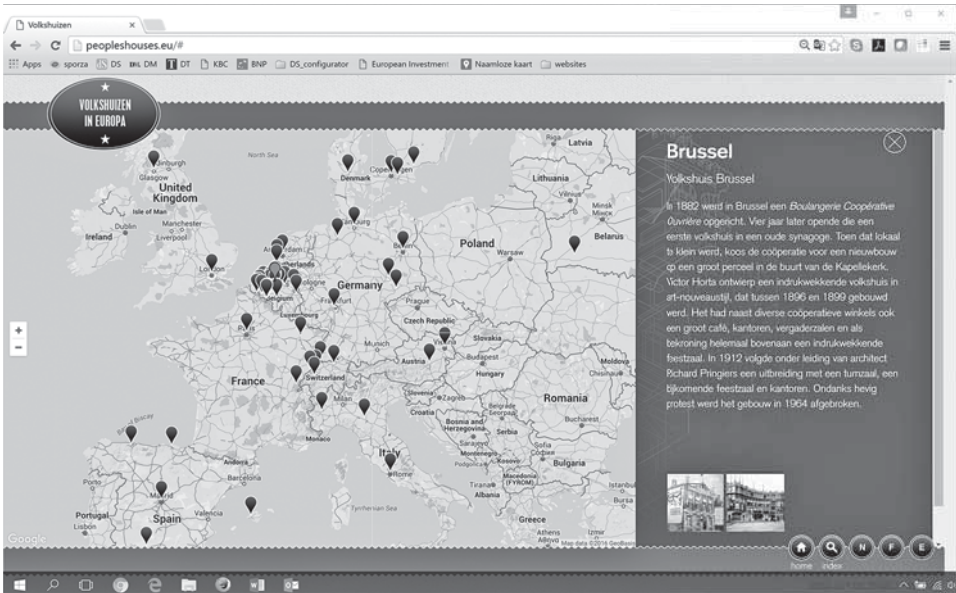
Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw daalde het belang van volkshuizen in heel West-Europa. Veel volkshuizen hadden zwaar geleden onder de Tweede Wereldoorlog en zouden deze klap nooit meer te boven komen. Hoewel de gebouwen werden heropgericht, kampten ze met tal van problemen: het einde van de industrialisering zorgde voor een crisis binnen de arbeidersbeweging, de coöperatieven zagen hun omzet dalen door de opkomst van massaconsumptie en het cultuuraanbod in de volkshuizen werd overbodig door de groei van het populaire vrijetijdsaanbod in steden. Veel volkshuizen gingen failliet door het verdwijnen van de behoefte aan dit bouwtype – en aan de voorzieningen van de arbeidersbeweging in het algemeen.

Hoewel de oorspronkelijke functie van de volkshuizen verdween, bleven de gebouwen wel aanwezig in het stadslandschap als dragers van betekenissen en herinneringen. Meervoudig, want verschillende groepen kennen andere betekenissen toe aan de voormalige volkshuizen – voor sommigen zijn de gebouwen vooral betekenisvol in hun architectuurhistorische context, voor anderen dragen ze herinneringen aan een specifieke periode binnen de geschiedenis van het socialisme. Zulke sites die een herinnering belichamen en een gevoel voor historische continuïteit opwekken, werden door de Franse historicus Pierre Nora ‘lieux de mémoire’ genoemd. Dit theoretisch concept wordt ingezet in de slotfase van de biografie van de volkshuizen.³²

In 1963 besliste het beheerscomité van het Brusselse Volkshuis tot de sloop van hun gebouw. De coöperatieve meende dat het Volkshuis zijn tijd voorbij was en beschouwde het als een rem op haar groeiomogelijkheden. De uiteindelijke afbraak kadert binnen de zogenaamde ‘verbrusseling’ van Brussel in de jaren zestig en zeventig. In de aanloop naar Expo ’58 groeide onder het stadsbestuur de idee dat de stad gemoderniseerd moest worden. In deze periode werden in samenwerking met kapitaalcrachtige projectontwikkelaars heel wat historisch of architecturaal relevante gebouwen afgebroken om plaats te maken voor modernere, winstgevende bouwprojecten, waaronder ook het Volkshuis. Architecten wereldwijd uitten felle kritiek op het verdwijnen van wat zij beschouwden als een van de parels van Victor Horta en de art nouveau. Een petitie tegen de afbraak droeg zeshonderd handtekeningen, waaronder die van veel gerenommeerde architecten. De afbraak is dan ook benoemd als een ‘dubbel misdrijf’: ‘een artistieke

31 *De Sociaaldemocraat*, 13 april 1899 en *De Werker*, 4 april 1899.

32 Pierre Nora, *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984).

Met naar schatting tweeduizend volkshuizen verspreid over heel Europa, is de omvang van het volkshuizenfenomeen nooit eerder in kaart gebracht. Om daaraan te verhelpen, ontwikkelde Amsab-ISG in het kader van het FWO-onderzoeksproject een digitale, toegankelijke applicatie. Deze online database situeert de volkshuizen niet alleen op de Europese kaart maar voorziet voor elk (reeds gekend) volkshuis beknopte achtergrondinformatie en visueel materiaal. Momenteel is de database in volle opbouw maar ze zal honderden casussen bevatten, gaande van het volkshuis in Tampere (Finland) in het hoge noorden tot dat van Córdoba (Spanje) in het zuiden. De database is op te vatten als een ‘collectieve work in progress’, waarbij zowel onderzoekers als de internationale erfgoedgemeenschap wordt aangemoedigd om beschikbare kennis over lokale volkshuizen in te brengen onder coördinatie van Amsab-ISG. Nu al valt de kaart op door zijn rijkdom en diversiteit. Wij verwachten dan ook dat het project zowel de academische wereld, de erfgoedsector als lokale vorsers zal stimuleren om de beschikbare kennis via deze online applicatie te delen en te verspreiden. De database wordt officieel gelanceerd bij de boekpublicatie in 2017 (www.peopleshouses.eu/en).

misdaad, en een daad van morele zelfverminking van de arbeidersbeweging’ – aldus de befaamde architect en architectuurhistoricus Bruno Zevi.³³ Maar een reactie van de Belgische arbeidersbeweging zelf, de ooit zo trotse eigenaar van het gebouw, bleef uit. De voor- en tegenstanders van de sloop kenden elk hun eigen betekenis toe aan het verleden van het gebouw. Ze gaven het Volkshuis vorm als *lieu de mémoire* in overeenstemming met hun eigen positie in het debat en eisten zo hun recht van spreken op.

Sinds haar afbraak in 1964 bestaat het Maison du Peuple louter als imaginaire plaats. Er werden nieuwe plaatsen van herinnering in het leven geroepen die het gemis moesten opvangen. Zo werd de feestzaal gereconstrueerd in het Antwerpse Horta Grand Café en in het Brusselse metrostation Horta werden enkele ramen hergebruikt. Het feit dat de naam van Horta en niet de arbeidersbeweging zelf expliciet geassocieerd wordt

33 Geciteerd in: Michèle Goslar, *Victor Horta*, 232.

met deze nieuwe plaatsen, doet de vraag rijzen wiens *lieu de mémoire* het Brusselse Volkshuis vandaag is geworden. Volkshuizen als La Belleilloise in Parijs of Vooruit in Gent werden niet afgebroken maar kregen een herbestemming als cultuurhuis. Maar anders dan het Brusselse Volkshuis, construeren ze een continuïteit met het socialistische verleden van het gebouw, eerder dan met de architect. Ook als plaatsen van herinnering blijven de volkshuizen dus het toonbeeld van een diversiteit aan invullingen.

Slot

Vanaf het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog ontstonden in heel Europa socialistische ‘volkshuizen’: gebouwen opgericht door de arbeidersbeweging waar deelorganisaties van de arbeidersbeweging hun zetel hadden en waar tal van politieke, educatieve en culturele activiteiten plaatsvonden. Hoewel het volkshuizenfenomeen een relatief korte periode besloeg, is een grote diversiteit merkbaar in schaal, bouwstijl, organisatie en praktijken.

Door haar meervoudige functie biedt het volkshuis mogelijkheden te over voor onderzoekers vanuit verschillende disciplines. Tegelijk vormt deze waaier aan mogelijkheden ook de grootste uitdaging: het literatuurcorpus is bijzonder versnipperd, en het is zoeken naar een coherent narratief dat in staat is de rijkdom van het volkshuizenfenomeen op bevattelijke wijze te integreren.

Het toepassen van een ‘biografische’ benadering op een selectie van vier volkshuizen, met een andere theoretisch-methodologische invalshoek per fase in het ‘leven’ van een volkshuis, laat toe om op beide uitdagingen in te spelen: oudere academische en publieksgerichte descriptieve benaderingen nemen dit biografisch narratief immers al impliciet aan, de verschillende invalshoeken belichten verscheidene facetten van het volkshuis en empirische casestudies illustreren de onderlinge diversiteit. In dit artikel werd voorlopig alleen het Brusselse Maison du Peuple opgevoerd als voorbeeld, maar het comparatieve opzet van het bredere onderzoeksproject wijst op frappante verschillen tussen volkshuizen in Europese steden. Het is pas door de individuele volkshuizen uit hun isolement te trekken en daarbij aandacht te besteden aan de politieke, architecturale en performatieve context dat de rijkdom van het fenomeen zichtbaar wordt.

Herlokalisering van de macht?

Burgemeesters in bezet en bevrijd België en Noord-Frankrijk (1914-1921)*

En temps de guerre, quasi instinctivement, les autorités locales ou celles qui tiennent leur place étendent leur activité dans des directions nouvelles, font tout ce qui est ou leur paraît être nécessaire, même si, pour cela, il faut négliger la légalité et dépasser les limites ordinaires des pouvoirs normaux.¹

Nog in het eerste oorlogsjaar schreef de vermaarde Franse jurist Louis Rolland een uitgesponnen tekst over de rol van lokale besturen in oorlogstijd. Voor hem was het duidelijk dat hun functie aan belang won als gevolg van de gebeurtenissen. Lokale bestuurders breidden hun bevoegdheden uit en tastten daarbij zelfs de grenzen van het juridische kader af. Dat was het geval omdat lokale autoriteiten met ongeziene omstandigheden geconfronteerd werden. Rolland baseerde zich voor zijn analyse op de situatie in onbezet Frankrijk. Maar in werkelijkheid manifesteerde dit proces zich nog scherper in de steden en gemeenten onder Duitse bezetting. Franse historici benoemen die evolutie vandaag als ‘la municipalisation du pouvoir’.² Lokale besturen en burgemeesters in de bezette gebieden van België en Noord-Frankrijk vergrootten hun actieveld. De Duitse invasie en bezetting veroorzaakten immers een verzwakking van het centrale staatsgezag. De respectieve regeringen en de bevoegde centrale administraties raakten van elkaar afgesneden, de nationale markt werd grondig verstoord en het geweldsmonopolie van de staat raakte uitgehold.

De vaststelling dat gevestigde staten als België en Frankrijk gedeeltelijk desintegreerden, staat haaks op de nog steeds aanwezige benadering van staatsvorming in West-Europa als een lineair historisch proces. In dominante opvattingen over staatsvorming beschouwde men lange tijd factoren als bureaucrativering, centralisering, territorialisering, de impact van politiek-economische elites en de rol van oorlogen als de belangrijkste determinanten.³ Verschillende historici stelden dit beeld de laatste jaren bij. Hun onderzoeksinspanningen benadrukten ook het belang van interacties en relaties tussen brede bevolkingslagen en de staat in al zijn gelaagdheid.⁴ De focus

* Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het FWO-doctoraatsproject ‘Mayors and legitimacy in ww 1. The mayor as feeder, protector and representative in occupied and liberated Belgium and France (1914-1921)’. Het onderzoek loopt van november 2013 tot en met november 2017. De promotoren van dit onderzoek zijn Antoon Vrints (Ugent) en Nico Wouters (CEGESOMA/Ugent). Ik wil zowel Antoon Vrints als de verschillende redactieleden bedanken voor de constructieve kritieken en bemerkingen bij het tot stand komen van de tekst.

1 L. Rolland, ‘Chronique administrative. L’Administration locale et la guerre’, *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l’Étranger* 32 (1915) 106-133, 120.

2 R. Vandebussche, ‘Le pouvoir municipal à Douai sous l’occupation (1914-1918)’, *Revue du Nord* 241 (1979) 445-479.

3 Voor een grondige bespreking van de literatuur ter zake en de evoluties die ze onderging: G. Vermeesch, ‘De haas en de schildpad. Stad en staat in pre-industrieel Europa’, *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 56-71.

4 W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700* (Berkeley 1998). Voor andere voorbeelden zie: Vermeesch, ‘De haas en de schildpad’, 67.

verschoof daarbij naar collectieve acties, de verhoudingen tussen burgers en hun statelijke elites, implementatie van wetgeving en dynamieken van fiscale expansie. Historici spitsten zich in het bijzonder toe op de vraag hoe centraal aangestuurde instellingen en regionale of lokale politieke elites reageerden op complexe sociale problemen en vragen vanuit verschillende sociale lagen van de bevolking. In die optiek omschreven zij staatsvormingsprocessen als ‘weerbaarstig’ en beklemtoonden ze dat de centraliseringstheorie diffuser en veel voorwaardelijker was dan meestal werd aangenomen.⁵ Staatsvorming wordt met andere woorden gezien als de uitkomst van complexe onderhandelingsprocessen tussen diverse maatschappelijke actoren.

Dat gevestigde staten geenszins lineaire voorgeschiedenissen hebben en niet zo maar van bovenaf werden opgelegd, is intussen duidelijk geworden. Vreemd genoeg besteedden historici nog maar weinig aandacht aan processen van desintegratie, decentralisering en her-lokalisering van de macht.⁶ Nochtans waren de voorbeelden van Noord-Frankrijk en België tijdens de Eerste Wereldoorlog geen alleenstaande fenomenen in de bredere geschiedenis van de twintigste eeuw.⁷ Gevestigde staten kunnen wel degelijk desintegreren, tijdelijk dan wel definitief, zoals recentelijk in Syrië, Irak en Libië is gebeurd.⁸ Oorlogen zijn immers niet enkel belangrijke katalysatoren van staatsvorming, maar kunnen evenzeer leiden tot de desintegratie van een staat.⁹

Een interessante casus: België en Noord-Frankrijk onder Duitse bezetting

De historiografie over de impact van de Eerste Wereldoorlog op de rol van de overheid onderstreept unaniem het belang van het staatsapparaat voor het leiden, organiseren en beheren van de totale mobilisatie van de oorlogvoerende landen.¹⁰ Verschillende historici benadrukken dat staten als Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië bevolking en economie volledig mobiliseerden door de totale oorlogsvoering. Dat blijkt niet alleen op nationaal, maar ook op lokaal vlak.¹¹ Algemeen neemt men dan ook aan dat de toegenomen vervlechting van overheid en samenleving geleid heeft tot een grotere identificatie met de statelijke organisatie.¹² Die kijk op de rol en impact van de staat tijdens de Eerste Wereldoorlog veronachtzaamt echter de situatie in bezette gebieden als België en Noord-Frankrijk. Want terwijl de verschillende Europese overheden hun

5 A. Holenstein, ‘Introduction. Empowering interactions: looking at statebuilding from below’, in: W. Blockmans, A. Holenstein en J. Mathieu (red.), *Empowering interactions. Political cultures and the emergence of the state in Europe, 1300-1900* (Burlington 2009) 1-31.

6 Een eerste oproep werd gelanceerd in: W. Blockmans, ‘Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 18-30, 19. Voor enkele belangrijke kritieken op het ‘rise of the state’-paradigma, zie vooral: Blockmans, Holenstein en Mathieu (red.), *Empowering interactions*. Voor een meer politicologische benadering, zie bijvoorbeeld: J. Milliken en K. Krause, ‘State failure, state collapse, and state reconstruction. Concepts, lessons and strategies’, *Development and Change* 33 (2002) 753-774.

7 B. De Wever, H. Van Goethem en N. Wouters (red.), *Local government in occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 1-5.

8 T. Danckaers, ‘Dossier Syrië 5 jaar later. De Syrische oorlogsbu(r)meesters’, in: MO*Magazine, 15 maart 2016.

9 C. Tilly, ‘Reflections on the history of European state-making’, in: Idem (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975) 3-83.

10 J. Horne, ‘Introduction’, in: Idem (red.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 2002) 1-17.

11 P. Purseigle, ‘Between participation and victimization. WWI Urban mobilization in comparative perspective’, in: F. Lenger (red.), *Kollektive Gewalt in der Stadt: Europa 1890-1939* (München 2013) 51-67 en J. Winter en J.-L. Robert, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919* (Cambridge 1997).

12 P. Purseigle, ‘The First World War and the transformations of the state’, *International Affairs* 90 (2014) 249-264.

bevolking net probeerden te mobiliseren voor een totale oorlog, verzwakte paradoxaal genoeg de centrale greep op lokale besturen en burgemeesters in de bezette gebieden. Er was in bezet België en Noord-Frankrijk nauwelijks nog een duidelijke statelijke autoriteit die een gecentraliseerd bestuur mogelijk maakte.

Als gevolg van de Duitse invasie en bezettingspolitiek her-lokaliseerde het dagelijkse en politieke leven. De horizon van de Belgische en Noord-Franse inwoners reikte vaak niet verder dan de grenzen van de eigen gemeente of stad.¹³ Deze veel geciteerde vaststelling van Sophie De Schaepdrijver omschrijft één van de belangrijkste voorwaarden voor de machtsuitbreiding van de burgemeesters in de bezette gebieden. De Duitse bezetter koos er immers voor om in zijn bezettingspolitiek enkel te steunen op vertegenwoordigers van het lokale gezag. De respectieve centrale regeringen in Le Havre en Parijs verloren zeggenschap in de bezette gebieden, een logisch gevolg van de Conventies van Den Haag (1907).¹⁴ Afgezien van de nationale historiografische verschillen en uiteenlopende accenten beklemtonen historici uit beide landen dan ook unaniem dat het belang van de burgemeestersfunctie groeide in de organisatie van het dagelijkse leven onder bezetting.¹⁵

Desalniettemin vormden lokale besturen en burgemeesters op zich nog maar zelden een specifiek onderzoeksonderwerp binnen het steeds omvangrijker wordende bezettingsonderzoek.¹⁶ Meestal kwam hun rol aan bod binnen een breder verhaal over het lot van burgers onder de Duitse bezetting.¹⁷ Bovendien stond in het bestaande onderzoek vooral de mate van samenwerking met de bezetter centraal. Er was vooral aandacht voor de relatie tussen lokale overheid en bezetter. Het is pas recent dat historici nader ingaan op de soms conflictueuze relatie tussen lokale autoriteiten en de bevolking.¹⁸

Door het onderzoek te benaderen vanuit een statelijk perspectief dringt de vraag zich op wat nu de concrete impact was van de desintegratie van het centrale staatsgezag op het functioneren van de burgemeesters. Welke bevoegdheden en beleidsproblemen verschoven er van het centrale naar het lokale niveau? Wat was de impact op de lokale machtsverhoudingen en politieke dynamieken? Het internationale comparatieve perspectief staat het bovendien toe om de vergelijking te maken tussen twee gebieden met uiteenlopende statelijke tradities. Tegenover de Belgische casus, met een historische en sterke traditie van lokale autonomie, staat immers het Franse model dat als typevoorbeeld geldt van een sterke centralistische en dirigistische staat. Is zo'n politiek-culturele

13 S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 116.

14 Maar ook de functies van regionale overheden als provinciegouverneurs en prefecten werden uitgehold. In sommige departementen van bezet Frankrijk verdween de prefect, terwijl in andere departementen de prefect wel kon aanblijven maar sterk aan macht en invloed inboette. In België kregen de provinciegouverneurs aan de vooravond van de invasie het bevel om zich terug te trekken indien het land bezet werd.

15 België: B. Majerus, *Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945* (Brussel 2007) 19-24; De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog*, 127; Frankrijk: Vandenbussche, 'Le pouvoir municipal' 449-458; P. Nivet, *La France occupée: 1914-1918* (Parijs 2011) 42-52 en 236-244; P. Salson, *L'Aisne occupée. Les civils dans la Grande guerre* (Rennes 2015) 125-140.

16 Zie ook: P. Nivet, 'Les municipalités en France occupée pendant la Première Guerre mondiale', in: Y. Delbrel, P. Allorant en P. Tanchoux, *France occupée, France occupante. Le gouvernement du territoire en temps de crise de la guerre de Cent Ans au régime de Vichy* (Orléans 2008) 244-266.

17 Salson, *L'Aisne occupée*, 141-171 en A. Dowdall, *Under fire. Civilians at the Western front, 1914-1918* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Trinity College Dublin 2014) 171-248.

18 Salson, *L'Aisne occupée*, 125-140 en J. Connolly, *Encountering Germans. The experience of occupation in the Nord, 1914-1918* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Kings College Londen 2012) 59-143.

typering eveneens van belang wanneer de organisatie van de staat desintegreert en het leven her-lokalisert onder een scherp bezettingsregime? In welke mate is de invloed hiervan merkbaar op het terrein, en is dit terug te vinden in de bestuurlijke praxis van de burgemeesters? Of voltrok zich net het tegenovergestelde proces en kwam er met de Duitse bezetter een nog sterker centraal bestuur dan voorheen? De literatuur ter zake suggereert alvast dat beide evoluties elkaar niet per definitie hoefden uit te sluiten en dat dit sterk kon verschillen naargelang de specifieke maatregelen en omstandigheden. Enerzijds vormde de bezetter inderdaad een 'nieuwe' autoriteit en legde hij in zowel België als Noord-Frankrijk soortgelijke maatregelen op aan de lokale besturen. Anderzijds was de Duitse bezetting vooral een bijproduct van de militaire oorlogsvoering en als dusdanig niet in detail voorbereid of gepland.¹⁹ In die hoedanigheid bestond er ook niet één centraal orgaan dat alle bezette gebieden in België en Noord-Frankrijk terzelfdertijd aanstuurde. Voor het Belgische bezettingsbestuur spreekt men dan soms ook over een 'autoritaire polycratie', waarbij men vooral de het conflictueuze karakter van sommige lange- en korte termijndoelstellingen benadrukt.²⁰ Daarnaast kenden de verschillende Duitse legers in de Etappengebieden ook een vrij grote mate van autonomie bij de uitvoering van maatregelen die vanuit de opperste legerleiding opgelegd werden.

Een transnationale benadering van lokale politiek

Historici hebben het onderzoek naar de bezetting van België en Noord-Frankrijk voornamelijk exclusief binnen de nationale grenzen uitgevoerd.²¹ Nochtans was de bezetting in essentie een transnationaal fenomeen.²² De Duitse bezettingsmacht deelde niet alleen stukken Frans grondgebied tijdelijk in bij het 'Belgische' Gouvernement-Generaal, maar ze deporteerde ook arbeiders van het ene land naar het andere. Daarnaast waren de internationale hulpacties die de bezette gebieden van voedsel voorzagen onlosmakelijk met elkaar verbonden, ook over de landsgrenzen heen. Burgemeesters en lokale besturen werden in beide landen geconfronteerd met gelijkaardige problemen. Om die reden staan in dit onderzoeksproject een vijftal thema's centraal voor beide nationale casussen. Het is de bedoeling om zo een enge comparatieve geschiedenis te vermijden waarbij het nationale referentiekader dominant is en exclusief focust op verschillen tussen beide landen.²³ Ook andere relevante breuklijnen, zoals het verschil tussen stad en platteland of generaalgouvernement en 'Etappengebied', kunnen op die manier aan bod komen. In combinatie met het transnationale perspectief is een micro- en stadshistorische invalshoek onontbeerlijk.²⁴ Het is immers op het stedelijke en gemeentelijke niveau dat de desintegratie van de statelijke structuren en de Duitse bezettingspolitiek concreet zichtbaar wordt.

19 S. De Schaepdrijver, 'Populations under occupation', in: J. Winter (red.), *The Cambridge history of the First World War III, Civil society* (New York 2014) 242-256, 242.

20 Majerus, *Occupations et logiques policières*, 15-17 en L. Wegner, 'Besatzung', in: M. Pohlmann en H. Vogel (red.), *Der Erste Weltkrieg 1914-1918. Der deutsche Aufmars in ein kriegerisches Jahrhundert* (München 2014) 158-183.

21 De enige uitzondering: A. Becker, *Les cicatrices rouges (14-18). France et Belgique occupées* (Parijs 2010).

22 B. Majerus, 'Guerre et occupation dans la première moitié du xxe siècle', in: J. Jeanneney (red.), *27 leçons d'histoire* (Parijs 2009) 221-228.

23 B. Majerus, A. Duménil en N. Beaupré, 'Introduction. Pour une histoire croisée des expériences d'occupation européennes (1914-1949)', *Histoire et Sociétés. Revue Européenne d'Histoire Sociale* 17 (2006) 6-7, 6.

24 P. Purseigle, 'Beyond and below the nations. Towards a comparative history of local communities at war', in: Idem en J. Macleod (red.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies* (Leiden 2004) 95-123.

Het belang van het lokale niveau komt tot uiting in het grote aantal lokaal- en amateurhistorische werken die stilstaan bij de lokale oorlogservaring van één stad of gemeente. Het Frans-Belgische academische onderzoek besteedde voornamelijk niet zoveel aandacht aan stadshistorische invalshoeken.²⁵ Het is pas recent dat de stedelijke schaal een vruchtbaar referentiekader bleek voor studies over de bezette gebieden.²⁶ Nochtans heeft de studie van stedelijke contexten tijdens 1914-1918 voor de niet bezette gebieden heel wat interessant en na te volgen onderzoek opgeleverd.²⁷

In dit onderzoeksproject wordt de burgemeestersfunctie in de eerste plaats omschreven als een politieke intermediair binnen de lokale gemeenschap. Daarbij staat niet enkel de verticale machtsrelatie centraal, namelijk die tussen bezetter-burgemeester-lokale bevolking. Ook de impact van die intermediaire positie op de horizontale machtsrelaties met andere lokale politieke elites en de bevolking is van belang in de analyse. De lokalisering van het dagelijkse leven en de specifieke bezettingscontext impliceerde immers dat ook de politieke macht van andere lokale elites kon toenemen, al dan niet ten koste van het zetelende lokale bestuur. Zo toonde de Franse historica Annie Deperchin duidelijk aan hoe in het Noord-Franse Charleville de burgemeester, een groot deel van de gemeenteraad en heel wat rechters samen met de prefect gevlucht waren tijdens de Duitse invasie. Het gevolg was dat andere overgebleven lokale elites er, net als op verschillende andere plaatsen in bezet Frankrijk, een ‘commission municipale’ inrichtten. Niet-verkozen notabelen konden zo tijdens de bezetting het stadsbestuur uitoefenen en slaagden er zelfs in om juridische functies naar zich toe te trekken.²⁸

Als gevolg van de oorlogscontext kwamen de lokale politieke constellatie en sociale verhoudingen onder spanning te staan. Dit uitte zich concreet in de vaak uiteenlopende eisen en verwachtingen ten aanzien van het gemeente- of stadsbestuur. De vooroorlogse machtsbalans raakte dan ook op verschillende plaatsen danig verstoord. Alternatieve machtsactoren konden zo naar voren treden als belangrijke politieke spelers. Eerst en vooral was er uiteraard de Duitse bezetter zelf. Maar ook andere religieuze, sociaal-economische en politieke elites betraden het politieke toneel. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de vertegenwoordigers van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) in België, het ‘Comité d’Alimentation du Nord de la France’ (CANF) en de Kamers van Koophandel in Noord-Frankrijk. De belangrijke en zichtbare rol in de bevoorrading van de bevolking vanaf 1915 deed hen heel wat politiek kapitaal vergaren. De idee van de burgemeester als politieke intermediair volstaat dan ook niet om die verschuivende machtsbalansen en politieke verhoudingen in de lokale gemeenschappen te bestuderen. De politiek-theoretische invalshoek legitimiteit/legitimering kan hier

25 Met uitzondering van heel wat niet gepubliceerde licentiaatsverhandelingen die gaan over één stad of gemeente in 1914-1918.

26 Zie bijvoorbeeld de hier al eerder vermelde werken over Douai en Brussel. Maar ook: R. Vandebussche, ‘Lille dans la main allemande’, *Cahiers Bruxellois* 1 (2014) 109-123 en S. De Schaepe-drijver, *Bastion. Occupied Bruges in the First World War* (Brugge 2014).

27 Exemplarisch zijn volgende werken: B. Davies, *Home fires burning. Politics, identity and food in World War I Berlin* (Chapel Hill 2000); M. Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I* (Cambridge 2004); R. Chickering, *The great war and urban life in Germany. Freiburg, 1914-1918* (Cambridge 2009) en Winter, *Capital cities at war*.

28 A. Deperchin, ‘Les juridictions pénales illégales des Ardennes occupées pendant la Grande Guerre. La Commission Judiciaire de Charleville et le Tribunal français de Givet’, in: S. Dauchy en V. Demars-Sion, *Juges et criminels. Etudes en hommage à Renée Martinage* (Lille 2001) 425-427.

soelaas bieden.²⁹ De definiëring van wat legitiem bestuur inhield, kreeg vorm binnen de lokale context en hing sterk af van de specifieke oorlogservaring. Bijgevolg verschilden de criteria hiervoor per stad, gemeente of dorp. Die bevinding sluit aan bij wat de Britse sociaalwetenschapper David Beetham omschrijft als 'legitimacy in context'.³⁰ Hij benadrukt dat de legitimiteit van bestuurders niet alleen afhankelijk is van hoe men die van bovenaf verantwoordt en van onderuit aanvaardt. Legitiem bestuur verschilt ook naargelang de juridische, institutionele en historische context waarbinnen ze wordt uitgeoefend en de manier waarop ze aansluiting vindt bij bepaalde opvattingen en verzoekingingen die leven binnen de lokale gemeenschap. Martin Conway en Peter Romijn stellen dan ook terecht dat politieke legitimiteit een dynamische realiteit is (eerder legitimering dan legitimiteit) en bestendig wordt in interacties tussen de verschillende relevante politieke actoren en de bevolking.³¹ Eerst en vooral is legitimering dus een proces van interacties en constante onderhandeling. Daarnaast krijgt de politieke legitimiteit van het lokale bestuur ook vorm door het specifieke juridische, historische en institutionele kader waarbinnen zij functioneren. Tot slot is ook de manier waarop zij als individu het hoofd bieden aan politieke problemen als gevolg van de specifieke bezettingscontext van belang.

De specifieke positie van de burgemeester en de politieke consequenties ervan, krijgen vorm binnen een bepaalde stedelijke context. In dit onderzoeksproject staat de politieke ruimte waarbinnen de burgemeesters opereerden centraal. De betekenis van de gehanteerde notie 'politieke ruimte' is dubbel. Enerzijds wordt ze gestructureerd en krijgt ze vorm door specifieke en constante interacties tussen de verschillende lokale machtsactoren. Recent politiek-historisch onderzoek suggereert dit ook en spoort aan om het politieke als 'communicatieve ruimtes' te conceptualiseren.³² Maar anderzijds staat de notie van een politieke ruimte ook toe om de uitkomst van die onderhandelingsprocessen, interacties en strijd te kaderen binnen een specifieke institutionele, legale, ruimtelijke en historische context. Het idee is dan ook dat om interacties en politieke communicatie te bestuderen, de ruimte moet gedefinieerd worden waarbinnen ze plaatsvindt.³³ In de historische praktijk valt het concept politieke ruimte qua bereik en oppervlakte samen met de geselecteerde casussen van steden en gemeenten. De lokale stedelijke context is immers het terrein waarop de desintegratie van de statelijke organisatie het meest zichtbaar wordt, en waar de burgemeesters en stadsbesturen als reactie hierop tot concrete handelingen en maatregelen overgingen. De politieke ruimte in haar dubbele betekenis voorziet zo vooral een middel om de beperkingen of

²⁹ Specifiek voor het concept van legitimiteit en lokale besturen onder bezetting: P. Romijn, *Boosaardig bestuur* (Amsterdam 2003).

³⁰ D. Beetham, *The legitimation of power* (Basingstoke 1991) 3-42.

³¹ De vaak schimmige definities van legitimiteit maken voor hen dan ook duidelijk dat één duidelijk model van politieke legitimiteit niet bestaat: P. Romijn en M. Conway, 'Political legitimacy in mid-twentieth century Europe. An introduction', in: Idem en M. Conway (red.), *The war on legitimacy in politics and culture: 1936-1946* (Oxford 2008) 1-27.

³² De verschillende noties en interpretaties van politieke ruimtes zijn geïnspireerd op: H. Haupt, 'The political as communicative space in history. The Bielefeld approach', in: W. Steinmetz (red.), *Writing political history today* (Frankfurt 2013) 11-33 en Te Brake, *Shaping history*, 18-19; voor het interactieperspectief: M. Hanagan (red.), *Challenging authority. The historical study of contentious politics, social movements, protest and contention* (Minneapolis 1998) 9-29.

³³ S. Couperus, C. Smit en D. Wolffram, 'Introduction. Local elites and urban politics. A conceptual framework' in: D. Wolffram e.a. (red.), *In control of the city. Local elites and the dynamics of urban politics, 1800-1960* (Leuven 2007) 4-19.

de uitbreidingen van de burgemeester zijn handelingsmogelijkheden, en hoe die aan verandering onderhevig waren door de oorlogscontext, te bestuderen.

Net om die reden kiest dit onderzoek ervoor om te werken met specifieke casussen en vanuit een stadshistorische benadering. Een zevental casussen wordt onderzocht. Zij worden geselecteerd op basis van de volgende criteria: omvang, bepaalde bezettingszone, ligging ten opzichte van het front, de lokale archiefcontext en het landelijke dan wel industriële karakter van de stad of gemeente.³⁴ Die aanpak verschilt van eerder onderzoek door onder meer Nico Wouters en Peter Romijn naar de rol van burgemeesters onder vreemde bezetting.³⁵ Zij kozen niet voor een diepgaande casuïstische benadering, maar voor een breder perspectief. Dit komt omdat beide historici in hun onderzoek naar de Belgische, Franse en Nederlandse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog, andere vragen stelden aan een fundamenteel andere bezettingscontext. Onder meer de focus op de collaboratie en de manier waarop burgemeesters werden ingeschakeld in het bezettingsregime, vergde een geïntegreerde aanpak.

De Duitse invasie

Bij wijze van inleiding werden het theoretische en conceptuele opzet van dit onderzoeksproject voorgesteld. In wat hieronder volgt, zal de concrete operationalisering aan bod komen. Dit gebeurt aan de hand van een introductie op vijf thema's die het onderzoek voor de Belgische en Franse casussen vormgeven, met als eerste thema de Duitse invasie.

Zoals genoegzaam bekend, luidde de Duitse invasie van België en Noord-Frankrijk niet alleen een periode in van geweld tussen de verschillende legers. Ook burgers, en meer specifiek lokale elites en burgemeesters werden net als in eerdere periodes vaak gevisieerd.³⁶ Het oprukkende Duitse leger zag in hen de incarnatie van de lokale gemeenschap die ze trachtten te veroveren. De Schaepdrijver omschreef het als: 'de vroede vaderen vormden de "eerste lijn" die de invaller tegemoet trad. Die rol hield een zeker gevaar in. Over de hele opmarsroute van de invallende legers waren burgemeesters bedreigd, mishandeld en zelfs gedood. Dit was bewust in scène gezet geweld: in hún persoon werd de hele burgerbevolking vernederd en geïntimideerd.'³⁷ In deze specifieke context van geweld tegen burgers, speelden lokale besturen en burgemeesters een belangrijke rol. Tenminste als ze op post bleven.³⁸ Zowel in België als Frankrijk

34 De geselecteerde casussen zijn voor België: Antwerpen, Aalst, Houdeng-Aimeries en nog één te selecteren rurale gemeente. De drie Franse casussen komen allemaal uit het Noorderdepartement. Dit omdat dit het enige bezette departement was waar vier jaar lang een prefect in functie bleef. Voorlopig staat enkel Rijsel vast als casus. Twee kleinere steden of gemeenten van het rurale en industriële type zullen de komende maanden gekozen worden, dit naargelang de lokale archiefsituatie. Gezien de tweeledige administratiefrechtelijke indeling van bezet België zal er één casus meer behandeld worden als voor bezet Frankrijk.

35 P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) en N. Wouters, *Mayoral collaboration under Nazi occupation. Belgium, the Netherlands and the North of France (1938-1946)* (New York 2016).

36 A. Kramer en J. Horne, *German atrocities, 1914. A history of denial* (New Haven 2001) 89-140.

37 J. Haemers en A. Vrints, 'Honderd jaar '14-'18 in de stad. Interview met Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek', *Stadsgeschiedenis* 9 (2014) 99-109, 104.

38 Algemeen wordt aangenomen dat de postverlating tijdens 1914-1918 minder omvangrijk was dan tijdens de Tweede Wereldoorlog: M. Amara, 'L'exode...de 14. La fuite des populations civiles face au tourbillon de l'invasion', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 15 (2006) 47-65.

Foto van Charles Delesalle, burgemeester in Rijsel voor de 'Union Républicaine'. Opvallend was dat Delesalle zich nog voor de deportatie van prefect Félix Trépont in 1915, zoveel mogelijk van het prefectorale toezicht probeerde te ontdoen. Onder meer de discussies over het lot van de stad in de zomer van 1914 waren hevig (Archives Départementales du Nord).

vertoont wel gelijkaardige patronen. In steden als Gent en Brussel verliep dit zonder bloedvergieten.⁴¹ Het was mede dankzij proactieve burgemeesters of andere lokale elites dat zij een onderhandelde overgave van de steden bekwamen. Soortgelijke fenomenen deden zich overal voor in België in de eerste maanden.⁴² De machtsbasis van de burgemeester kreeg hierdoor opnieuw de symbolische en politieke betekenis van een 'pater civitatis' die zijn bevolking vrijwaarde van een belegering.

instrueerden hogere autoriteiten dit alvast.³⁹ Bestuurlijke en administratieve continuïteit was voor hen primordiaal. Lokale besturen voerden mobilisatieorders uit, vingen vluchtelingen op, richtten comiteiten in om op de snel stokkende bevoorrading te anticiperen en probeerden de orde zo goed en zo kwaad mogelijk te handhaven. Maar men verwachtte ook dat zij de aanwezige wapens in de gemeente verzamelden en de bevolking aanmaanden tot kalmte om zo elke vorm van geweld door burgers te verhinderen. Het meest in het oog springend was evenwel de rol die de burgemeesters speelden bij de overgave van de steden aan de Duitse bezetter. Een gevoelige thematiek die de spanningen tussen burgerlijke- en militaire autoriteiten (zowel Duitse, Belgische als Franse) op verschillende plaatsen hoog deed oplopen. Exemplarisch in die optiek zijn de lang doorwerkende en complexe discussies in belangrijke, of belangrijk gewaande, militaire bastions als Antwerpen, Rijsel en Maubeuge.⁴⁰

De onderhandelde overgave van de stad, een sterk geritualiseerde politieke daad, verliep nergens op identieke wijze, maar

³⁹ L. Van Ypersele en A. Deperchin, 'Droit et occupation: les cas de la France et de la Belgique', in: J. Horne (red.), *Vers la guerre totale. Le tournant de 1914-1915* (Parijs 2010) 153-174.

⁴⁰ Voor de (gedwongen) overgave en de hoogoplopende spanningen tussen enerzijds de prefect van het Noorderdepartement, het lokale bestuur en de Franse militaire leiding, zie: J. Becker, 'A Lille au début de la guerre de 1914', *Revue Historique* 256 (1976) 89-116. Voor de discussies omtrent de overgave van Antwerpen zie: M. Van Alstein, *Belegerde stad. Het Antwerps stadsbestuur 4 augustus-10 oktober 1914* (onuitgegeven Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1999) 204-249.

⁴¹ Majerus, *Occupations*, 19-24 en A. Capiteyn, *Gent en de eerste wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918* (Gent 1991) 9-19. Zie ook: De Schaepdrijver, *Bastion*, 41-45.

⁴² Voor enkele voorbeelden van kleinere steden en gemeenten uit Vlaanderen, zie: P. Goossens en L. Meiresonne, *Vlaanderen niemandsland 1914. Van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de eerste oorlogsmaanden* (Leuven 2009) 65.

De Duitse legerleiding stelde overal lokale elites en burgemeesters persoonlijk verantwoordelijk, meestal als gijzelaars, voor een geweldloze overgave. Het betekende terzelfdertijd een eerste scharniermoment voor zowel de politieke machtsbasis binnen de eigen lokale politieke ruimte, als voor de relaties met de bezetter. Want zoals De Schaepdrijver opmerkte, veranderde de gewelddadige invalsgedachte naar een bezettingslogica op het moment dat de militaire fronten aan de IJzer en de Marne vastliepen.⁴³ Bezetter en lokale besturen waren vanaf dan gedwongen tot samenwerking. Hoewel dit kon verschillen van stad tot gemeente, kwam er op de meeste plaatsen in de eerste maanden dan ook een voorzichtige *modus vivendi* tot stand. Praktische kwesties als inkwartiering, militaire opeisingen, de bevoorrading van de Duitse troepen en de terugkeer van vluchtelingen vormden de belangrijkste problemen waar bezetter en lokaal bestuur samen mee geconfronteerd werden.

Voedselvoorziening

Een internationale handelsblokkade, de ingeperkte mobiliteit van de bevolking en de massale opeisingen van het Duitse bestuur maakten dat de voedselbevoorrading al snel bovenaan de lokaalpolitieke agenda kwam te staan. De vooroorlogse afhankelijkheid van voedselimport en de vernietiging van landbouwproducten die klaar waren om te geoogst te worden, dwongen lokale besturen tot improvisatie. Burgemeesters en lokale verkozenen werden als dusdanig, net als in het begin van de negentiende eeuw, terug verantwoordelijk voor een adequate voedselvoorziening.⁴⁴ Als reactie hierop richtte men overal in de bezette gebieden lokale of regionale voedselcomiteiten op, debatteerde men over het nut van vaste voedselprijzen en probeerde men de greep te verstevigen op de voedselmarkt. In de belangrijkste industriële centra richtte men opnieuw soepkeukens in en kregen bakkers en molenaars specifieke instructies over het brood en graan dat ze konden verhandelen. Veel manoeuvreerruimte was er evenwel niet. Eind 1914 waren de belangrijkste opgeslagen voedselvoorraden opgebruikt. Hoewel de precaire situatie vanaf 1915 stabiliseerde met de oprichting van het NCHV en zijn Franse tegenhanger, het CANF, bleef de voedselproblematiek vier jaar lang prangend. Het verhaal over de ontplooiing van de (inter)nationale reddingsactie is naderhand gekend.⁴⁵ De lokaalpolitieke gevolgen ervan en de spanningen die de oprichting genereerde op en rond de stadhuizen en kommandanturen zijn echter minder gekend. Wat betreft de burgemeesterspositie in relatie tot de ravitaillering van de bevolking, staan drie spanningsvelden centraal.

Een eerste spanningsveld kwam er met de machtsontplooiing op het terrein van de internationale hulpinitiatieven. Een evolutie die, samengevat, inhield dat de eerste lokale initiatieven gedeeltelijk plaats maakten voor een vanuit Brussel centraal aangestuurde ‘staat in de staat’.⁴⁶ De officiële comiteiten die in de lente van 1915 overal in

43 S. De Schaepdrijver, ‘L’Europe occupée en 1915. Entre violence et exploitation’, in: J. Horne (red.), *Vers la guerre totale. Le tournant de 1914-1915* (Parijs 2010) 121-153.

44 N. Bourguinat, ‘Le maire nouricier. Renouvellements et déclin d’une figure tutélaire dans la France du 19ième siècle’, *Le Mouvement Social* 224 (2008) 89-104 en P. Salson, 1914-1918, les années grises. L’expérience des civils dans l’Aisne occupée (Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling Université de Montpellier 2013) 390.

45 België: G. Nath, *Brood willen we hebben. Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België* (Antwerpen 2013); voor Frankrijk: S. Lembr e, *La guerre des bouches 1914-1919. Ravitaillement et alimentation   Lille* (Lille 2016).

46 Voor België was het aspect van een staat in de staat meer aanwezig dan in Frankrijk.

voege kwamen absorbeerden en verbeterden de reeds bestaande initiatieven. Maar terzelfdertijd beknootten ze ook de lokale autonomie van burgemeesters, gemeenteraden en namen ze de sociale politiek (voor een deel) uit diens handen.⁴⁷ Parallel hiermee probeerde men op stedelijk en gemeentelijk niveau, waar de openbare financiën het toelieten, aanvullende initiatieven te nemen. Stedelijke slagerijen, slachthuizen en bakkerijen zagen op verschillende plaatsen het licht. De wildgroei aan hulpacties maakte dat de soms divergerende belangen van politieke en economische actoren kon leiden tot verhitte debatten en politieke strijd. Niet alleen binnen de lokale gemeenschappen ontstonden er discussies, ook steden en gemeenten botsten onderling met elkaar.⁴⁸ De sterke greep die de grootste steden op hun hinterland hadden als gevolg van bepaalde centraliseringstendenzen lagen hiervan aan de oorsprong. Maar ook de scherpe en zichzelf versterkende tegenstellingen tussen stad en platteland, een rechtstreeks gevolg van de precaire voedselsituatie, bleken een voedingsbodem voor conflict.⁴⁹

Ten tweede was er de aanwezigheid van de Duitse bezetter. Naargelang het specifieke bezettingsregime en de aard van het voedselproduct, werden voedselvoorraden opgeëist. Complexe vormen van (verregaande) administratieve samenwerking tussen lokale besturen en het bezettingsbestuur waren hiervoor onontbeerlijk.⁵⁰ De Duitse administratie was zo ingericht dat ze erin slaagde om via de Belgische en Noord-Franse lokale besturen heel wat kostbare informatie over de landbouw en voedselvoorziening te verzamelen. Zo trachtte de bezetter meer vat te krijgen op de voedselproductie en consumptie in het bezette gebied. Op basis van de verzamelde gegevens berekende men welke producten wanneer en hoe konden worden opgeëist. Overeenkomstig hiermee steunde de bezetter ook op de lokale verkozenen om hun voedsel- en prijzenpolitiek te implementeren en controleren. Het directe gevolg was dat het burgemeestersambt, in relatie tot de bezetter en de voedselpolitiek, evolueerde tot een quasi administratieve en uitvoerende functie. Ze waren intermediairen want ze voerden, gedwongen, mee beleid uit en communiceerden het naar de bevolking. Als buffers pacificeerden zij de soms hoogoplopende sociale spanningen.

Tot slot, fungeerde de burgemeester ten aanzien van de bevolking als laatst overgebleven vertegenwoordiger van het Belgische en Franse staatsgezag. Vanuit die functie stonden zij centraal bij onderhandelingsprocessen met de eigen lokale bevolking van wie de dagelijkse levensomstandigheden steeds meer achteruit gingen. Dit kwam op twee manieren tot uiting. Eerst en vooral betekende de urgentie en de aard van de voedselproblematiek dat er nieuwe verwachtingen kwamen vanuit de divers samengestelde bevolking. Niet alleen hield men de lokale besturen en de nieuw ingerichte comiteiten verantwoordelijk voor de adequate werking van de voedselverdeling, men verwachtte ook een streng optreden tegen zij die van de situatie misbruik trachtten te maken door bijvoorbeeld vastgestelde prijzen naast zich neer te leggen. Recent onderzoek toont aan

47 De implementatie gebeurde evenwel niet op exact dezelfde wijze in België als in Frankrijk. Het lijkt erop dat in bezet Frankrijk het *CANF* veel meer op de verkozen lokale elites steunde als in België.

48 E. Hunt, *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium* (New York 1916) 248-249.

49 P. Scholliers, 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921', in: F. Van Hemelrijck (red.), *Mensen in oorlogstijd* (Brussel 1998) 151-173 en E. Lynch, 'Food stocks, the black market, and town and country tensions in France during the two world wars and beyond', in: L. Van Molle e.a. (red.), *War, agriculture and food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s* (Londen en New York 2014) 229-245.

50 Majerus, *Occupations*, 19-24.

Foto van Charles Pardaens, in het midden met sjerp, burgemeester in het Henegouwse Houdeng-Aimeries, een mijnwerkersgemeente vlakbij La Louvière. Onder het bestuur van Pardaens waren conflicten in de gemeenteraad en de eigen meerderheid legio. Zijn eigengereide positie en de moeilijke sociaaleconomische situatie leidden ook verschillende keren tot conflicten met zowel de bezetter als de eigen bevolking (Archives de la ville de La Louvière).

dat de bevolking een mix van oude en nieuwe actierepertoires inzette om zijn grieven duidelijk te maken.⁵¹ In de meest verstedelijkte contexten uitte dit zich in voedselrellen op marktpleinen en hongermarsen die optrokken naar het stadhuis.⁵² In meer rurale gebieden ging men over tot zowel diefstal van voedsel als geweldpleging tegen zij die als woekeraars geboekstaafd stonden. Lokale besturen kwamen in dergelijke gevallen onder vuur te liggen wanneer zij er schijnbaar niet in slaagden om het wijdverbreide probleem van smokkel en oorlogsprofiteurs aan banden te leggen.⁵³ Maar ook wanneer de indruk ontstond dat organisatorische problemen, corruptie en favoritisme van bovenaf een sociaal rechtvaardige voedselbedeling in de weg stonden, morde de bevolking.⁵⁴ Dit ongenoegen kwam tot uiting in samenscholingen, beledigingen, brieven en zelfs liederen aan het adres van de bevoegde instanties.

51 A. Vrints, 'Beyond victimization. Contentious food politics in Belgium during World War 1', *European History Quarterly* 45 (2015) 83-107 en idem, 'Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124 (2011) 30-47.

52 G. Nath, 'Stad in de storm. Arbeidersvrouwen en het hongerjaar 1916', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 65 (2011) 221 en Vrints, 'Beyond victimization', 92.

53 A. Dubois, *1914-1918. Lebbeke onder het Duitse schrikbewind, mijn dagboek geschreven tijdens den oorlog*, door Armand Dubois, burgemeester van Lebbeke (Lebbeke 1918) 80.

54 Salson, *1914-1918*, 523-541.

Ordehandhaving

Een tweede belangrijk gevolg van de statelijke desintegratie en de Duitse bezetting was dat het monopolie op ordehandhaving niet langer exclusief toebehoorde aan de Belgische en Noord-Franse autoriteiten op het lokale niveau. De Duitse bezetter installeerde eigen politiediensten en verdeelde de bevoegdheden met de Belgische en Noord-Franse lokale politie. De lokale politie werd als dusdanig in beide landen mee ingeschakeld in de Duitse ordehandhavingpolitiek. Maar desalniettemin bleven de burgemeesters er wel aan het hoofd van. De overgebleven lokale politiediensten waren kwalitatief en kwantitatief sterk verzwakt door de mobilisatie van heel wat agenten in de respectieve legers.⁵⁵ Bovendien opereerde ook de gendarmerie mee aan het front met als belangrijkste gevolg dat de autoriteit en machtspositie om de orde adequaat te handhaven ondermijnd was.⁵⁶ Burgemeesters waren in die optiek gedwongen om hun ordediensten aan te passen aan de nieuwe realiteit. Hoewel de middelen hiertoe niet formeel door de bezetter werden ingeperkt, kregen ze toch vaak om verschillende redenen te kampen met tegenwerking. Zo liet de bezetter bijvoorbeeld geen vuurwapens toe. In combinatie met een uitbreiding van het aantal lokale agenten, grepen lokale besturen, net als in vroegere dagen, terug naar het idee om ook niet-professionele burgers in te schakelen. In die hoedanigheid richtte men overal in de bezette gebieden opnieuw burger-, boeren- en nachtwachten, veldpatrouilles en waakploegen in. In Antwerpen ging men zelfs over tot de oprichting van een tweede (burger-)politiekorps onder leiding van een gemeenteraadslid. Het inrichten van nieuwe organisaties ging tevens gepaard met een uitbreiding van het takenpakket. Naarmate de bezetting vorderde kregen zij bewakings- en hulpopdrachten bij voedselmagazijnen en voedselbedelingen. Onrechtstreeks groeide hierdoor ook de sociale functie van de verschillende ordediensten, bijvoorbeeld wanneer zij mee patrouilleerden met de Duitse opeisingen of uitleg verschaften bij de vaak veranderende en complexe systemen van orderstandsbedeling en ravitailleringkaarten.

Foto van Jan De Vos. De oude liberale burgemeester bleef de hele bezetting lang de officiële burgemeester van Antwerpen. Zijn positie werd uitgehold door de voornamelijk rol van raadslid Louis Franck in het Antwerpse. Hij was onder meer voorzitter van de Intercommunale Commissie en voorzitter van het Provinciale Comité voor Hulp en Voeding Antwerpen (Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen).

⁵⁵ P. Leloup, X. Rousseaux en A. Vrints, 'Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914-1921. Social practices and state reactions', *Social History* 39 (2014) 83-105.

⁵⁶ Anderzijds mag het belang van de magistratuur die wel bleef functioneren in België (en gedeeltelijk in Frankrijk) niet onderschat worden.

Terzelfdertijd sloot een dergelijke evolutie van de-professionalisering, geen tendensen van centralisering en professionalisering uit.⁵⁷ Zo wees Benoît Majerus op het belang van de samenwerking tussen de Duitse en Belgische politie in het performanter functioneren van de zedenpolitie in bezet Brussel.⁵⁸ De administratieve samenwerking tussen de verschillende Belgische en Duitse politiediensten was verregaand, zeker voor wat betreft de controle over de bevolking.⁵⁹ Aan de vooravond van nationale feestdagen gaf de bezetter duidelijke instructies mee en greep samen met lokale agenten in wanneer er orde-verstorende manifestaties plaatsvonden.⁶⁰ In relatie tot de lokale bevolking bleek die verregaande samenwerking tussen lokale en Duitse agenten niet altijd makkelijk te verantwoorden. Bewaarde processen verbaal over fysieke en verbale agressie tegen agenten leveren daar samen met recent onderzoek het bewijs voor.⁶¹

Uitvoerder van beleid, hoeder van de bevolking

In de ogen van de bezetter was de burgemeester niet enkel een incarnatie van het lokale gezag, maar vooral een uitvoerder van de eigen maatregelen. In contrast hiermee stond de idee dat burgemeesters zichzelf vooral zagen als hoeders of vertegenwoordigers van de lokale bevolking en de Belgische en Franse staat. Het conflictueuze karakter van enerzijds uitvoerder en anderzijds vertegenwoordiger, is inherent aan de burgemeesterspositie onder vreemde bezetting en sluit aan bij het meest klassieke dilemma in het historische bezettingsonderzoek. Het peilt immers naar de mate van samen- of samenwerking met de bezetter en naar de rol van lokale besturen in de organisatie van de bezettingpolitiek. Hoewel de meeste historici naderhand wel hebben ingezien dat een dichotoom analysemodel van collaboratie tegenover verzet niet of minder van toepassing is voor een studie over lokale besturen tijdens 1914-1918, blijft er heel wat bezettingsonderzoek impliciet uitgaan van een goed-fout tegenstelling. Steeds opnieuw staat daarbij de vraag centraal naar te veel of te weinig samenwerking.⁶² Toch heerst vandaag onder historici de consensus dat er tussen lokale en bezettende autoriteiten heel wat administratieve samenwerking was. Dit doordat ze soms gedeelde belangen hadden, zoals het draaiende houden van de gemeentelijke administraties. Recent onderzoek voor het bezette Aisne departement kwam tot soortgelijke conclusies. Bovendien onderscheidde de studie ook verschillende periodes en thema's waarbij de administratieve samenwerking intenser was, bijvoorbeeld in het oogstseizoen of met betrekking tot onderwijskwesties.⁶³ Dit onderzoek vertrekt vanuit dezelfde idee maar plaatst de notie van informatieoverdracht centraal en stelt de vraag voorop hoe die onderhandelingen

57 C. Denys, 'The development of police forces in urban Europe in the eighteenth century', *Journal of Urban History* 3 (2010) 332-344.

58 B. Majerus, 'La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre. Contrôle et pratique', *Crime, History and Societies* 1 (2003) 1-32.

59 B. Majerus, 'Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the forces of military occupation', in R. Chickering en M. Funck, *Endangered cities. Military power and urban society in the era of World Wars* (Leiden 2004) 65-79.

60 K. Ressler, *Dagboek van een bezette stad. Antwerpen onder de pinhelmen, 1914-1918* (Brasschaat 2008) 44-47.

61 J. Connolly, 'Sandbags, strikes and scandals. Public disorder and problematic policing in occupied Roubaix during World War One', *Historical Reflections* 3 (2016) (te verschijnen).

62 L. Wegner, 'Occupation during the War (Belgium and France)', in: U. Daniël e.a. (red.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. <http://www.1914-1918-online.net/> (4 juli 2016).

63 Salson, *1914-1918*, 22-53.

Foto van Jean Lebas, 28 jaar lang burgemeester in Roubaix (1912-1940). Als socialist genoot hij een enorme populariteit bij de arbeidersbevolking. Na diens deportatie naar Duitsland in 1915 steeg die enkel maar (Archives Départementales du Nord).

verliepen, wat de uitkomst ervan mee determineerde, welke thema's ze vooral behelsden en of lokale besturen bepaalde onderhandelings technieken gebruikten. Van belang hier is ook de dubbele tegenstelling die deze vragen ordent. Ten eerste: verwachtte de bezetter met een bepaalde vraag of bevel om informatie dat de burgemeester de Conventies van Den Haag al dan niet overtrad of schond? En ten tweede, diende de burgemeester met bepaalde beslissingen expliciet en exclusief de belangen van de bezetter, of trachtte hij de bevolking te hoeden voor groter gevaar?

Het uitvoerende karakter en de belangrijke administratieve rol die de bezetter toekende aan de functie, had voor gevolg dat burgemeesters bepaalde technieken en tactieken te hunner beschikking hadden om Duitse beslissingen mee te onderhandelen en bediscussiëren. Dit gold vooral als ze geen duidelijke schending van het oorlogsrecht impliceerden. In dat geval konden ze op sommige momenten kiezen om bewust foute inlichtingen te geven of opeisingen

verkeerd uit te voeren.⁶⁴ Wanneer de bezetter de Conventies duidelijk met de voeten trad en hetzelfde verwachtte van lokale besturen, zetten burgemeesters zich duidelijker af en probeerden zij met luider protest de belangen van hun onderdanen te vrijwaren. Dat bleek duidelijk bij netelige kwesties als de verplichte tewerkstelling, deportaties van arbeiders en de implementatie van de Flamenpolitiek. Recent nog benadrukte de Britse historicus James Connolly ook het formele en respectabele karakter van de onderhandelingen tussen de bezetter en lokale notabelen. Iets wat hij onder meer benoemde als 'respectable resistance', 'notable protests' en 'judicial reasoning'.⁶⁵

Het Duitse bestuur slaagde er in bezet Frankrijk en België nooit in om een zekere legitimiteit te verwerven. De bevolking verwachtte dan ook van hun lokale besturen dat die zich er duidelijk van distantieerden. De meesten deden dit ook, en vaak zelfs op duidelijke en zeer zichtbare wijze. Echter, de lokale en specifieke omstandigheden determineerden de randvoorwaarden en de mate waarin dit mogelijk was. In kleinere en meer afgezonderde gemeenten en dorpen op het platteland was de lokale administratie minder sterk uitgebouwd dan in de steden. Wat de confrontaties en persoonlijke relatie tussen burgemeester en bezetter sterk visualiseerde. Maar ook de afstand tussen bur-

⁶⁴ Dit sluit aan bij wat historici van de Tweede Wereldoorlog als *freinage* of administratief verzet benoemen: Connolly, *Encountering*, 173.

⁶⁵ J. Connolly, 'Notable protests. Respectable resistance in occupied northern France, 1914-1918', *Historical Research* 88 (2015) 693-715.

gemeester en bevolking was er een stuk kleiner. Bovendien had de bezetter er minder dan in de steden te vrezen voor oproer en protest waardoor ze hun greep op het lokale bestuur meer dan in grootstedelijke agglomeraties konden versterken.

Bestuurlijke continuïteit en naoorlogse percepties

De bijzondere positie van de Belgische en Noord-Franse lokale besturen leidde tot uiteenlopende percepties eens beide landen bevrijd waren. Enerzijds kwamen enkele burgemeesters uit de oorlog als symbolen van nationaal verzet, dit als onder meer gevolg van hun deportatie.⁶⁶ Anderzijds waren verschillende lokale notabelen zowel tijdens als na de bezetting voorwerp van discussie. Dit leidde in naoorlogs België en Noord-Frankrijk tot verschillende klachten bij militaire- en burgerlijke autoriteiten. Naargelang de nationale procedure het voorschreef, voerde men een onderzoek naar de houding van burgemeesters en besloot men te sanctioneren.⁶⁷ Beide nationale overheden hadden na de bevrijding hetzelfde doel, namelijk het bestendigen van een sterk lokaal gezag om het hoofd te bieden aan de grote naoorlogse uitdagingen. Dit leidde ertoe dat de 'sous-préfets' en arrondissementscommissarissen op het terrein de situatie inschatten, de vinger aan de pols hielden en de hogere autoriteiten informeerden. Het herstel van het statelijke gezag impliceerde evenwel ook dat men burgemeesters wier houding tijdens de bezetting een adequaat bestuur na de oorlog onmogelijk maakte, onderwierp aan een administratief onderzoek.⁶⁸

In Frankrijk speelde de prefect een cruciale rol.⁶⁹ Hij kanaliseerde de inlichtingen en klachten vanuit de bevolking die verzameld én onderzocht waren door heel wat verschillende instanties. Maar ook op vraag van het bevoegde ministerie of op eigen initiatief openden zij onderzoeken. Het gemeenterechtelijke kader bood hen alvast de mogelijkheid om burgemeesters en hun 'adjoints' tijdelijk te schorsen per decreet. Ook kon de prefect het aan de ministerraad voorstellen om een burgemeester uit zijn ambt te ontslaan. Alvorens men daadwerkelijk overging tot maatregelen won de prefect inlichtingen in en stelde hij een omstandig rapport op. James Connolly schatte het aantal onderzoeken na klachten over het gedrag van burgemeesters en ander gemeentepersoneel in het Noorderdepartement op ongeveer 30.⁷⁰ In België verliep het administratieve

66 Voor België: Adolphe Max in Brussel en Emile Braun in Gent. Voor Noord-Frankrijk: Jean Lebas in Roubaix en Gustave Dron in Tourcoing.

67 Zonder hier dieper op in te gaan is het van belang op te merken dat er zowel in Frankrijk als België heel wat actoren betrokken konden zijn in dergelijke procedures. Zie: J. Naert, 'L'épuration des bourgmestres belges après la Première Guerre Mondiale (1918-1921)', in: J. Connolly e.a. (red.), *En territoire ennemi. Les occupations de la Grande Guerre et leurs héritières, 1914-1954* (Lille 2017).

68 Zowel in Frankrijk als in België verliep de administratieve procedure onafhankelijk en parallel naast een eventueel juridisch onderzoek. Na het afsluiten van die laatste kon de nodige informatie wel doorgespeeld worden: Jan Naert, 'Burgemeesters en activisme tijdens en na Wereldoorlog I (1914-1921)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 74 (2015) 244-255.

69 Nog voor de bevrijding had het kabinet Clémenceau al een nieuwe prefect aangeduid voor het Noorderdepartement: Armand Naudin.

70 Connolly maakt in zijn telling geen onderscheid tussen burgemeesters of andere lokale verkozenen. Bovendien maakt hij enkel gebruik van de dossiers die bewaard zijn in de '9R' oorlogsserie in de Archives Départementales du Nord. Eigen onderzoeksresultaten vonden ongeveer 43 klachten en gevallen terug, specifiek voor burgemeesters alleen. De telling is echter voorlopig. Wel zeker is dat er in het Noorderdepartement nog voor december 1919 één burgemeester werd afgezet, één gedwongen werd tot ontslag en één geschorst werd. Voor de resultaten van Connolly zie: Connolly, *Encountering*, 64-98.

Foto van Gustave Dron, arts en lid van de Radicale Partij. Hij was burgemeester in Tourcoing tijdens de Duitse bezetting en speelde ook een cruciale rol in het functioneren van het CANF in het Noorderdepartement. In 1918 werd hij omwille van aanhoudend verzet naar Litouwen overgebracht waar hij verbleef tot de bevrijding (Archives Municipales de Tourcoing).

heel wat lokaalpolitieke strijd. In Frankrijk daarentegen speelden de eerste naoorlogse lokale verkiezingen een doorslaggevende rol om het lokale bestuur te her-installeren. De Franse historiografie ter zake benadrukte tot voor kort unaniem dat burgemeesters uit de bezette gebieden bij de eerste lokale verkiezingen nauwelijks kans maakten om her-verkozen te worden net omwille van de complexe positie die ze vier jaar bekleed hadden. Nieuw onderzoek van Philippe Salson over het Aisne departement gaat hier tegen in en benadrukt dat als de breuk al totaal was met de vooroorlogse periode, dat de complexe houding tijdens de bezetting daar niet de enige of belangrijkste verklaring voor was. Hij onderstreept ook het belang van de impact van het naoorlogse politieke klimaat, de vermoeidheid en hoge leeftijd van burgemeesters, het niet opnieuw verkiesbaar stellen en het politieke gewicht van de 'poillus' die zich vaak afzetten tegen de zetelende burgemeesters.⁷¹

onderzoek op gelijkaardige wijze. De provinciegouverneur speelde er een sleutelrol. Ook hij verkreeg de nodig informatie via verschillende actoren. In de drie jaar tussen de bevrijding en de eerste naoorlogse verkiezingen ontsloeg de Belgische overheid 27 burgemeesters per Koninklijk Besluit en maakte ze gebruik van het gedwongen ontslag om nog eens een zevental burgemeesters de eer aan zichzelf te laten.

Van groot belang was de timing van de eerste naoorlogse lokale verkiezingen. In Frankrijk vonden die plaats één jaar na de bevrijding, in december 1919. Het contrast met België, waar men wachtte tot april 1921, was groot. Veel meer dan in Frankrijk dus het geval was, organiseerde de Belgische staat een duidelijke zuiveringsprocedure die niet alleen de meest gecompromitteerde burgemeesters verving, maar ook meer algemeen de situatie in elke stad en gemeente onderzocht. Bijgevolg hadden de Belgische burgemeesters drie jaar lang de tijd om hun moeilijke en soms ambigue positie van tijdens de bezetting te legitimeren. De hevige discussies en vele nieuwe klachten in de lente van 1921 bewijzen dat dit niet zonder slag of stoot verliep en de inzet vormde van

71 Salson, *L'Aisne occupée*, 86.

Tot slot

In 1997 besloten Jay Winter en Jean Louis Robert in hun monumentale *Capital cities at war* dat er tot dan toe nog maar weinig of geen kruisbestuiving was geweest tussen de werken van traditionele WO1-onderzoekers en die van stadshistorici.⁷² Met hun boek over Londen, Parijs en Berlijn hoopten ze het historiografisch debat te verbreden, een opzet waar ze met glans in slaagden. De Britse historicus Stefan Goebel omschreef het belang van hun werk recent nog als de geboorte van een nieuw geïntegreerd onderzoeksveld, namelijk dat van ‘the urban or metropolitan history of total war’.⁷³ Toch blijft de opmerking van Winter en Robert ook vandaag nog gedeeltelijk geldig, althans voor wat betreft de bezette gebieden aan het westelijke front. Beide onderzoekstradities staan immers vaak nog te ver uit elkaar. Nochtans hebben zowel stads- als oorlogshistorici baat bij meer uitwisselingen. Zo kunnen oorlogshistorici die een stadshistorische aanpak hanteren, door de kleinere schaal concepten en bevindingen aanscherpen of verdiepen die anders enkel voor nationale casussen worden onderzocht. Lokale studies nuanceren vaak brede en algemene vaststellingen. Een mooi voorbeeld daarvan is het onderzoek naar de voedselvoorziening en het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding dat men lange tijd exclusief als een succesverhaal omschreef. Dit beeld stelde men recent bij door middel van onderzoek op het niveau van het dorp en de stad dat aandacht had voor percepties van onderuit, lokale misbruiken en machtsstrijd in de verschillende comiteiten.⁷⁴

Terzelfdertijd is er ook binnen de stadsgeschiedenis meer aandacht nodig voor de oorlogsperiodes van de negentiende en twintigste eeuw, net omdat oorlogen de dynamieken van het stedelijke en lokale leven zo drastisch beïnvloedden. Veelvoorkomende onderzoeksthema’s als sociale controle, het functioneren van lokale politie of de organisatie van stedelijke markten en onderstand hebben dan ook allemaal baat bij een vraagstelling die ingaat op conflictsituaties. Door continuïteit, veranderingen en desintegratie te bestuderen in crisisperiodes kunnen enerzijds onderliggende dynamieken blootgelegd worden en anderzijds de duurzaamheid van bepaalde fenomenen geproblematiseerd worden. Dit onderzoeksproject over burgemeesters in bezet België en Frankrijk heeft alvast de ambitie om inzichten uit beide disciplines te integreren.

72 Winter en Robert, *Capital cities*, 527-528.

73 S. Goebel, ‘Cities’, in: J. Winter (red.), *The Cambridge history of the First World War 11, The State* (New York 2014) 358-381, 359.

74 Nath, *Brood willen we hebben*, 95-96.

Verbindend erfgoed, vervreemdend verleden Het nieuwe Museum Rotterdam en lokaal historisch besef

In februari 2016 opende het vernieuwde Museum Rotterdam zijn deuren. De belangstelling voor de stad en haar verleden is groot, zowel bij de bewoners als bij de toeristen die Rotterdam de laatste tijd steeds beter weten te waarderen. Maar liefst 12.000 mensen kwamen op het (gratis) openingsweekend af, nieuwsgierig naar hoe het Rotterdamse verleden en heden anno nu wordt gepresenteerd. Het huidige museum beslaat een deel van de begane grond van het Timmerhuis, een typisch wederopbouw pand van waaruit de stedenbouwkundige dienst vanaf de jaren vijftig opereerde. Na ingrijpende renovatie en nieuwbouw onder leiding van Rem Koolhaas biedt het pand sinds kort ruimte aan woningen, werkplekken voor gemeenteambtenaren, winkels en horeca. En nu dus ook aan een museum, hoewel het pand oorspronkelijk niet voor die functie is bedoeld, maar daarover later meer.

Vijf jaar geleden besteedde dit tijdschrift aandacht aan stadsmusea in een dubbelinterview met Paul van de Laar van Museum Rotterdam en Paul Spies van het Amsterdam Museum.¹ Voor Rotterdam waren er toen nog grote plannen voor een nieuw, iconisch gebouw, maar die plannen sneuvelden. Bovendien moest in 2012 wegens bezuinigingen zelfs afscheid worden genomen van het Schielandshuis als locatie, een zeventiende-eeuws pand in het centrum van Rotterdam. Sindsdien was het museum als pop-up museum op verschillende plekken in de stad te vinden, en toonde onder meer de resultaten van de wijkprojecten waarmee enkele jaren eerder was gestart. Nu het Museum Rotterdam intussen weer een, min of meer, vaste locatie heeft gevonden in het hart van de stad, is het interessant om te kijken hoe de visie op cultureel erfgoed die Van de Laar in 2012 al tentoonspreidde, daadwerkelijk museaal wordt vormgegeven, en wat vanuit een breder erfgoed-theoretisch perspectief de nieuwe mogelijkheden en beperkingen zijn van de benadering van dit nieuwe stadsmuseum.

Dit voorjaar interviewden we Van de Laar daarom opnieuw. We analyseerden de twee nieuwe vaste tentoonstellingen, binnen de context van het historisch besef in Rotterdam sinds de Tweede Wereldoorlog. In hoeverre is Museum Rotterdam een afspiegeling van actuele ontwikkelingen in (stads)musea? En hoe kan de zelfpresentatie van de stad in het museum geduid worden vanuit het lokale historisch besef? De analyse werpt licht op het gebruik van erfgoed als middel voor het stimuleren van sociale cohesie in de stedelijke samenleving. Daarnaast gaan we in op de duiding van de objecten in de historische presentatie en de scheiding tussen heden en verleden die in meerdere opzichten nadrukkelijk wordt aangebracht. Tevens reflecteren we op de wijze waarop de gemaakte keuzes in het nieuwe museum samenhangen met het historisch besef van

1 Ed Taverne, Paul Knevel en Sebastian Dembski, 'Musea buiten de muren. Interview met Paul Spies, directeur Amsterdam Museum, en Paul van de Laar, directeur collecties en wetenschappelijk onderzoek Museum Rotterdam', *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 201-216.

Entree van het museum met aankondigingen van de huidige tentoonstellingen (foto Pieter de Bruijn).

Rotterdam waarin sprake is van een breuk met het verleden na en door het bombardement van mei 1940. We sluiten af met enkele aanbevelingen.

Erfgoed als bindmiddel

Pal achter de grote glazen pui die de gevel van het museum kenmerkt, bevindt zich ‘Rotterdammers en hun stad’. Deze eerste permanente tentoonstelling gaat over het hedendaagse Rotterdam. Aan de hand van kaarten met demografische gegevens tracht het museum inzichtelijk te maken wie de Rotterdammers zijn. Hoe is de verdeling tussen mannen en vrouwen in de stad? Welke nationaliteiten zijn er vertegenwoordigd? Hoeveel zelfstandige ondernemers telt Rotterdam? En welke soorten vogels zijn er in Rotterdam te vinden? Meest prominent zijn vijf levensgrote, 3D-geprinte standbeelden van daadwerkelijk bestaande, onbekende Rotterdammers – Non Important Persons, zoals het museum deze mensen aanduidt – die over de ruimte zijn verspreid. Ze staan te midden van gegevens over hun persoonlijke achtergrond, sociale relaties en plekken die zij regelmatig bezoeken en symboliseren elk een thema dat de hedendaagse stad kenmerkt. Dat zijn: ecologie en duurzaamheid, transnationaliteit, participatie, innovatie en migratie.²

² Deze thema’s zijn goeddeels willekeurig gekozen. Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

Met de ‘gewone Rotterdammer’ op een voetstuk zet het museum sterk in op participatie en verbinding: ‘Het gaat om het betrekken van mensen bij het museum en het delen van erfgoed en verhalen.’³ Van de Laar gaf het vijf jaar geleden al aan: ‘in de wederopbouwperiode lag het voor de hand om de historische dimensie van de stad te benadrukken. Maar aan het begin van de eenentwintigste eeuw zien de stad en haar bevolking er anders uit en ziet het museum een andere taak en positie voor zichzelf.’⁴ Deze benadering geeft ruimte voor het vertellen van nieuwe, eigen verhalen door nieuwe groepen, waarmee het museum hoopt te verbinden.

Het breed gedeelde idee dat stadsmusea een belangrijke rol kunnen spelen in het versterken van sociale cohesie, is een belangrijke kracht achter de heropleving van de interesse voor stadsmusea in heel Europa sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw, naast de economische waarde van stadsmusea voor toerisme en citymarketing.⁵ In feite vervullen stadsmusea daarmee een rol die in de negentiende eeuw werd toegeschreven aan nationale (historische) musea, waarin werd teruggegrepen op het verleden om een nationaal gevoel van verbinding te stimuleren.⁶ Waar die verbinding toen werd gezocht in het tonen van objecten gerelateerd aan politieke en culturele helden, wordt er nu ingezet op het stimuleren van dialoog en het delen van immaterieel erfgoed in de vorm van praktijken en verhalen van bredere bevolkingslagen.⁷ Ook in Rotterdam worden de getoonde Rotterdammers beschouwd als ‘co-creators van het nieuwe verhaal’.⁸

De tentoonstelling is op zo’n manier ingericht dat de standbeelden, en daarmee de thema’s die centraal staan, gemakkelijk kunnen worden gewijzigd. Het museum wil hiermee niet top-down redeneren vanuit de (historische) collectie, maar ‘nieuwe verhalen de kans geven om uiteindelijk in de historische canon van Rotterdam te worden opgenomen’.⁹ Daarmee verzet het museum zich tegen het ‘authorized heritage discourse’: de opvatting van erfgoed als domein van experts en instituten, bepaald op basis van technische en esthetische criteria en *grand narratives* die teruggrijpen op natie en klasse, zoals die zich sinds de negentiende eeuw heeft ontwikkeld.¹⁰ Deze keuze van het museum relateert aan een trend in het erfgoedbeleid, waarin gemeenschappen die zich bij bepaald erfgoed betrokken voelen belangrijker lijken te worden dan de professionals die zich hiermee bezig houden.¹¹ Dankzij deze dynamische opvatting van het erfgoedbegrip kan het museum gemakkelijk inspelen op nieuwe maatschappelijke

3 Ibidem.

4 Taverne, Knevel en Dembski, ‘Musea buiten de muren’, 204.

5 Francesca Lanz, ‘City museums in transition. A European overview’, in: Luca Basso Peressut, Francesca Lanz en Gennaro Postiglione, *European museums in the 21st Century. Setting the framework* 11 (Milaan 2013) 411-439, 413-414; zie ook Peter Stabel en Claire Billen, ‘Belgische steden in beeld. Stadshistorische musea in een gefragmenteerd land’, *Stadsgeschiedenis* 2 (2006) 170-190, 170.

6 Pieter de Bruijn, *Verzamelingen voor verbondenheid. Nationaal historische musea in Nederland en het Verenigd Koninkrijk, ca. 1800-2008* (Masterscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 2009); Bert De Munck, ‘Het MAS als bestemming’, *De Witte Raaf* 152 (2011) 3.

7 Zie ook Bert De Munck, ‘Musea en collecties in conflict. Reflecties over (etnografische) collecties in hedendaagse musea’, *Volkskunde* 109 (2008) 167-181.

8 Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

9 Ibidem.

10 Laurajane Smith, *Uses of heritage* (Oxford en New York 2006) 11.

11 In 2005 legde de Raad van Europa deze rol van erfgoedgemeenschappen in het proces van bewaren en presenteren vast in de Conventie van Faro. Zie ook Marlite Halbertsma en Marieke Kuipers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed* (Bussum 2014) 217-218.

Overzicht van de tentoonstelling 'Rotterdamers en hun stad' waarin hedendaagse inwoners van Rotterdam op een voetstuk staan (foto Pieter de Bruijn).

ontwikkelingen. Die open houding heeft Museum Rotterdam als centraal onderdeel geïntegreerd in zijn concept. De huidige opstelling wordt namelijk slechts gezien als een eerste begin, waarop de komende jaren kan worden verder gebouwd, legt Van de Laar uit.¹² Deels uit financiële overwegingen, en deels om bezoekers steeds met iets nieuws te kunnen verwelkomen, zal het museum dus zelf voortdurend aan verandering onderhevig zijn.

De dynamische benadering van het museum zorgt ervoor dat perspectieven die anders niet gemakkelijk in een tentoonstelling terecht zouden komen, nu wel een centrale plaats krijgen. Zo vertelt het museum momenteel bijvoorbeeld het verhaal van iemand die schuilt achter één van de vele Bulgaarse kentekenplaten die het hedendaagse Rotterdamse straatbeeld kenmerken. Dit verhaal gaat over een Bulgaarse bouwvakker, Kamen Vladimirov, die als arbeidsmigrant jarenlang op en neer reisde tussen Rotterdam en Bulgarije. Bezoekers raken bekend met Vladimirov middels een film die te zien is in de laadruimte van zijn bestelbusje: een presentatietechniek die inspeelt op de beleving van de bezoeker en het verhaal een hoge mate van authenticiteit meegeeft. De aandacht voor deze relatief nieuwe Rotterdamers draagt bij aan de missie van het museum om verbinding te stimuleren. Wel is de keuze voor juist Vladimirov en de andere

¹² Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

vier uitgelichte gewone Rotterdammers en de thema's die zij vertegenwoordigen, tamelijk eclecticisch tot stand gekomen, vanuit het museum zelf.¹³ Een grotere rol van het publiek in de keuze voor de 'Non Important Persons', die wellicht eens in de zoveel tijd kan wisselen, zou misschien goed zijn – zowel om draagvlak als dialoog te stimuleren.

Objecten centraal

Dat de nieuwe locatie oorspronkelijk niet bedoeld was om er een museum te huisvesten, is te zien aan het feit dat de historische collectie achter glas wordt getoond, in negen grote, geklimatiseerde vitrines. Deze vitrines hebben, echt Rotterdams, dan wél weer de vorm van een zeecontainer. Vanwege de grote hoeveelheid daglicht in het voorste deel van het gebouw staan deze containers, dus alle historische objecten, in het middengedeelte van het museum. Er is daarmee een tamelijk strikte scheiding ontstaan tussen de historische tentoonstelling en 'Rotterdammers en hun stad' in het ruime, lichte atrium. In het derde deel, helemaal achterin het pand, is een wisseltentoonstelling ingericht, op dit moment over de wederopbouw, in het kader van de grote manifestatie 'Rotterdam viert de stad'.

De historische presentatie is op het eerste gezicht tamelijk traditioneel: chronologisch geordend van de eerste bewoning in het Rijnmondgebied in 7000 v. Chr. tot heden, met politieke, sociaaleconomische en culturele aspecten. Dit is gedaan om het onderwijs te bedienen, wat een belangrijke opdracht is aan het museum vanuit de gemeente. Er is expliciet aansluiting gezocht bij het stelsel van tien tijdvakken zoals dat tegenwoordig in het Nederlandse geschiedenisonderwijs wordt gehanteerd. Het enige verschil is dat de eerste drie tijdvakken in de tentoonstelling zijn samengevoegd in één container-vitrine over 7000 v. Chr. tot 500 n. Chr., want 'over de Romeinse tijd in Rotterdam ben je snel uitverteld'.¹⁴ Tot het jaar 1340 wordt in algemene termen verhaald over het leven in Rotterdam. Vanaf de late Middeleeuwen wordt ook gerefereerd aan individuele personen, met name welgestelde burgers die zijn afgebeeld op schilderijen. Ook besteedt het museum aandacht aan enkele markante historische figuren, zoals Erasmus, Jonker Frans van Brederode en Pim Fortuyn. Pas vanaf de negentiende eeuw worden ook specifieke groepen uitgelicht, beginnend met arbeiders. Met name in de laatste sectie is er aandacht voor subculturen in Rotterdam, zoals babyboomers, punkers, gabbers, tweede generatie migranten en Oost-Europese arbeidsmigranten.

Minder traditioneel aan de historische presentatie is dat de objecten zonder labels worden gepresenteerd. De aandacht wordt daarmee gevestigd op de voorwerpen zelf die, als kunstobjecten, voor zichzelf moeten spreken. De persoon, het historische verhaal, en de betekenis voor de stad van bijvoorbeeld Fortuyn worden enkel gerepresenteerd door een etalagepop met het kostuum dat Fortuyn droeg tijdens zijn eclatante overwinning tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart 2002. Objectinformatie is wel voorhanden, maar enkel via touchscreen displays naast de betreffende container. Hierop kunnen bezoekers een foto van een object aanklikken, waarna de objectbeschrijving en soms ook enige contextinformatie wordt gegeven.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

Tegenwoordig wordt de omgeving van authentieke objecten vaak via digitale media gesimuleerd, aan de hand waarvan de aard en de significantie van de objecten worden geduid.¹⁵ In de huidige historische tentoonstelling worden deze technieken niet toegepast, hoewel er wel vergevorderde plannen zijn voor een educatief meubel met interactieve elementen en videotoevoegingen, en voor een digitale ontwikkelingskaart van Rotterdam. Het museum staat afwijzend tegenover presentatietechnieken die beleving centraal stellen en op die manier duiding en betrokkenheid willen vergroten.¹⁶

Hoewel het laten spreken van de objecten zelf in vergelijking met een sterk op tekst georiënteerde benadering lovenswaardig is, rijst de vraag in hoeverre deze voorwerpen op zichzelf echt een verhaal kunnen vertellen en een boodschap kunnen overbrengen.¹⁷ Vanwege de onbekendheid van veel voorwerpen ontstaat met de huidige presentatiewijze juist veel afstand tot het verleden dat zij representeren. Dit wordt nog eens versterkt door het glas tussen object en bezoeker.¹⁸ Zonder de displays is de significantie van bepaalde objecten niet duidelijk. Zo zullen weinig bezoekers door hebben dat een wit stuk beddenlaken de geïmproviseerde vredesvlag was waarmee sergeant-majoor Van Ommering op de noodlottige 14 mei 1940 het (recent opgedoken) capitulatie-document aan zijn superieur wilde overbrengen. Ook interessante object-biografische gegevens over de bloedspetters op deze vlag, daar terechtgekomen omdat Van Ommering onderweg een gewonde marinier zou hebben verzorgd, zijn uitsluitend op de digitale displays te vinden. Van de Laar licht toe dat hier vooral kostenoverwegingen een rol hebben gespeeld; met objectbeschrijvingen erbij zouden de container-vitrines tweemaal zo groot, en dus veel duurder zijn geworden. Het museum toont immers bijna duizend historische objecten.¹⁹ Uit publieksonderzoek is inmiddels gebleken dat bezoekers de weg naar de informatie op de beeldschermen niet goed kunnen vinden.²⁰ Om die reden komt alle objectinformatie binnenkort beschikbaar als boekje, en komen er nummers bij clusters van objecten.

Ook na deze aanpassingen geschiedt de duiding van de objecten grotendeels los van de objecten zelf, en wel op drie manieren. Ten eerste ligt hier een belangrijke taak voor de publieksbegeleiders die, meer dan in andere musea, de bezoeker moeten ondersteunen in het begrijpen van de tentoonstelling.²¹ Het museum ziet het vertellen van verhalen namelijk als een belangrijke taak, en bovendien als zijn specialiteit. Een voordeel van deze Rotterdamse benadering is dat publieksbegeleiders de aard en de hoeveelheid van de informatie die zij bieden, kunnen afstemmen op hun inschatting van de bezoeker. Het museum wil immers een zeer brede doelgroep bedienen, van de 'Randstedelijke gemaksoeker' tot de 'Kleurrijke knokker'.²² Een hoogopgeleide,

15 Bella Dicks, *Culture on display. The production of contemporary visibility* (Maidenhead 2003) 20-21.

16 Sharon Macdonald and Roger Silverstone, 'Rewriting the museum's fictions. Taxonomies, stories and readers', in: David Boswell en Jessica Evans (red.), *Representing the nation, a reader. Histories, heritage and museums* (Londen en New York 1999) 421-434, 425-426.

17 Stabel en Billen, 'Belgische steden in beeld', 172-173.

18 Zie ook: Pieter de Bruijn, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources* (Rotterdam 2014) 205-206.

19 Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

20 Ibidem.

21 Ibidem.

22 Ibidem.

Het iconische beeld van gebombardeerd Rotterdam. Te zien is de gehavende Laurenskerk te midden van het kaalgeslagen stadscentrum (Stadsarchief Rotterdam).

traditionele museumbezoeker kan dan na een vriendelijke begroeting met rust worden gelaten, terwijl een wat weifelende bezoeker meer bij de hand kan worden genomen, en verhalen voorgeschoteld kan krijgen die de objecten met elkaar verbinden. De publieksbegeleiders zijn met andere woorden ook als ‘adaptieve’ storytellers actief, om op die manier een zo groot mogelijk deel van de zeer brede doelgroep bij de tentoonstellingen te betrekken.

Ten tweede worden de objecten geduid door korte documentaires die aan het begin van elke vitrine op de touchscreen displays zijn te zien. Daarin vertelt iemand die woont of werkt in hedendaags Rotterdam over haar of zijn bezigheden, die verband houden met een thema uit het betreffende tijdvak. Dergelijke koppelingen tussen verhalen en materiele cultuur omschreef Van de Laar eerder als ‘erfgoedketens’.²³ De vroegmoderne tijd en Erasmus worden bijvoorbeeld verbonden aan humanisme in het hedendaagse Rotterdam. En staande voor de Markthall vertelt een grote Rotterdamse thee-importeur over de functie van Rotterdam als stapelmarkt die het ‘al eeuwen’ heeft. Deze persoonlijke verhalen, die aanhaken bij een trend in de museumwereld, zijn bedoeld om het verleden inzichtelijker te maken.²⁴ De complexe verbindingen tussen heden en verleden worden echter niet diepgaand uitgewerkt. Momenteel zoekt

²³ Taverne, Knevel en Dembski, ‘Musea buiten de muren’, 205–206.

²⁴ Rhiannon Mason, ‘Nation building at the Museum of Welsh Life’, *Museum and Society* 2:1 (2004) 18–34, 28.

het museum naar manieren waarop het de verbinding tussen het hedendaagse met het historische deel beter tot stand kan brengen. Zo wordt er nagedacht over historische voorwerpen in de collectie die de vijf hoofdpersonen uit het Rotterdam van nu van een meer historische duiding kunnen voorzien.²⁵

Ten derde wordt er soms een extra laag over de objecten gelegd door contextuele elementen in de vitrine. Dat gebeurt allereerst bij de voorwerpen uit de prehistorie. Omringd door bouwhelmen, hesjes en handschoenen, worden ze nadrukkelijk als archeologische vondsten gepresenteerd. Daarnaast wordt hier een relatie met het heden gelegd via de geografische aanduidingen op het vitrineglas, die verwijzen naar hedendaags Rotterdam. De tweede plek in de tentoonstelling waar de bezoeker een interpretatie van de objecten krijgt aangereikt, is de periode 1940-1945. Op het vitrineglas bevindt zich donkere, half transparante folie, die de objecten lastig zichtbaar maakt. Navraag leert dat hiermee wordt gerefereerd aan ‘de rook’ van het bombardement ‘en het stof van het puin’.²⁶ Heel impliciet krijgt de bezoeker hier dus de boodschap mee dat het bombardement voor Rotterdam als de belangrijkste oorlogsgebeurtenis wordt gezien, die nog steeds effect heeft op het heden. Het publiek blijkt de bedoeling van de folie echter allerminst te begrijpen, wellicht deels omdat in de overige vitrines dit soort duiding of interpretatie ontbreekt.

Historisch besef en de cesuur van mei 1940

Het bombardement van 14 mei 1940 en de daaropvolgende branden verwoestten, behalve circa 850 mensenlevens, tevens 256 hectare van de binnenstad. Het is bekend dat stadsplanners het bombardement aangrepen om een moderne stad te realiseren die beantwoordde aan de economische en infrastructurale eisen van de tijd. In die zin was er vooral sprake van continuïteit, aangezien deze vernieuwingsdrang al in de jaren 1920 was gaan domineren.²⁷ In de documentaire bij de vitrine over tijdvak 1940-1945 wordt deze continuïteit eveneens benadrukt. Het huidige hoofd van de stedenbouwkundige dienst in Rotterdam vertelt dat het bombardement een kans bood om ‘echt door te pakken’ met de stadsvernieuwing. Ook als het bombardement niet zou hebben plaatsgevonden, zou er volgens hem een moderne stad zijn verzezen, hoewel misschien niet op zo’n grote schaal. ‘Tegenwoordig’, zo gaat hij verder, ‘wordt ernaar gestreefd om de gebouwen uit de wederopbouw te behouden.’ Vervolgens wordt verwezen naar het Timmerhuis, ‘de plek waar u nu staat’, als geslaagd voorbeeld van herbestemde wederopbouwarchitectuur. Op die manier wordt de bezoeker betrokken bij dit verhaal over de stad, en bij het verleden. Dit tijdvak is goed beschouwd de enige plek in de historische tentoonstelling waar de verbinding tussen verleden en heden zo gelaagd tot stand wordt gebracht. Behalve door de standplaats van de bezoeker in de documentaire, en de donkere folie voor het vitrineglas, komt dit bijvoorbeeld ook tot uitdrukking via de historische filmbeelden van de verwoeste stad die in de documentaire bij dit tijdvak zijn gemonteerd.

²⁵ Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

²⁶ Ibidem.

²⁷ Patricia van Ulzen, *Dromen van een metropool. De creatieve klasse van Rotterdam, 1970-2000* (Rotterdam 2007); E. Roelofs, *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam, 1940-1950* (Rotterdam 1989); Cor Wagenaar, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952* (Rotterdam 1993).

In de documentaires bij de andere tijdvakken zijn historische beelden afwezig. Daaruit zou je kunnen concluderen dat het museum met dit tijdvak het beste uit de voeten kan. Een dergelijke gelaagdheid zouden we vaker en diepgaander willen zien in het museum. Aan de hand van het bombardement als voorbeeld maken we duidelijk dat ook de omgang met het lokale verleden een belangrijk element kan zijn in de historische tentoonstelling, juist om een zinvolle verbinding tussen heden en verleden tot stand te brengen.

Het bombardement en de wederopbouw zijn in Rotterdam expliciet of impliciet nog altijd de kern van de stedelijke identiteit. De wederopbouw is voor Rotterdam wat de Gouden Eeuw is voor Amsterdam, met mei 1940 als beginpunt van de nieuwe stad.²⁸ Het was ook vanuit de wederopbouwgedachte dat de stad een zelfstandig historisch museum kreeg. Sinds 1905 was er weliswaar een ‘museum van oudheden’ in het Museum Boymans, destijds nog gevestigd in het Schielandshuis. Hier waren in het souterrain ‘tentoonstellingslokalen, bevattende vele bijeen vergaarde oude merkwaardigheden uit Rotterdam’ ingericht.²⁹ Maar toen in 1935 de nieuwbouw van Museum Boymans beschikbaar kwam, verloor het Schielandshuis zijn functie als stadsmuseum. Na de ramp van 1940 begon de radicale oriëntatie op de toekomst, die al in het interbellum merkbaar was, te domineren. Daarbij hoorden echter ook enkele welbewust gecreëerde mogelijkheden tot contact met het verleden. Direct na de oorlog was de behoefte aan contact met het verleden in Rotterdam ook zeer groot. Daarvan getuigt onder meer de oprichting in 1947 – officieel op de historische datum 14 mei – van historisch genootschap ‘Roterodamum’. *Het Vrije Volk* schreef:

Er is stellig behoefte aan een dergelijke vereniging, die het weinige, dat nog uit de Rotterdamse historie aan het nageslacht kan worden overgedragen, en haar beschermende en koesterende genegenheid kan schenken. Er is ook behoefte aan, omdat het scheppen van een krachtig levend historisch besef voor onze stad van zo grote geestelijke betekenis is. Het Genootschap heeft goede plannen. Een stedelijk museum kennen wij al sedert twaalf jaren niet meer. Het zal er toch weer moeten komen.³⁰

En dat kwam er, in het Schielandshuis, het enige zeventiende-eeuwse gebouw dat nog resteerde in het stadscentrum, en dat na veel discussie uiteindelijk niet werd gesloopt.

Niettemin werd het contact met het verleden sterk geregisseerd en gelimiteerd. Naast een nieuw historisch museum en een historisch genootschap, was er slechts één monument, de Laurenskerk, dat na het bombardement volledig werd herbouwd zoals het was, als bewust gecreëerd gedenkteken voor de Rotterdamse bevolking ter herinnering aan hun oude stad.³¹ Men wilde vooral vooruitkijken: vanaf 1947 werd er zelfs geen herdenking meer gehouden op 14 mei. In de plaats daarvan kwam ‘Opbouwdag’, een nieuwe gedenkdag op 18 mei, de dag in 1940 waarop stadsarchitect Witteveen zijn eerste schetsen voor het wederopbouwplan op papier zou hebben gezet. Ook de rest van

28 Willem Frijhoff, ‘Physical space, urban space, civic space. Rotterdam’s inhabitants and their appropriation of the city’s past’, in: Marnix Beyen en Brecht Deseure (red.), *Local memories in a nationalizing and globalizing world* (Londen en New York 2015) 27-50, 38.

29 ‘Letteren en kunst’, *De Maasbode*, 25 maart 1904.

30 ‘Bezinning op het verleden’, *Het Vrije Volk*, 24 maart 1947.

31 Susan Hogervorst en Patricia van Ulzen, *Rotterdam en het bombardement. 75 jaar herinneren en vergeten* (Amsterdam 2015) 19.

het land, en Europa, stonden in die periode in het teken van wederopbouw – materieel en mentaal. Maar met een speciale opbouwvlag, een opbouwlied, een opbouwmonument, massaspelen voor de jeugd, en dus ook een aparte gedenkdag, werd opbouw in Rotterdam een lokale ideologie. Zo werd niet alleen de pijnlijke, belastende herinnering aan het bombardement van een nieuwe, positieve invulling voorzien, maar werd ook de grondslag gelegd voor een positieve Rotterdamse identiteit.³²

Onder de van bovenaf opgelegde viering van de moderne stad, fungeerde de vooroorlogse stad voor veel Rotterdammers echter als bron van nostalgisch verlangen. Zeker vanaf de jaren zeventig floreerde de productie van ansichtkaarten, heimweeboeken en nostalgische liedjes over het Rotterdam van toen.³³ In de tentoonstelling zijn beelden van vooroorlogs Rotterdam echter opvallend afwezig. In een recent artikel, waarin Van de Laar schrijft over de wijkprojecten van Museum Rotterdam, breekt hij een lans voor een benadering waarin het hedendaagse stedelijke erfgoed centraal staat ten koste van een nostalgische benadering, omdat mensen met een andere culturele achtergrond geen nostalgische gevoelens voor deze plaatsen of monumenten zouden koesteren.³⁴ Desgevraagd lijkt Van de Laar het presenteren van vooroorlogse plekken in Rotterdam vooral aan één specifiek type museumbezoeker te koppelen, namelijk de generaties die de oude stad nog uit eigen herinnering dan wel overlevering kennen.³⁵ De vraag is echter of een historisch-geografische presentatie van het vooroorlogse Rotterdam enkel dient om een nostalgisch sentiment aan te roeren. Zowel nieuwe generaties als nieuwkomers kunnen behoefte hebben om zich te oriënteren in hun stad en haar verleden, juist in Rotterdam waar de verbinding met het verleden niet vanzelfsprekend in het straatbeeld is te vinden. ‘Meer dan elders in Nederland is het vooroorlogse verleden in Rotterdam “a foreign country”’, schreef Willem Frijhoff eerder.³⁶ Deze voor Rotterdam kenmerkende vorm van historisch besef, met mei 1940 als cesuur, wordt in het nieuwe Museum Rotterdam gereproduceerd, echter zonder dat dit voor bezoekers duidelijk of begrijpelijk wordt gemaakt.

Nieuwe perspectieven

Het is goed dat erfgoed in Museum Rotterdam niet als collectie, maar als proces wordt opgevat, en dat voortdurend wordt gezocht naar mogelijkheden om een divers publiek bij het getoonde te betrekken. Het valt ook toe te juichen dat het museum, met haar aandacht voor een grotere diversiteit aan inwoners van de stad, een andere Rotterdamse identiteit wil neerzetten dan de traditionele opgestroopte mouwen. Daarmee ontstijgt het museum het primair uitbeelden van het stereotype imago van de stad, zoals bijvoorbeeld gebeurt in Stadsmuseum Gent (STAM).³⁷ Niettemin hebben we laten

32 Ibidem, 38-46.

33 Voorbeelden zijn: F.J. van Zonneveld, *Rotterdam blijft mijn stad. Een wereldstad in beeld* (Rotterdam 1978); Herman Romer, *De ondergang van de Zandstraatbuurt. Het kwartier voor 1940* (Zaltbommel 1999). Al in de titel wordt hier gesuggereerd dat de Zandstraatbuurt pas in 1940 ‘ten onder ging’, terwijl deze buurt al in de jaren twintig werd ontmanteld; Ben Maandag en Eppo Notenboom, *Metamorfose Rotterdam* (Rotterdam 2002).

34 Paul van de Laar, ‘The contemporary city as backbone. Museum Rotterdam meets the challenge’, *Journal of Museum Education* 38 (2013) 1-11, 2.

35 Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

36 Frijhoff, ‘Physical space, urban space, civic space’, 38.

37 De Munck, ‘Het MAS als bestemming’, 3.

zien dat het wederopbouwdiscours op diverse punten impliciet wel degelijk aanwezig is in de tentoonstelling. Het zou daarom goed zijn wanneer het museum ‘de Rotterdamse identiteit’ meer zou problematiseren, en de eigen rol in het proces van identiteitsvorming en omgang met het verleden meer zou expliciteren. Dat kan volgens ons op verschillende manieren.

Ten eerste door meer aandacht te besteden aan maatschappelijke en stedelijke problemen in het Rotterdam van vroeger en nu. Zo wordt de grootstedelijke problematiek van segregatie, armoede en soms moeizame integratie die vaak ook met arbeidsmigratie geassocieerd wordt, goeddeels achterwege gelaten. Enkel in de objectinformatie in de historische tentoonstelling wordt genoemd dat er weerstand was toen de Polen, Bulgaren en Roemenen naar Rotterdam kwamen en dat ‘autochtone Rotterdamers de instroom van vreemdelingen’ zagen ‘als oorzaak van de achteruitgang van hun buurt.’ In 1972 leidde dit tot ernstige rellen in de Afrikaanderbuurt. In de historische tentoonstelling is er enige aandacht voor de werkloosheid als schaduwkant van de automatisering in de havens, en het schilderij ‘Steege in de Zandstraatbuurt’ is aanleiding om de slechte leefomstandigheden van arbeiders te vermelden. Maar bij de rond Erasmus gehuldigde religieuze tolerantie ontbreekt elke kanttekening, en de overzeese theehandel wordt niet verbonden met het koloniale verleden. Internationaal gezien kiezen veel stadsmusea ervoor om, juist vanwege hun sociale functie, ook aandacht aan dit soort thematieken te besteden om op die manier bij te dragen aan het stimuleren van dialoog tussen etnische, religieuze of sociale groepen.³⁸

Een tweede aspect hangt daarmee samen, en heeft betrekking op wat erfgoedtheoretici Brian Graham, Gregory Ashworth en John Tunbridge hebben aangeduid als ‘erfgoeddissonantie’.³⁹ Met de huidige tentoonstellingen lijkt Museum Rotterdam vooral in te willen zetten op het vieren van de Rotterdamse diversiteit. Het museum laat daarmee bepaalde perspectieven onderbelicht, waardoor sommige bezoekers wellicht niet de betrokkenheid zullen voelen die het museum wil stimuleren. Wanneer enkel een opgeschoonde versie van het verleden wordt getoond, kunnen musea bepaalde groepen in de samenleving bedoeld of onbedoeld uitsluiten.⁴⁰ Interessant in dit opzicht is een aardewerken pot, die volgens de objectinformatie refereert aan de raffinaderijen waar ruwe suiker uit West-Indië werd bewerkt. In Engelse musea zou een dergelijk object vrijwel zeker aanleiding zijn om naar het slavernijverleden te verwijzen.⁴¹ Onlangs pleitte cultuurwetenschapper Dorus Hoebink voor een meer inclusief en minder normatief gemeenschapsbegrip binnen de erfgoed- en museumstudies, met oog voor de betekenis van gemeenschapsculturen in het centrum van de samenleving.⁴² Vanuit de Canadese context heeft erfgoedonderzoeker Susan Ashley beargumenteerd dat musea juist een platform moeten bieden voor dialoog en het bieden van homogene perspec-

38 Lanz, ‘City museums in transition’, 415.

39 Gregory Ashworth, ‘The conserved European city as cultural symbol. The meaning of the text’, in: Brian Graham (red.), *Modern Europe. Place, culture and identity* (Londen 1998) 261-286.

40 Sharon Macdonald en Gordon Fyfe (red.), *Theorizing museums. Representing identity and diversity in a changing world* (Oxford en Cambridge 1996).

41 Zie bijvoorbeeld over het Museum of London Docklands: De Bruijn, *Bridges to the past*, 98-106.

42 Dorus Hoebink, *Erfgoed als schouwspel. Over musea als opvoeringen van gemeenschapsculturen* (Rotterdam 2016) 19, 20.

tieven moeten vermijden.⁴³ Eenzijdigheid kan uitsluiten, ook al wordt de blik gericht op nieuwe groepen; multi-perspectiviteit kan juist verbinden.

Een derde strategie betreft het tonen van de sporen van de herinneringscultuur in de stad, in de hedendaagse of de historische tentoonstelling. Ook op die manier kan een meer gelaagde en kritische verbinding worden gerealiseerd tussen verleden en heden, als ook tussen diverse sociale groepen en perspectieven op het verleden die zij hanteren. Dat kan bijvoorbeeld ten aanzien van het bombardement en zijn betekenis voor de stad sinds 1940, maar ook rond een thema als migratie. In het dubbelinterview uit 2011 gaf Van de Laar aan dat het verzamelen van migrantenerfgoed uit de herkomstlanden geen taak is voor een stadsmuseum. Belangrijker is om te laten zien hoe migratie vorm heeft gegeven aan de stad zelf.⁴⁴ Dat is een zeer begrijpelijke keuze, want juist op het gebied van herinneringscultuur heeft een thema als migratie diverse sporen nagelaten: materieel in de vorm van monumenten, immaterieel in de vorm van praktijken en vertogen. Het dieper ingaan op deze zichtbare en niet direct zichtbare sporen, en het duiden van hun ontwikkeling ('Waarom heeft Rotterdam in 2013 een slavernijmonument gekregen?') zou een sterke verbindende werking kunnen hebben die recht doet aan verschillende ervaringen en standpunten.

Tot slot zou het doel van verbinding door erfgoed wellicht nog beter kunnen worden gerealiseerd wanneer het museum de benadering van 'erfgoed als proces' ook op zichzelf zou betrekken, en de eigen keuzes zou expliciteren en problematiseren. Waarom worden specifiek deze vijf Rotterdamers op een voetstuk geplaatst? Hoe kwam de keuze voor juist deze historische objecten tot stand? En, opnieuw: hoe positioneert het museum zichzelf in de Rotterdamse historische cultuur, bijvoorbeeld ten aanzien van het bombardement of migratie? Juist het bieden van inzicht in de vormgeving van de Rotterdamse identiteit in heden en verleden kan de verbinding versterken waar het museum zo naarstig naar zoekt.

Desgevraagd lijkt Museum Rotterdam zich bewust van het ontbreken van 'schurende' thema's. Mogelijk worden thema's als migratie en superdiversiteit in de nabije toekomst uitgewerkt als verbindend element tussen de hedendaagse en historische tentoonstelling.⁴⁵ Daarnaast zou het museum graag een internationaal perspectief in willen brengen, dat tot nu toe ontbreekt, bijvoorbeeld door een vergelijkende tentoonstelling tussen wat er in andere *second cities* gebeurt. De koers en de insteek worden echter grotendeels bepaald door de beschikbare financiële middelen, de politieke verwachtingen en de praktische mogelijkheden. Stadsmusea opereren immers in een complex krachtenveld van politieke wensen en economische belangen, en krijgen vaak zeer diverse doelstellingen toegeschreven die niet altijd met elkaar verenigbaar zijn.⁴⁶ Wat dat betreft heeft het museum een uiterst lastige missie.

43 Susan Ashley, 'State authority and the public sphere. Ideas on the changing role of the museum as a Canadian social institution', *Museum and Society* 3:1 (2005) 5-17, 14-15. Dit probleem wordt eveneens gesignaleerd door Stijn Reijnders, Gerard Rooijakkers en Hélène Verreyke, 'From display cabinets to engine rooms. An essay about collecting present-day culture in the city museum', in: Sophie Elpers en Anna Palm (red.), *Musealisierung der Gegenwart* (Bielefeld 2013) 29-40, 33-34.

44 Taverne, Knevel en Dembski, 'Musea buiten de muren', 213-214.

45 Interview Paul van de Laar (Rotterdam, 31 maart 2016).

46 Stabel en Billen, 'Belgische steden in beeld', 171; Lanz, 'City museums in transition', 415.

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2014)

JEROEN PUTTEVILS, JELTEN BAGUET, ELLEN DEBACKERE, DAGMAR GERMONPREZ, PIETER DE GRAEF, JULIE DE GROOT, BORIS HOREMANS, YANNICK DE MEULDER, SANNE MUURLING, MARJOLEIN SCHEPERS en ANS VERVAEKE

Sinds 2009 biedt Stadsgeschiedenis een jaarlijks overzicht van interessante artikelen die recentelijk in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften en jaarboeken zijn gepubliceerd. Wetenschappers worden tegenwoordig overspoeld door een massa aan tijdschriftartikels en een steeds groeiende stroom aan working papers op websites en platforms zoals Academia.edu. Kiezen is helaas verliezen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal bevatten. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Samen met de jaarlijkse review over de bijdragen in internationale tijdschriften houdt deze rubriek u op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld. Dit jaar werden 57 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: zeventien algemene, twintig Belgische en twintig Nederlandse periodieken. Het resultaat is een review waarin 68 diverse artikels de revue passeren.¹

Economische ontwikkelingen

In 'Holsbeek in de 14de en 15de eeuw. Een aantrekkelijk investeringsgebied voor het Leuvense patriciaat', *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 295-326. legt Frans Vanhoof voor een uitzonderlijk vroege periode (reeds vroege veertiende eeuw) de vinger op het grondbezit van de Leuvense stadselite in het nabijgelegen dorp, Holsbeek. Verschillende families en de opbouw van hun grondbezit in Holsbeek konden gevolgd worden. Hoewel dit artikel eerder beschrijvend blijft, vormt het een mooie vertrekbasis voor verder onderzoek naar de impact van middeleeuws buitensteeds grondbezit. Uitwisselingen tussen stad en platteland werkten ook in de andere richting: zo kon ook de rurale activiteit bij uitstek, landbouw, een plaats hebben in een stedelijke omgeving. Stedelijke voedselproductie, het hiaat op het snijpunt van de stads- en plattelandsgeschiedenis en nu erg in trek bij stadsinwoners, wordt bestudeerd in Reinoud Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst', *Het Land van Aalst* 66 (2014) 255-268. Via een verkennend onderzoek naar het premoderne Aalst werpt de auteur verschillende vragen op en biedt hij suggesties voor methodes aan, waarop studies naar stadslandbouw kunnen voortbouwen. De combinatie van vastgoedtransacties en boedelinventarissen leiden hem tot de conclusie dat stedelijke voedselproductie ruimtelijk niet eenduidig geconcentreerd was en dat 'stadslandbouw' vele lagen van de stedelijke bevolking overspande: gaande van de professionele tuinier of veehouder tot de

¹ Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op www.stadsgeschiedenis.be. De voorliggende review behandelt de jaargang 2014 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2015 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften.

huishoudens, die zelf wat groenten, fruit en kleinvee kweekten voor autoconsumptie. Belangrijk hierbij is dat Vermoesen de suggestie opwerpt dat landbouw in de stad ook dient gekaderd te worden in bredere inkomensstrategieën, waarbij huishoudens naast bijvoorbeeld spinnen en weven of het uitbaten van een herberg of een winkel, tevens landbouw als een nevenactiviteit konden ontplooien, al dan niet op een marktgeoriënteerde manier. Het op punt stellen van de typologie ‘professionele voedselproducent – semi-professionele landbouwactiviteit naast andere beroepsinkomsten – voedselproductie voor autoconsumptie’ vergt diepgaand onderzoek naar de toegang tot grond en vee op huishoudniveau, waar toekomstige initiatieven de hoogste prioriteit aan zullen spenderen (zoals het recent opgestarte onderzoek van Pieter De Graef naar stadslandbouw in Belgische steden in de negentiende eeuw).

De lakenindustrie in de Nederlanden heeft in sterke mate de ups en downs van het pre-industriële urbanisatieproces bepaald. Deze industriële sector komt aan bod in twee artikels. Peter Stabel gaat in ‘Labour time, guild time? Working hours in the cloth industry of medieval Flanders and Artois (thirteenth-fourteenth centuries)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:4 (2014) 27-53 in op de regelgeving omtrent de arbeidstijd in de lakenindustrie in het kerngebied Vlaanderen-Artesië en biedt zo inzicht in de organisatie van arbeid in de lakenindustrie tijdens de overgang naar een door de ambachten gedomineerd productieproces. Hij bestudeert hierbij de regelgeving vóór en na de opkomst van een krachtdadige ambachtelijke organisatie (te weten in de eerste helft van de dertiende eeuw versus de tweede helft van diezelfde eeuw en de veertiende eeuw), maar ook de verschillen tussen grote en kleine textielcentra en de verschillen tussen de diverse stadia van het productieproces. Stabel komt daarbij tot de verbazingwekkende vaststelling dat de fundamenteen van de regelgeving van de arbeidsduur reeds opkwamen in de periode voor de volle wasdom van de ambachten en hun politieke macht en dus tijdens de periode waarin grote kooplied-ondernemers nog steeds dominant waren. De werktijden volgden de liturgische kalender (rust op zon- en feestdagen en bepaling van het dagelijkse werkritme) en werden in de late dertiende en veertiende eeuw niet fundamenteel gewijzigd. Een tweede conclusie van Stabels onderzoek houdt in dat bepalingen van arbeidstijd beter ontwikkeld waren in die textielsteden, die prominent op de exportmarkten gericht waren (de grote textielsteden zoals Ieper, maar ook secundaire centra zoals Oudenaarde). Het belang van flexibiliteit binnen het textielatelier (om op de wijzigende vraag te kunnen inspelen), van vakkennis (i.e. focus op luxeproductie) en van arbeidsdeling maakte complexere en aanvullende richtlijnen voor de organisatie van ambachtelijke arbeid noodzakelijk in deze exportcentra. Tot slot benadrukt de auteur dat er sectorale verschillen zijn in de mate waarin de werktijd werd gereguleerd. In de voorbereidende fases van het productieproces (kaarden, spinnen) werden quasi geen werktijden gespecificeerd. Het meeste aandacht ging naar de regulering van de arbeid in het weefproces. De nood aan voldoende arbeidskrachten per weefgetouw (in casu het breed getouw) en de investeringsbedragen die met weven gepaard gingen, maakten een optimale inzet van arbeid onontbeerlijk en dus een gedegen arbeidsregelgeving noodzakelijk. Jammer genoeg blijft het verband van de regulering van arbeidstijd met de demografische evolutie rond de veertiende-eeuwse uitbraak van de pest en dus met lonen wat onderbelicht.

Jori Zijlmans, 'Nieuwe lakens, nieuwe wegen. Leiden als knooppunt van de zuidelijke en noordelijke trekvaartverbindingen', *Holland* 46 (2014) 121-131 onderzoekt de relatie tussen handel in Leidse lakens aan het einde van de zestiende en de loop van de zeventiende eeuw en het Hollandse transportnetwerk van de trekvaarten die Leiden in het zuiden verbond en met de havens van Rotterdam, Dordrecht en Middelburg (1637) en in het noorden via Haarlem met de belangrijke handelsmetropool Amsterdam (1657). De trekvaarten zorgden er volgens de auteur voor dat het aantal handelscontracten tussen de Leidse lakenproducenten en (internationale) kooplui sterk toenamen: door het verbeterde personenvervoer over de trekvaarten konden de kooplieden de kwaliteit van de Leidse lakens persoonlijk komen keuren (in een speciaal daartoe opgerichte lakenhal) en hun selectie aan de betreffende drapiers overmaken. Echter, door een gebrek aan cijfermatig onderzoek naar de evolutie van de lakenproductie in verhouding tot andere economische parameters zoals de organisatie van de lakenproductie en de loonkosten en prijsbewegingen op de internationale markten slaagt de auteur er onvoldoende in om het causale verband met de trekvaarten hard te maken. Je zou immers ook kunnen concluderen dat de trekvaarten niet de voornaamste oorzaak waren van de lakenbloei (eerder te verklaren door het samenspel van de overige economische parameters?), maar dat de trekvaarten er wel voor zorgden dat de (water)weg naar de bloeiende lakenhandel geëffend werd en dus de uitwerking van de bestaande impulsen bespoedigd werd.

Het centrale belang van handel voor bepaalde steden waarbij enkele centra opeenvolgend de functie van internationale handelsstad voor een tijdje op zich namen – in dit geval Brugge, Antwerpen en Amsterdam van de dertiende tot de zeventiende eeuw – vormt de kern van het boek van Oscar Gelderblom. *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*.² De redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* en de samenstellers van het discussiedossier over dit boek selecteerden historici die elk vanuit hun eigen perspectief het boek evalueerden.³ Thomas Max Safley reflecteert over de centrale stelling in Gelderbloms boek, waarin gesteld wordt dat economische instituties – waaronder niet alleen formele instellingen zoals schepenbanken en andere rechtbanken maar ook handelsgewoonten en conventies verstaan worden – een belangrijke rol hebben gespeeld in de economische geschiedenis. Aan de hand van vier vragen is hij kritisch over de concepten 'economische instituties' en 'competitie' tussen handelssteden onderling. Wie creëert economische instituties? Waarom zijn deze opgericht? Zijn economische instituties doeltreffend en determineren deze instellingen economische ontwikkeling? Safley benadrukt een individuele dan eerder een institutionele benadering. De (beredeneerde) acties, keuzes en het opportunisme van handelaren zorgden voor oplossingen 'from below' die later in een meer institutionele vorm konden gegoten worden. Safley besluit dat historici niet alleen oog moeten hebben voor instituties die het wangedrag en opportunisme moesten tegengaan van economische actoren die de regels overtreden,

2 O. Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2013).

3 T.M. Safley, 'Institutions and their discontents', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:4 (2014) 61-73; L. Lucassen, 'A tale of three cities. How to generalize from here?', 75-87; J. Dumolyn en B. Lambert, 'Cities of commerce, cities of constraints. International trade, government institutions and the law of commerce in later medieval Bruges and the Burgundian State', 89-102; G. Daudin, 'Cities of commerce. How can we test the hypothesis?', 103-118; O. Gelderblom, 'Thinking about cities of commerce. A rejoinder', 119-131.

maar ook voor dat gedrag zelf en de minder koosjere winststrategieën van handelaars.

Leo Lucassen wil de validiteit van de stelling van Oscar Gelderblom op grotere schaal (tijd en ruimte) testen. Hoewel Gelderblom af en toe verwijst naar andere gebieden buiten de Lage Landen, biedt dit voor Lucassen een te smalle basis om aan te nemen dat de centrale stelling van Gelderblom op een globale schaal geldig kan zijn. Is Gelderbloms theorie generaliseerbaar? Om dit te kunnen doen, moeten bepaalde ideeën nog scherp gesteld en beter afgelijnd worden, zoals het idee van ‘open access’. Religieuze en sociale discriminatie kwamen immers vaak voor in Europese regio’s tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne periode. Precies deze discriminatie had een impact op de beslissing van kooplieden om zich in een bepaalde stad te vestigen. Lucassen mist ook het perspectief van de migratiegeschiedenis: migratie zorgde er immers voor dat culturele grenzen tussen verschillende handelaars overschreden konden worden en dat het contact tussen verschillende groepen innovatie en kennisverspreiding kon stimuleren.

Vertrekkend van de middeleeuwse handelsstad Brugge tonen Jan Dumolyn en Bart Lambert dat Gelderbloms onderscheid tussen stedelijke en centrale instellingen te zwart-wit is. Stedelijke autonomie is in hun ogen minder belangrijk dan de lange traditie van overleg en complementariteit tussen centrale en stedelijke overheden. Door de dichotomie tussen stad en vorst zo scherp te stellen, vervalt Gelderblom volgens hen in monocausale verklaringen in plaats van de reële complexiteit en dus meervoudige verbanden te onderzoeken. Commerciële conflicten kwamen wel degelijk voor vorstelijke officieren en rechtbanken en de lokale Brugse schepenen hadden niet altijd de onbelemmerde groei van de internationale handel in het achterhoofd.

Guillaume Daudin stelt zich eveneens vragen bij de generaliseerbaarheid van het model van Gelderblom dat sterk geworteld is in de geschiedenis van de Nederlanden. In hoeverre is dit ook toepasbaar op Italië? Hij probeert via een regressieanalyse op basis van bevolkingscijfers van handelssteden na te gaan wat het effect van handel en de daarmee gepaard gaande instituties was op het economische succes (lees: bevolkingsontwikkeling) van deze steden. Zijn resultaten zijn erg provisoir en voor kritiek vatbaar. De kwantitatieve oefening is vooral bedoeld als een aansporing om het model van Gelderblom rond competitie tussen handelssteden en de institutionele dynamiek die daaruit volgt ook met een doorgedreven kwantitatieve analyse te onderbouwen.

Het laatste woord van het discussiedossier is voor Oscar Gelderblom zelf. Hij licht de grote lijnen van het boek toe en weerlegt enkele van de kritieken. Gelderblom benadrukt dat hij wel degelijk rekening houdt met zowel private oplossingen (vanuit de handelaren zelf), als ook met centrale overheden. Toch betoogt hij dat de macht van de centrale overheid eerder beperkt was in de Lage Landen wegens financiële en wettelijke belemmeringen (hij verwijst naar het fiscale systeem). Vervolgens bevestigt Gelderblom de mobiliteit van handelaars. De keuze voor Brugge, Antwerpen en Amsterdam antwoordt hij door de simpele vaststelling dat deze steden toen tot de meest succesvolle commerciële steden van Europa behoorden. Zowel het boek als dit discussiedossier waarin de provocatieve stellingen kritisch en intelligent tegen de lamp gehouden worden, zijn een must voor elke stadshistoricus met interesse in de pre-industriële periode.⁴

⁴ Zie hierover ook het historiografische overzichtsartikel in dit tijdschrift: Jeroen Puttevils, ‘Waarom deden sommige handelssteden het zo goed? Een overzicht van het historisch onderzoek naar handel en instituties in Nederlandse en Europese steden, 1300-1800’, *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 74-95.

Eén van de grote problemen waar handelaars mee te kampen kregen was oorlog. Een koopman kon een mooie winst opstrijken in tijden van oorlog, maar dan moest zijn handelswaar wel uit de grijpgrage handen van de verschillende oorlogvoerende partijen blijven. In R. Boterberge, 'Konvooiersschepen voor de Spanjevaart vanuit Oostende tijdens de laatste decennia van de 17de eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge 151* (2014) 377-396 toont de auteur aan hoeveel moeite het centrale bestuur van de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden deed om de scheepvaart winstgevend, of in ieder geval vitaal, te houden. Na het verlies van Duinkerke in 1658 werd Oostende de belangrijkste haven. Het was een periode met veel oorlogen, iets wat duidelijk zijn weerslag had op de zeehandel. Schepen waren moeilijk te bevrachten. De scheepvaart had bescherming van de overheid nodig. De overheid probeerde de handel te stimuleren via vrijstellingen en privileges en besloot dat handelsschepen voortaan door konvooiën begeleid zouden worden. De scheepvaart bleef succesvol gedurende de zeventiende eeuw. Het einde van het bestand tussen Frankrijk en Spanje betekende een tegenslag, maar de havenstad Oostende bleef standhouden. Het escorteren van de schepen bleef ook na de eeuwwisseling een noodzaak. Het artikel geeft een inzicht in de scheepvaart (en bijbehorende kaapvaart) aan het einde van de zeventiende eeuw en biedt veel kwantitatieve data en dag-tot-dag gebeurtenissen.⁵

Waar handel is, vind je geld. Zo werd Amsterdam naast een belangrijke havenstad ook een financiële markt met Europese envergre in de zeventiende eeuw. In hun artikel 'Uncovering private credit markets. Amsterdam, 1660-1809', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:3 (2014) 39-72 stellen Christiaan van Bochove en Heleen Kole vast dat de goedwerkende Amsterdamse kredietmarkt van de zeventiende en de achttiende eeuw niet steunde op de tussenkomst van notarissen of schepenbanken (zoals in andere pre-industriële Europese landen) noch op intermediaire bankinstellingen (en dit tot zelfs in de jaren 1870, in tegenstelling tot de vroege opkomst van banken in Engeland). De auteurs onderzoeken hoe vertrouwen werd gegeneerd in deze vorm van geld ontlenen en uitlenen. Daarbij komen ze tot de vaststelling dat vertrouwen tot stand kwam doordat de kredietovereenkomsten (in vele gevallen verplicht) op door de overheid gemerkt papier werden besloten. Drukkerijen en boekverkopers brachten zelfs voorgedrukte kredietovereenkomsten uit, zodat de papieren 'drager' zelf vertrouwen uitdroeg. De auteurs tonen in dit artikel evenwel de verschillen met de werking van de kredietmarkt in andere landen (zoals bijvoorbeeld Frankrijk met het belang van notarissen) onvoldoende aan. Van Bochove en Kole interpreteren terecht het grote verschil tussen de kleinste (zo klein als 0,35 gulden) en de grootste geldbedragen (oplopend tot 50.000 gulden) als bewijs dat de kredietinstrumenten door een brede laag van de samenleving werden gebruikt. Het concreet bestuderen van deze sociale verschillen valt echter buiten het blikveld van dit onderzoek, dat enkel ideaaltypische verschillen tussen de grote, kapitaalcrachtige handelaars en doorsnee schippers en tussen de bemiddelde middenstander en de rijke rentenier naar voren schuift.

5 Pfister-Langanay focust op een specifiek artikel dat verhandeld werd in het zeventiende-eeuwse Duinkerke en andere plaatsen in Nord-Pas-de-Calais: slaven. Het artikel wil vooral wijzen op nog onontgonnen bronnen over deze handel en de bestaande lijsten van slavenscheepen aanvullen. C. Pfister-Langanay, 'La traite négrière des ports du nord. Quelques nouveaux documents', *Revue du Nord* 407 (2014) 811-827.

Eveneens financieel-historisch is het artikel van Jean-Luc Mastin, ‘La force d’une illusion. La Monnaie de Lille et l’autonomie de la place lilloise au premier XIXe siècle’, *Revue du Nord* 406 (2014) 631-669. Mastin beschrijft de organisatie van de muntslag in de Franse stad Lille. Hij toont de complexe institutionele organisatie aan van een instelling, waarvan men zou vermoeden dat die volledig door de overheid werd uitgebaat, namelijk de Rijksmunt in Lille. Naast de muntslag in de hoofdstad Parijs hadden verschillende provinciesteden zoals Lille en Rouen (de twee voornaamste) een eigen instelling die bevoegd was om munten te slaan. Opmerkelijk daarbij is dat deze ‘ondernemingen’ nog voor een groot deel in handen waren van privéondernemers en -investeerders (zoals bijvoorbeeld de bankiersfamilie de Rothschilds). De auteur wijst op problemen, die met een soortgelijke vermenging van publieke dienstverlening en private bedrijfsuitbouw gepaard konden gaan: risico op plichtsverzuim en problemen van nepotisme aan de top van het bedrijf. Uiteindelijk werd het centraliseringsproces van de muntslag bespoedigd door de persoonlijke aspiraties van de directeurs van de instelling. Zo werd Charles Diérickx tevens hoofd van de Munt in Parijs, waarna de muntslag in Lille en andere provinciesteden werd uitgedoofd. Hoewel Mastin het in zijn bijdrage te weinig benadrukt, toont hij op deze manier wel aan dat de werking van instituties sterk afhankelijk is van de persoonlijke belangen van de stakeholders (i.c. de directeurs van de Rijksmunt, investeerders zoals de Rothschilds, enzovoorts).

Migratie, demografie en levenslopen

Een aantal jaren geleden wees een themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:4 (2011) ons op het belang van het huishouden op de keuzes en levenslopen van individuen. In dit nummer werd gesteld dat structuur en agency elkaar niet per se uit hoefden te sluiten, maar riep ook op om de wisselwerkingen tussen het individu, het huishouden en allerlei structurele, institutionele en culturele mogelijkheden en belemmeringen op de onderzoeksagenda te zetten. Het artikel van Annelies De Bie, ‘Modelling the future. Occupational and marital choices of an early modern Antwerp family facing crisis’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:4 (2014) 1-26 past goed in deze uitgezette lijn. De Bie bestudeert de ‘overlevingsstrategieën’ van meerdere generaties van de gefortuneerde familie Boons in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Antwerpen en bekijkt, gebruikmakend van een breed scala aan bronnen uit rechts-, bedrijfs- en familiearchieven, hoe deze familie zich in de der tijd heeft aangepast aan een veranderende stedelijke economie. Door het sluiten van huwelijken, leerlingenschappen, maar ook de deelname aan culturele genootschappen, wist de familie de vishandel te verruilen voor de handel in luxegoederen en uiteindelijk voor de academische wereld, het rentenieren en publieke en politieke ambten. De Bie stelt dat er binnen de intergenerationele ontwikkeling waarschijnlijk maar weinig ruimte was voor afwijkende talenten of wensen van individuele familieleden.

Hoe aanzienlijk de gevolgen zijn van sommige veranderingen in het huishouden op de mogelijkheden van individuen wordt bekeken in Lore Muse, ‘Op zoek naar een thuis. Verlaten kinderen in Brugge, 1879-1880: een levensloopanalyse’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 151 (2014) 113-141. De levenslopen van vijftientig Brugse kinderen die tussen 1879 en 1880 door hun ouders werden verlaten staan hierin centraal, met de vraag wat de effecten van dit verlaten-zijn op hun

levens waren. Ondanks de vele bronnen die aangewend zijn – van de dossiers van de verantwoordelijke instantie (de gemeentelijke Commissie van Burgerlijke Godshuizen) tot de akten van de burgerlijke stand, bevolkingsregisters en militieregister – blijkt deze vraag moeilijk te beantwoorden. Wel blijkt dat de sociaaleconomische positie van deze groep kinderen, die veelal verlaten waren vanwege financiële redenen, in de loop van hun leven eigenlijk niet verbeterde, ongeacht de institutionele interventies.

De spanning tussen structuur en agency en tussen individuele keuzes en wat door de omgeving wordt opgelegd komt ook naar voren in enkele artikels over migratie. G. Liagre, ‘Groeiende verdraagzaamheid. De presentie van Noord-Nederlandse predikanten en vluchtelingen in Brussel tijdens de 18de eeuw’, *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 251-287 beschrijft de genese van een pan-protestantse beweging van Noord-Nederlandse remonstranten en doopsgezinde vluchtelingen in het achttiende-eeuwse Brussel. Na het neerslaan van de patriotistische revolutie in 1787, vluchtten vele Nederlandse, overwegend protestantse (doopsgezind, remonstrants en andere) patriotten naar de Zuidelijke Nederlanden. Emigranten uit de middenklasse bleven in Antwerpen, de elite trok door naar de hofstad Brussel. De pan-protestantse beweging kwam uiteindelijk niet van grond, allicht vanwege de tolerantie die men in Brussel genoot en omdat vele emigranten verder uitweken naar Frankrijk of kort erna terugkeerden naar de republiek.

J. De Bock, “‘Guest workers’. Entrepreneurs and the role of ethnicity in immigrant business. A critical history of “ethnic entrepreneurship” in Ghent, 1960-1980’, *Journal of Belgian History* 44:4 (2014) 37-66 bespreekt etnisch ondernemerschap in het naoorlogse Gent. De Bock probeert in haar artikel de theorie over etnisch ondernemerschap (migranten zetten bedrijfjes op die stroken met hun etniciteit) te nuanceren. Ze betoogt dat Gentse immigranten niet uitsluitend omwille van werkloosheid een eigen zaak startten en dat die zaak zich niet noodzakelijk in het verlengde van hun etniciteit hoefde te bevinden. Ze wijst op kansenstructuren: een eigen zaak starten was in de naoorlogse periode relatief makkelijk, omdat er weinig certificaten nodig waren en vanwege de onderlinge steun in migrantengemeenschappen, waardoor een startende ondernemer zijn startkapitaal bij de gemeenschap kon lenen. Immigrantengemeenschappen zetten dus vaak een eigen zaak op. Het clientèle van de winkels, cafés en restaurants was ofwel zelf migrant ofwel het werd aangetrokken door het ‘etnische anders zijn’ van deze zaken (Italiaanse restaurants of Turkse kebabzaken, beide met ‘authentieke’ etnische decoratie). Maar het kan ook andersom: Turkse restauranthouders konden hun eetgelegenheid als een ‘Italiaan’ ‘branden’.⁶ Het artikel is niet helemaal overtuigend: het wordt niet bewezen dat ondernemerschap door Gentse migranten niet per se onder de noemer etnisch ondernemerschap hoeft te vallen.

Criminaliteit, armenzorg en sociale controle

Vanaf de middeleeuwen werden de stedelijke instituties van rechtspraak en armenzorg steeds meer geformaliseerd. Voor de vroegmoderne tijd weten we dat Nederland op het gebied van het strafrecht institutioneel gezien versnipperd was, maar dat de rechtspraktijk desalniettemin wordt gekenmerkt door een redelijk uniforme strafrechtprak-

⁶ Helaas wordt hierbij niet aangesloten bij de internationale literatuur, bijvoorbeeld D. Gaccia, *We are what we eat. Ethnic food and the making of Americans* (Londen 2000).

tijk. Het artikel van Maarten Müller, ‘De ontwikkeling van de strafrechtpraktijk in middeleeuws Haarlem (1245-1500)’, *Jaarboek Haerlem* (2015) 34-62 stelt de vraag of het stereotype van wreedheid deel uitmaakte van deze dagelijkse strafrechtpraktijk in de middeleeuwen. Het concept ‘wreedheid’ wordt in deze Haarlemse casestudy gemeten door te kijken naar het gebruik van dood- en lijfstraffen en tortuur in de overgeleverde schoutsrekeningen en vonnissenregisters. Zoals ook al blijkt uit studies naar andere steden, stelt Müller dat de strafrechtpraktijk in Haarlem gezien de hoge veertiende-eeuwse executiecijfers weliswaar hard was maar niet bijzonder wreed. De bestraffing was bovendien genuanceerd en werd afgemeten aan de persoon.

Criminaliteit maakte niet zelden deel uit van de ‘economy of makeshifts’ van mensen aan de onderkant van de samenleving die niet voldoende terug konden vallen op de kerkelijke en particuliere armenzorg. Het functioneren van twee armeninstellingen (het Sint Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest) in het stadje Grave wordt uitgeplozen in Ron Fierst van Wijnandsbergen, ‘Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 31 (2014) 47-87. Aan de hand van stadsrekeningen wordt bekeken wat de ontvangsten en uitgaven van deze twee armeninstellingen waren. De ontvangsten blijken gedurende deze periode terug te lopen, iets wat Fierst van Wijnandsbergen wijt aan de oorlog en overlast door overstromingen van de Maas. Daarnaast komt hij tot de weinig verrassende conclusie dat de ‘raakvlakken met de samenleving velerlei geweest zijn’: niet alleen als bedeeden kwam de Graafse bevolking in aanraking met deze instellingen, maar ook als leveranciers, ambachtlieden en als donateurs van geld.

Over wie deze gevers van gelddonaties eigenlijk waren, was tot kort geleden maar weinig bekend. Met haar doctoraatsonderzoek heeft Daniëlle Teeuwen hier verandering in gebracht. In ‘A penny for the poor. The widespread practice of monetary charitable donations in Dutch towns, 17th-18th century’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:3 (2014) 15-38 reconstrueert Teeuwen op overtuigende wijze wie geld doneerde door te kijken naar de financiële administratie van de ‘Kamer van charitate’ in Delft en de Stadsarmenkamer in Zwolle tussen 1689 en 1747. Volgens Teeuwen wijzen de grote hoeveelheid kleine en inferieure munten er op dat het doneren van geld in de Republiek niet alleen voorbehouden was aan de elite en de middenklasse, maar ook onder de minder gefortuneerden gebruikelijk was.

Het kerkelijke en particuliere monopolie op de armenzorg verloor gedurende de negentiende eeuw terrein. Over hoe de ‘strijd om de armenzorg’ steeds meer een verantwoordelijkheid werd van de overheid gaat het artikel van Theo Manders, ‘De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 31 (2014) 157-191. Niet een kerkelijke instelling, maar het algemeen armbestuur droeg de belangrijkste zorg voor de armen in het negentiende-eeuwse Asten, een Noord-Brabants dorp met circa 3000 inwoners. Net als de kerkelijke en particuliere instellingen ervoor hadden zij echter moeite om de groeiende groep armen van bedeling te voorzien, en zagen zij kansen om de armenkassen te ontlasten én de armen op te voeden tot deugdzame burgers via werkverschaffingsprojecten. De ontwikkelingen van de lokale armenzorg blijken dus in grote mate overeen te komen met de landelijke tendensen waarin verpaupering ondanks deze nieuwe inspanningen niet voorkomen kon worden.

Deugdzame burgers waren bij voorkeur ook schoon en gewassen. K.J. Verweel beschrijft in zijn artikel 'De gemeentebadhuizen van Amsterdam', *Maandblad Amstelodamum* 101:1 (2014) 18-28 dat publieke baden reeds lang in onbruik waren geraakt toen de laat-negentiende-eeuwse hygiënisten pleitten voor goede badinrichtingen; dit zou de hygiëne en de volksgezondheid ten goede komen. Voor die publieke baden was nochtans weinig animo en in Amsterdam nam het aantal badhuizen, waarvan er nog aantal bewaard zijn gebleven, maar traag toe aan het einde van de negentiende eeuw. Om het baden toch te stimuleren ging het stadsbestuur over tot het bouwen van schoolkinderenbaden. Bij het begin van de twintigste eeuw richtten de Amsterdamse wethouders hun vizier op de volwassenen: een aparte overheidsdienst die instond voor de bouw en exploitatie van relatief kleine en eenvoudige badhuizen werd daartoe opgericht. Maar opnieuw bleef snel succes uit. Pas in de jaren vijftig en zestig deden de badhuizen het goed. Vanaf de jaren zeventig kregen steeds meer huizen een eigen badkamer waardoor de vraag naar publieke badhuizen opnieuw in elkaar stuikte. Verweel bestudeert vervolgens de architectuur en indeling van de badhuizen en bespreekt de locaties van de nieuwe badhuizen. Hij besluit met de functiewissels die de afgedankte badhuizen later kregen. Deze studie van badhuizen leert ons meer over de negentiende- en twintigste-eeuwse omgang met het lichaam en hygiëne, overheidsinterventies en het sociale leven dat zich in de buurt van de badhuizen afspeelde.

Politiek en instellingen

In de lokale tijdschriften werd in 2014 veel aandacht geschonken aan de middeleeuwse en vroegmoderne politiek en instellingen. In drie artikels komen de middeleeuwse Brabantse steden aan bod. In J. Lisson, 'De stedenpolitiek van de hertogen van Brabant. De casus Zoutleeuw (10de-13de eeuw)', *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 408-428 wordt gefocust op Zoutleeuw, één van de zeven 'goede' of 'vrije' steden van Brabant, om de stedenpolitiek van de Brabantse hertogen te doorgronden. Er wordt nagegaan waarom er precies op die plaats een stad ontstond. Zijn stelling hierbij is dat er in de elfde eeuw meerdere bewoningskernen waren in de regio. Eén van deze kernen, meer bepaald Dalhem, groeide uit tot het latere Zoutleeuw. Dat deze kern wel uitgroeide tot een stad en de andere kernen niet, is een gevolg van de bewuste stimuleringspolitiek van de Brabantse hertogen.

Lisson meent dat er meerdere oorzaken aan de basis van deze stadsontwikkeling liggen. Voor de casus Zoutleeuw onderscheidt hij er vijf. Ten eerste zijn er de fysieke factoren, namelijk dat Dalhem in een vlakte ligt en dat de Kleine Nete ginds het best bevaarbaar is. Ten tweede gaven de Brabantse hertogen economische prikkels aan de stad, zoals de oprichting van een jaarmarkt, de ordonnantie om goederen, vervoerd over water, in Zoutleeuw te laden en te lossen, evenals de bepaling dat handelaars die tussen Tienen en Sint-Truiden reisden verplicht door Zoutleeuw moesten trekken. Ten derde waren er politieke aspecten die Dalhem bevoordeelden ten opzichte van de overige bewoningskernen. Zo vereenzelvigden de Brabantse hertogen de kern Dalhem doelbewust met de 'stad' Zoutleeuw om zo de dominantie van deze kern ten aanzien van de omliggende dorpskernen te veruiterlijken. Daarenboven was Dalhem volledig omwald, terwijl dat voor de overige kernen niet het geval was. Ten vierde zijn er religieuze factoren, namelijk dat het religieuze centrum van de regio in de dertiende eeuw

naar Dalhem werd verplaatst. Ten slotte zijn er demografische elementen in het spel: in dertiende-eeuws Zoutleeuw tekende zich een uitgesproken bevolkingsgroei af. Op basis van een analyse van bovenstaande factoren concludeert Lisson dat de invloed van de hertogen van Brabant op de uitbouw van Dalhem in de loop van de dertiende eeuw enorm was.

Jean-Paul Peeters benadrukt dan weer militaire en territoriale motivaties in het wordingsproces van de Brabantse steden. In 'Het ontstaan van de "smalle" steden en vrijheden in het Zuiden van het hertogdom Brabant (12de-15de eeuw),' *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 373-388 analyseert hij de context waarbinnen de 'smalle' steden van zuidelijk Brabant werden opgericht. In de regio waren dit de kleinere steden naast het grotere Brussel en Leuven. Typerend aan deze 'smalle' steden is dat ze een zekere vrijheid (*libertas*) toebedeeld krijgen. De auteur ziet twee motieven voor de oprichting van deze steden. Ten eerste zijn er de steden die louter uit militaire doeleinden werden opgericht. De eerste stichtingsgolf in het zuiden van Brabant dateert van 1194 en was een gevolg van het verdrag tussen de hertog van Brabant en de graaf van Henegouwen en Vlaanderen gesloten werd. Het gaat hierbij om Nijvel, Gembloers, Zoutleeuw, Tienen en Geldenaken. De eerste twee fungeerden in het zuidwesten van Brabant als buffer om de dreigingen uit Henegouwen en Namen op te vangen. De drie laatstgenoemde steden, in het oosten van het hertogdom, moesten weerwerk bieden tegen de dreiging uit prinsbisdom Luik en het graafschap Loon. Later werd nog een 'smalle' stad op de westflank gesticht, met name de vrijheid van Vilvoorde. Na deze eerste golf werd de oostflank van het hertogdom verder verstevigd tegen eventuele aanvallen uit het Luikse. Het gevolg hiervan waren de stichtingen van de smalle steden Halen, Landen en Hannuit.

Ten tweede werden 'smalle' steden opgericht om de integratie van het Brabants territorium te bevorderen. De pijlen werden hierbij vooral gericht op gebieden waar de hertog geen grip op had. Zo leidde de oprichting van Zichem en Halen ertoe dat Diest werd ingekapseld. Hierdoor kon de hertog zijn greep op Diest, dat afhing van het aartsbisdom Keulen, vergroten. Wanneer de heer van Diest zich nadien engageert om de hertogelijke bepalingen aangaande zijn stedelijke onderdanen in acht te nemen, kreeg de hertog definitief voet aan wal in een centrum van economische expansie. Ten gevolge van zowel de militaire en territoriale drijfveren van deze stichtingen, werd een gordel van smalle steden gevormd die dienst deden als buffer rond Brussel en Leuven.

In een ander artikel van dezelfde auteur is eveneens aandacht voor de verschillen – in casu de stedelijke inkomsten en uitgaven – tussen grote en middelgrote Brabantse steden. In 'Groot en middelgroot in de Mechels-Brabantse regio in de vroege 15de eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 118 (2014) 13-44 gaat Peeters op basis van de Mechelse en Diestse stadsrekeningen uit de vroege vijftiende eeuw na hoe de inkomsten en uitgaven van deze steden op een aantal aspecten van elkaar verschillen, te beginnen met de moeilijke invoering van de monetaire hervormingen van Filips de Goede in Brabant. Daarnaast werden de accijnzen, de lonen, de reisopdrachten uit één rekenjaar met elkaar vergeleken. Door een analyse van de accijnzen wordt bijvoorbeeld duidelijk dat zowel Diest als Mechelen veel inkomsten haalden uit accijnzen op bier- en wijnverkoop. Voor de stad Mechelen was echter ook de opbrengst uit zoutaccijnzen zeer belangrijk. Daarnaast zien we dat

de lonen van verschillende stadsfunctionarissen in Mechelen hoger lagen dan in Diest en dat in Mechelen het stadsbestuur, waaruit de auteur afleidt dat het stadsbestuur in Mechelen beter was georganiseerd dan in Diest. Ten slotte is vooral het stuk over de reisuittgaven van beide steden boeiend, aangezien de bestemmingen iets zeggen over de politieke situatie van beide steden binnen de Nederlanden in de vijftiende eeuw. Zo lijken beide steden vooral op Brussel gericht, maar Mechelen stuurde ook veel zendingen naar Vlaamse steden zoals Gent stuurde. Bovendien kunnen we afleiden aan de personen die worden gestuurd, waarvan de auteur er enkelen verder uitdiept, hoe belangrijk een bepaalde missie werd geacht.

In M. Verhoog, 'Van stadsboden mocht je meer verwachten. Het bodennetwerk van Amsterdam, Leiden en Haarlem tussen 1531-1555', *Holland* 46 (2014) 198-202 wordt de vraag gesteld waarom er, naast het goed georganiseerde postsysteem dat vanaf de vijftiende eeuw door Maximiliaan van Oostenrijk werd ingevoerd, toch nog een apart bodesysteem van de steden Haarlem, Leiden en Amsterdam bleef bestaan. Het postsysteem van de Habsburgse Rijkspost was immers snel, betrouwbaar en regelmatig. Verhoog stelt vast dat de stadsbodes flexibel inzetbaar, discreet, doeltreffend en goedkoop waren.⁷

De compositie van middeleeuwse stedelijke besturen wordt gereconstrueerd voor Utrecht en Brugge. J. Smithuis, 'Gildevertegenwoordiging of oligarchie? De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca.1450)', *Jaarboek Oud Utrecht* (2014) 210-236 baseert zich op de bewaarde lijsten van de leden van de Utrechtse stadsraad, de belangrijkste wetgevende, bestuurlijke en rechtsprekende instelling in de stad. Aangezien deze bestuurderslijsten pas vanaf 1402 voorhanden zijn, wordt dit jaar als startpunt genomen om de bestuurlijke vertegenwoordiging in het gilderegime te bestuderen. Het eindpunt van dit onderzoek is 1459. Op die manier kan de auteur twee tot drie generaties van gildenpolitici bestuderen. Er bestond een hiërarchische ordening binnen het gildesysteem, waarbij sommige gilden meer bestuurlijke ambten konden verwerven dan hun collega's. De reconstructie van de bestuurlijke hiërarchie toont hoe dat het stadsbestuur vooral steunde op de welvarende (inter)regionale kooplieden (onder andere de wantsnijders en marskramers) en bijgevolg hun belangen verdedigde. Een analyse van de toegang tot het stadsbestuur op basis van de bestuurderslijsten tussen 1402 en 1459 toont aan dat een groep van ruim 1100 individuen een politiek ambt bekleedde in deze periode. De conclusie luidt dan ook dat er een ruime toegang tot het stadsbestuur bestond, maar dat uiteindelijk een kleine groep van toppolitici het stadsbestuur domineerde.

J. Dumolyn en M. Lenoir, 'De sociaal-politieke verhoudingen binnen het Brugse stadsbestuur tijdens het midden van de 14de eeuw (1329-1361)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014) 323-376 laat zien hoe de voortdurende sociaal-politieke strijd in Brugge zich weerspiegelde in het stadsbestuur van de veertiende eeuw. De stad werd in de veertiende eeuw niet alleen gekenmerkt door de vraag om meer inspraak door de steeds rijker wordende ambachten, ook de moeilijke

7 Onno Boonstra belicht een andere groep die nieuws naar de stad bracht, namelijk Arnhemse gardes d'honneur in de Napoleontische periode. Ouders van soldaten kwamen samen in Arnhem om brieven op te sturen en wanneer er in de stad geruchten circuleerden over de soldaten, dan werd daar expliciet naar gevraagd in de brieven. Onno Boonstra, 'Gardes d'honneur in dienst van Napoleon', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 3 (2014) 128-134.

verhoudingen tussen de graaf en de stad maakte de politieke situatie van Brugge zeer ingewikkeld. Via hun prosopografische databankanalyse wordt duidelijk hoe de spanningen in de jaren 1350 te wijten zijn aan het uitsluiten van de opstandige wevers en de vollers uit het stadsbestuur, niet aan een tegenstelling tussen ambachten en poorterij. Wanneer de wevers en vollers opnieuw toegelaten werden tot het stadsbestuur, stabiliseerde de gespannen situatie zich.

De levensstijl van het middeleeuwse patriciaat van Antwerpen komt aan bod in M. Damen, 'Patricians, knights, or nobles? Historiography and social status in late-medieval Antwerp', *The Medieval Low Countries* 1 (2014) 173-203. Mario Damen focust hierbij op één Antwerpse familie in de vijftiende eeuw, namelijk de familie Van Halmale. Telgen van deze familie schreven toernooiverslagen en een kroniek over de geschiedenis van Antwerpen, die niet alleen een schat aan informatie bevatten aan informatie over de familie, maar ook over hoe toernooien in de vijftiende eeuw werden georganiseerd. Ondanks hun adellijke connecties en hun aanwezigheid in het stadsbestuur, was het voor de Van Halmale's moeilijk om door te dringen tot hogere adellijke echelons. Dat zij die ambitie wel bezaten, bewijst de auteur aan de hand van de kroniek en de toernooiverslagen. De familie investeerde immers zwaar in deelnames aan toernooien, die bij uitstek een manier vormden om een adellijke levensstijl over te brengen. Toch besteedde de familie van Halmale niet al haar kapitaal aan het hoog houden van een adellijke levensstijl. In het begin van de vijftiende eeuw waren enkelen van hen afgevaardigden van de ambachten in Antwerpen en duikt hun naam op in handelstransacties, wat erop wijst dat telgen van de familie ook ondernemers waren. De auteur toont bovendien aan dat sommige Van Halmale's buitengewoon goed opgeleid waren. De casus bewijst dat er in de vijftiende-eeuwse Nederlandse steden niet noodzakelijk een directe tegenstelling bestond tussen de adel en (een deel van) de stedelijke elites.

Steden waren vaak een speelbal in 'nationale' conflicten. H. De Lannoy, 'Oranje boven! Orangisme, Belgisch patriottisme en de Mechelaars (1815-1836)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 118 (2014) 131-165 vraagt zich af hoe de verschillende stedelijke groepen in Mechelen tegenover het Nederlandse beleid stond. De Mechelse landadel was bijvoorbeeld Willem-gezind. In tegenstelling tot de Franse tijd, won deze groep immers opnieuw aan politieke macht. De geldadel, die ondanks haar diverse eretiteln minder tot de machtsposities doordrongen dan de landadel, behoorden dan weer tot de meest actieve Belgische revolutionairen. Ook de middenstand was verdeeld ten aanzien van het nieuwe regime. De katholieke burgerij was enerzijds tevreden over de welvaart onder de Nederlanders, maar anderzijds de onderwijspolitiek van de koning op de korrel. De liberale burgerij kon zich vinden in een 'verlichte vorst' als Willem, al leefde de opvatting in deze milieus dat de hervormingen van Willem niet ver genoeg gingen. Op basis van de Mechelse casus argumenteert De Lannoy dat de breuklijn pro of contra Willem I doorheen de stedelijke samenleving liep. Door de Orangistische gezindheid van diverse notabelen en het ontbreken van een breed draagvlak voor de revolutie van 1830 in Mechelen, kan de overgang naar het Belgisch bewind niet als een logische of onvermijdelijke overgang gezien worden.

Steden en de Eerste Wereldoorlog

Een conflict van grote magnitude zoals de Eerste Wereldoorlog – een dankbaar onderwerp nu het jubileum aangebroken is – had uiteraard ook een grote impact op steden. In ‘Bezet Brugge en het Marinegebied, 1914-1918’, *Cahiers Bruxellois – Brusselse Cahiers* 66 (2014) 97-109 reconstrueert Sophie de Schaepdrijver het dagelijks leven in Brugge tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit doet ze door te focussen op de rol van het stadsbestuur en de politionele diensten evenals door de effecten van het bezettingsregime te bestuderen. Tussen 1914 en 1918 was Brugge één van de Duitse steunpunten voor de oorlog op zee. De stad speelde immers een cruciale rol in de *Kleinkrieg*, de uitputtingsslag van de Duitse tegen de Britse marine, waarmee de Duitsers vooral de Engelse economie wilden ontwrichten. In vergelijking met andere steden stond Brugge onder een zwaar bezettingsregime. Ten eerste stond de stad niet onder het gezag van de Duitse gouverneur-generaal in Brussel. Ten tweede had het Duitse marinekorps de volledige zeggenschap over de burgerlijke administratie. Ten derde werden vele arbeiders opgeëist en ingeschakeld in de aanbouw van de verdedigingswerken rondom de stad. Ten gevolge van de bezetting en de vele restrictieve maatregelen die daarmee gepaard gingen werd de Brugse bevolking het slachtoffer van uitgesproken economische malaise. Daarenboven was de stad een frequent doelwit voor Britse bombardementen die ongeveer 150 dodelijke slachtoffers maakten.

Het effect van de oorlog op het stedelijke onderwijs komt in twee artikels aan bod. Waar Jen-François Condette vooral de veranderingen in de dagelijkse praktijk in Rijsel heeft onderzocht, en uitlegt wat voor gevolgen dit heeft gehad voor identiteitsbehoud en houding tegenover de Duitsers na de oorlog, hebben Jean Houssiau en Christian Vreugde zich in hun artikel voor Brussel meer op de pedagogische kant gericht.⁸ Uit beide artikelen komt naar voren dat scholen in tijden van oorlog onderwijs gaven binnen de grenzen van wat mogelijk was. Condette onderzocht het onderwijs in Rijsel tijdens de Duitse bezetting. Rijsel was een bezette zone, afgesneden van de rest van Frankrijk. De oorlog en de bezetting brachten uiteraard veel moeilijkheden voor het Rijksse onderwijs. Veel scholen werden gerecupereerd door de Duitsers als soldatenhospitalen en voor andere legerdoeleinden. Gebouwen werden verwoest door bombardementen. Veel docenten en studenten werden gemobiliseerd en geëvacueerd. Desondanks blijkt de invloed van de Duitsers op het onderwijs niet groot. Enkele scholen bleven open en gaven nog steeds Frans onderwijs. De Duitsers hadden het te druk met militaire doeleinden om een echte culturele politiek in te stellen. Ze hielden zich niet bezig met het hoger onderwijs, zolang ‘il ne montre pas de signes d’opposition à leur presence’. De Duitse inmenging in educatie richtte zich alleen op de Duitse soldaten, om hun moraal hoog te houden, nieuws te brengen of vijanden zwart te maken.

Houssiau en Vreugde bestudeerden de Brusselse scholieren in de kleuterschool en het lager onderwijs in Brussel, tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Duitse bezetter was streng en stelde boetes in voor gezinnen die de pas ingestelde leerplicht tot veertien

8 J.-F. Condette, ‘Etudier et enseigner dans les facultés et les lycées lillois sous l’occupation allemande (1914-1918)’, *Revue du Nord* 404-405 (2014) 207-240; J. Houssiau en C. Vreugde, ‘De Brusselse scholieren tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Cahiers Bruxellois – Brusselse Cahiers* 46 (2014) 41-54.

jaar niet nakwamen. Helaas waren er minder lesuren mogelijk en was er een duidelijk energiegebrek bij de leerlingen vanwege ondervoeding. Als pedagogisch advies werd echter gesteld dat het beste was om niet te veel aandacht aan de oorlog te besteden in de lessen. Het onderwijs moest zoveel mogelijk normaal doorgaan en er werd geroeid met de riemen die men had. De auteurs definiëren dit als 'oorlogspedagogie'. Er werden kustkolonies ingesteld en verschillende organisaties hielden zich bezig met het organiseren van het welzijn van de kinderen. Al ging dat niet van leien dakje vanwege de onderlinge onenigheid tussen de verschillende hulpverstrekkers. Na de bevrijding bestond er een grote drang om het onderwijs opnieuw ten volle te operationaliseren.

Opstanden

Betogingen, rellen en opstanden leggen de breuklijnen binnen stedelijke samenlevingen bloot. In F. de Hoog, 'Marionetten van de elite of spelers met een politieke agenda? Burgers van Oudewater in actie tijdens de Bestandstwisten (1615-1618)', *Holland* 46 (2014) 75-83 beschrijft de auteur de politieke situatie van de Hollandse stad Oudewater tijdens de Bestandstwisten in de zeventiende eeuw. De centrale vraag van het artikel betreft de definitie van 'het volk' en wat hier precies mee bedoeld wordt in de pamfletten van beide partijen in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten. De auteur focust eerst op enkele heersende opvattingen over het volk in de beschreven tijdsperiode. Zo werd 'het volk' door verschillende historici gedefinieerd als de mensen die niet tot het patriciaat behoorden, met uitzondering van de schutters. Dat volk kon dan worden opgehitst door de regenten, zoals gebeurde in Amsterdam. Daarnaast bestond er nog een onderscheid tussen 'ingezetenen' en het 'grauw': waar de ingezetenen van een bepaalde stad rechten en plichten hadden, was 'het grauw' rechteloos. Na het beschrijven van deze categorieën, gaat de Hoog verder in op de situatie in Oudewater zelf. Daar werden in de beschreven periode zowel religieuze als politieke twisten op de spits gedreven. 'Het volk' bestormde daarbij tot tweemaal toe de raadzaal. In de pamfletten van de remonstranten en contraremonstranten wordt de situatie echter op een andere manier beschreven. Waar de eerste groep sprak over een rustige menigte die een rekwest vroeg, sprak de tweede over een opgehitste massa. Interessant voor de casus Oudewater is dat er nog een derde bron bestaat, namelijk de verslagen van de Engelse kapitein Cooke die in de stad aanwezig was. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld dat er van ophitsing geen sprake was. Bovendien waren het niet de inwoners van het laagste allooi die de raadzaal binnenvielen: het waren leden van lijndraaiersambacht die het voortouw namen tijdens de bestorming. Alle leden van dat ambacht waren burgers van de stad en maakten dus geen deel uit van wat gezien werd als 'het grauw'. 'Het volk' wordt zo door de Hoog in een nieuw licht geplaatst: het was een groep geïnformeerde, politiek bewuste spelers, waarmee de overheid terdege rekening moest houden.

Klaas Van Gelder focust in 'Markies van Prié en het Brusselse oproer in 1717-1719: Over de repressie en slagkracht van het centrale gouvernement in de Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 367-389 op de repressie van de Brusselse revolutie van 1717-1719. Aan de basis van deze opstand lag een bedeweigering van de stad Brussel, gevolgd door het hardhandig neerslaan van de revolutie door het Oostenrijkse gouvernement. In de negentiende-eeuwse Belgicistische historiografie werd deze opstand vaak vereenzelvigd met het verzet van ambachtsdeken Frans Anneessens

tegen de markies van Prié, waarbij eerstgenoemde als verdediger van de stedelijke vrijheden werd afgeschilderd, en laatstgenoemde symbool stond voor het centraliserende – en autoritaire – landsbestuur. Door te focussen op zowel de diverse instellingen en individuen die een rol speelden in de Brusselse opstand, toont van Gelder aan hoe verschillende actoren in de bureaucratie samenwerken om een oproer te beteugelen. Prié had inderdaad autoritaire trekjes en liep niet hoog met het stedelijk particularisme en de soms verre gaande eisen van de ambachtsdekens. Maar de markies legde wel een zekere schroom aan de dag om krachtdadig op te treden. De Brusselse revolutie ging niet louter om een tweestrijd tussen Anneessens en Prié, er waren meerdere actoren in het spel. Zo lobbyden de Raad van State en het Brusselse stadsbestuur voor een gematigde aanpak van de opstand en ijverden beiden voor een herstel van diverse privileges.

Wouter Klem onderzoekt in ‘Van kranten venten tot massademonstratie. De stemrechtstrijd in Den Haag van 1880 tot 1887’, *Jaarboek Die Haghe* (2014) 96-123 hoe de socialistische beweging in het negentiende-eeuwse Den Haag op zoek ging naar een draagvlak voor hun eis naar algemeen stemrecht. In de eerste plaats deden zij dit door het uitgeven van propagandabladen en het organiseren van vergaderingen. Bovendien ontwikkelden zij ook plannen voor het organiseren van grote manifestaties, naar Belgisch model. Dit soort massademonstraties waren ongezien in Nederland. Hoewel er echter in de jaren tachtig van de negentiende eeuw enkele manifestaties konden worden georganiseerd die vreedzaam verliepen, werden de socialisten toch steeds meer tegengewerkt door de autoriteiten. Zij waren immers bang dat de socialisten, net zoals in het buitenland, rellen zouden veroorzaken. Het artikel toont hoe de socialistische stemrechtbeweging zich vanuit Den Haag uitbreidde op nationaal niveau door haar aanwezigheid op enkele nationale feestdagen, zoals Prinsjesdag, en de nabijheid van de politieke instellingen in de stad.

Opstanden en conflicten spelen een belangrijke rol in het stedelijke geheugen. Op basis van tien schilderijen van furies tijdens de Nederlandse Opstand bestudeert Marianne Eekhout de stedelijke herinnering aan geweld in ‘Furies in beeld. Herinneringen aan gewelddadige innames van steden tijdens de Nederlandse Opstand op zeventiende-eeuwse schilderijen’, *De Zeventiende Eeuw* 30 (2014) 243-266. Niet alleen de confessie van de schilders of opdrachtgevers van de schilderijen speelde een belangrijke rol in het in beeld brengen van gewelddadige situaties, maar ook het politieke regime. In Naarden bijvoorbeeld, werd vooral de slachtofferrol van de stad tijdens de Spaanse Furie benadrukt, wat paste in een nationaal discours in de Noordelijke Nederlanden. Daarnaast werd in tegenstelling tot vele van de andere beschreven steden, in Mechelen niet de Spaanse Furie van 1572 afgebeeld, maar stond de Engelse Furie centraal in het herinneringslandschap. Deze kon echter pas na het einde van het Calvinistisch regime in 1585 op een schilderij worden afgebeeld, omdat de Engelsen meevochten met de Staatse troepen en het Calvinistisch regime in de stad dus mee installeerden. Naast het koppelen van de gewelddadige herinnering aan confessie of regime, werden in de schilderijen ook de getroffen steden zelf in beeld gebracht door het schilderen van specifieke gebouwen en inwoners van die steden. Ten slotte werd na 1648 de nadruk op de herinnering van de gebeurtenissen nog groter: de ooggetuigen van de gebeurtenissen begonnen uit te sterven en hun kinderen en kleinkinderen wilden de herinnering levend houden.

Marco Prandoni heeft in “Doen an een zijden draet hingh ’t welvaert van dees Stede”. Stadsgeschiedenis en (katholieke) identiteit in P.A. Coddes toneelstuk *Herdoopers anslag op Amsterdam (1641)*’, *De Zeventiende Eeuw* 30 (2014) 97-109 eveneens aandacht voor religieuze gevoeligheden en stedelijk geheugen. In het Amsterdam van de zeventiende eeuw, kon een toneelstuk geschreven door een vertegenwoordiger van het oude katholieke patriciaat uitgevoerd worden in een schouwburg dat door de protestantse stedelijke overheid werd beheerd. Het zalven van het collectieve geheugen van de stad en dus het bevorderen van de sociale cohesie was volgens Marco Prandoni belangrijker dan de religieuze gevoeligheden van beide groeperingen. Het confessionele element was wel latent aanwezig in het toneelstuk van contemporain schrijver P.A. Codde, maar niet uitgesproken en werd het publiek in de eerste plaats aangesproken als Amsterdammer.

Het geheugen van stedelijke instellingen zoals de abdij van het hospitaal van de Bijloke te Gent zit vaak vervat in hun archief. Dit wordt besproken in het artikel van Lene ten Haaf ‘Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij van het hospitaal van de Bijloke te Gent in de Late Middeleeuwen (einde 13de-14de eeuw)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (2014) 59-93. Van Haaf kadert haar studie binnen het kader van de verschriftelijking in de twaalfde-dertiende eeuw enerzijds en de geschiedenis van de instelling van de Bijloke anderzijds. Daarbij bespreekt ze tevens de historiografie rond archiefvorming in middeleeuwse kloosters en de verschillende mogelijkheden waarop dit kan worden onderzocht. Aan de basis van de studie liggen twee vroeg veertiende-eeuwse cartularia met afschriften en de originele oorkonden. Deze studie onderscheidt zich niet alleen omdat de cartularia noch de oorkonden tot op heden integraal bestudeerd zijn, maar tevens doordat er gefocust wordt op de samenhang tussen de cartularia en de originele oorkonden. Aanleiding voor het samenstellen van de cartularia waren wellicht de vele eigendomsaanspraken op het domein van de Bijloke in de dertiende en veertiende eeuw. Een cartularium kon bij dergelijke claims als legitimering fungeren van het bezit van de Bijloke. Domeinbeheer was met andere woorden de voornaamste functie – iets wat ook wordt weerspiegeld door de rangorde naar topografie van de opgenomen oorkonden. Dat domeinbeheer niet volledig bepalend was, blijkt uit het feit dat er originele oorkonden aangetroffen zijn wel over domeinbeheer gaan, maar niet in de cartularia zijn opgenomen. De dorsale notities van deze stukken zijn bovendien van een andere aard dan de gekopieerde oorkonden: de handen verschillen en verwijzingen lijken niet te kloppen. Verwezen ze oorspronkelijk naar een ander archief? Ten Haaf bewijst dat de cisterciënzer-zusters zich bewust waren van het nut van een goed georganiseerd institutioneel geheugen in de vorm van hun archief.

Sociabiliteit en cultuur

De studie naar verenigingsleven en sociabiliteit vormen een belangrijke onderstroom in het hedendaagse stadshistorische onderzoek. Zo levert Jordy Geerlings met zijn overzicht van recente ontwikkelingen in het genootschapsonderzoek een noodzakelijke bijdrage aan het debat rond de relatie tussen de Verlichting en de zogenaamde

opkomst van genootschappen in de achttiende eeuw.⁹ Lange tijd is men er immers van uitgegaan dat verenigingen als belangrijkste doorgeefluiken functioneerden van het vaak revolutionaire gedachtegoed en moderne idealen van de Verlichting. Naar eigen zeggen stonden genootschappen immers 'te boek als handlangers van de Verlichting en de moderniteit'. Maar die traditionele beeldvorming wordt recent echter fundamenteel in vraag gesteld. Net zoals dat het geval is bij andere ideologische bewegingen, was er ook in het geval van de Verlichting een wildgroei aan strekkingen, met verschillende doelstellingen en heel wat regionale verschillen en bleven heel wat verenigingen vooral geworteld in aloude sociale structuren (adel, hof, patriciaat). Bovendien bestonden heel wat verenigingen al langer dan men vermoedde en volgden zij eerder de nieuwe mode in de intellectuele cultuur dan zelf een nieuwe cultuur uit te dragen. Alleen in de studies over de genootschappen in de Nederlandse provincies blijft de klassieke veronderstelde samenhang tussen genootschappen en moderniteit stand houden. Recente oplevingen van interesse in onder meer de werking van lokale vrijmetselaarsloges hebben onderzoekers nieuwe perspectieven aangeboden op vlak van genootschaps-geschiedenis. Niet alleen komt hierin het met sociabiliteit samenhangende principe van in-en uitsluiting aan bod, ook het regionale karakter van de loges attendeert lezers op het heterogene karakter van achttiende-eeuwse verenigingen. De ene vereniging is duidelijk de andere niet.

Aan het eind van de negentiende eeuw nam de stedelijke verenigingsmanie aanzienlijk toe. D. Vergauwen, 'Wagner en Brussel. Over Henri La Fontaines Wagnervereniging en haar banden met de Brusselse culturele wereld (1870-1900)', *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 92 (2014) 1173-1210 biedt met een enorm gedetailleerde netwerkstudie een venster op de sociale en culturele vertakkingen binnen de verenigingswereld die zelfs ver buiten Brussel deint. Hoewel de hoge mate van detaillering in het artikel en de eindeloze namenparade er misschien af en toe voor zorgt dat de lezer het bos niet altijd door de bomen ziet, geeft het artikel wel overtuigend aan dat leden van verenigingen zeker geen eilandbewoners waren en vaak actief konden zijn in tal van andere politieke, sociale en culturele netwerken. Zo deelden het maçonnieke, het symbolistische en het jonge socialistische netwerk misschien net omwille van hun gemeenschappelijke voorliefde voor de muziek van Richard Wagner ook een aantal leden. Hoewel de Wagnervereniging een eerder elitair clubje bleef, was het Kinkergenootschap, genoemd naar de Nederlandse hoogleraar Johannes Kinker, een vereniging opgericht ter ondersteuning van de vele Vlamingen die in de regio rond Luik actief waren als arbeider in de industrie. K. Steyaert, 'Vol vaderlands leven en volksgezind streven. Het Kinkergenootschap te Luik (1886-ca. 1913)', *De Negentiende Eeuw* (2014) 41-60 verbindt de ontstaansgeschiedenis van de vereniging kundig met de taalpolitieke en socio-historische context van die tijd en regio. Het doel van het genootschap was duidelijk om het Nederlands als taal te promoten, zelfs in het overwegend Franstalige deel van het land, met aandacht voor de culturele emancipatie en het onderricht van het Vlaamse arbeidersvolk. Maar in tegenstelling tot wat met voordien aannam, was het genootschap niet alleen een literair of taalkundig genootschap, maar verleende het

9 J. Geerlings, 'Hoe verlicht waren de genootschappen? De achttiende-eeuwse sociabiliteit in recent historisch onderzoek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 189-209.

haar leden ook ondersteuning in geval van ziekte of overlijden. Sociabiliteit bestond dus duidelijk in allerlei vormen en binnen alle lagen van de samenleving. Het verenigingsleven kon dan ook op verschillende manieren worden georganiseerd; top-down of opgericht door een burgerlijke elite voor de lagere sociale groepen in de samenleving (zoals het Kinkergenootschap), door een gegoede elite voor leden binnen de eigen rangen (zoals de Wagnervereniging) of door en voor de werkende massa.

Dat in essentie socio-economisch georganiseerde verenigingen zoals de laatmiddeleeuwse ambachten ook een culturele betekenis konden uitdragen naar hun leden, bewijst Laura Crombie in haar artikel over twee verloren gewaande gedichten die door en voor het ambacht van de metselaars/steenhouwers in Gent werden gemaakt.¹⁰ Literaire teksten en gedichten van vooral rederijkersgenootschappen werden sedert lang bestudeerd om inzichten te verkrijgen over ideologieën, percepties en identiteitsconstructies, maar dat ook ambachten zelf gedichten maakten (of lieten maken) bedoeld om voor te dragen aan eigen leden is erg nieuw. Beide gedichten over de patroonheiligen van het Gentse ambacht bieden nochtans waardevolle inzichten in de manier waarop het ambacht zichzelf wilde profileren naar buiten en naar binnen toe en welke waarden als belangrijk werden geacht. De vraag dient volgens Crombie dan ook gesteld of er ook van andere ambachten dergelijke literatuur werd bewaard en hoe die een meerwaarde zou kunnen betekenen voor onze beeldvorming over het stedelijke ambachts- en verenigingsleven in de laatmiddeleeuwse periode.

In N. Lamal, “Handelende van tghemeen wantrouwich ghevoelen”. De Gorkumse rederijkers en het publieke debat rond het Twaalfjarige Bestand (1609)”, *Holland* 46 (2014) 64-74 wordt de actieve rol van de stedelijke rederijkersgroepen in de vormgeving van het publieke debat over het Twaalfjarig Bestand onderzocht. Lamal doet dit op basis van het *Vreeds-triumph-gedicht* geschreven door de Gorkumse rederijker Van Der Muyl en opgevoerd op de publieke feestdag van het Bestand. Het stuk wordt beschreven als een zinnespel waarin gebruik wordt gemaakt van personificaties om het betoog te verduidelijken. Zo is één van de personages bijvoorbeeld ‘Wantrouwich Ghevoelen’, die het wantrouwen belichaamde ten aanzien van Filips III’s intenties. ‘Mars’ wijst op de voordelen van de oorlog, terwijl ‘Pax’ tracht te overtuigen van het belang van de vrede. Uiteindelijk triomfeert de vredesgodin over Mars, maar Mars mag dan wel ‘ontwapend en vastgebonden’ zijn – wegtrekken ‘uit de nederlanden waar hij zo graag vertoeft’, is niet aan de orde. Met andere woorden: het stuk eindigt met de oproep waakzaam te blijven voor de Spaanse Habsburgers. In dat opzicht verschilt dit stuk amper van andere pamfletten met betrekking tot het Twaalfjarig Bestand: allemaal gebruiken ze dezelfde stereotiepe beelden en ideeën waarin alles in de richting van verraad en bedrog wees en gretig werd ingespeeld op het aanwezige gevoel van wantrouwen ten aanzien van de Spanjaarden. Net door diezelfde beelden en ideeën speelden de rederijkers in het lopende debat over vrede en oorlog een opiniërende rol.

De *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden* publiceerden in 2014 een discussiedossier over *Plaatsen van beschaafd vertier* van de hand

10 L. Crombie, ‘The four crowned martyrs and Saints Nazarius and Celsius. Craft guild poems from fifteenth century Ghent as representations of guild and civic values’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 68 (2014) 121-139.

van Jan Hein Furnée.¹¹ Furnée laat in dit volumineuze boek zien hoe de Haagse elites tijdens de laatste helft van de negentiende eeuw allerlei vertier – participatie in deftige sociëteiten, bezoek aan de schouwburg, de badplaats en de dierentuin – aangrepen om zich van anderen te distingueren en om hun eigen status te bevorderen. Drie auteurs wikten en wogen de bevindingen van het boek, elk vanuit hun eigen onderzoeksveld. Socioloog Bart Van de Putte looft Furnée's nadruk op het concrete construeren van sociale grenzen, dor en tegen mensen. Hij wijst er op hoe Furnée niet expliciet gebruik maakt van de sociologische theorievorming van onder meer Max Weber of Pierre Bourdieu maar dat ook misschien niet nodig is; Furnée's eigen manier om distinctiegedrag te interpreteren is immers bijzonder inzichtelijk.¹² Henk De Smaele zit op dezelfde golftegenstand als Van de Putte wat betreft zijn wens om de rol en positie van vrouwen in dit distinctieproces meer body te geven. Volgens De Smaele had Furnée een grotere bijdrage kunnen leveren aan het debat rond de gescheiden sferen tussen mannen en vrouwen als hij hier duidelijkere vragen rond zou gesteld hebben. Zo had het boek bijvoorbeeld een duidelijkere positie kunnen innemen door gescheiden sferen beter te definiëren aangezien er twee processen door elkaar liepen: aan de ene kant de opkomst van een burgerlijke klasse die meer dan voorheen de gezinsideologie benadrukte (en dus zo een ideologie van gescheiden sferen ontwikkelde) en aan de andere kant een politiek-cultureel proces waarbij de publieke sfeer als mannelijk gedefinieerd wordt. Dirk Jan Wolffram vindt de vaststelling dat de Haagse sociëteiten als een soort van politieke leerschool voor een opkomende middenklasse fungeerden overtuigend maar betreurt dat dan te weinig het verband gelegd wordt met de Haagse gemeentepolitiek of de landelijke politiek. Welke invloed hadden verschuivingen in standsverschillen daar op? Hij meent ook dat de formele bestuurlijke instituties nogal schetsmatig aan bod komen. Aan het einde van het dossier is het de beurt aan het weerwoord van de auteur. Furnée's grote wens is dat de lezers van het boek de klassen die historici op basis van welstand of beroep construeren niet automatisch een groepsidentiteit en agency toedichten. Hij wijst er op dat men voorzichtig moet zijn met een lineair vooruitgangsperspectief omtrent de bewegingsvrijheid van vrouwen. Die bewegingsvrijheid was immers contextbepaald, verliep met horten en stoten en werd soms ook teruggeschroefd. Furnée stelt ten slotte dat hij met zijn analyse van het Haagse uitgaansleven nieuwe vormen blootlegde van politieke strijd en hij doet uitspraken over het verband tussen gemeentepolitiek, landelijke politiek en vertier. De formele politieke macht van de middenklasse was weliswaar beperkt maar het debat droeg wel bij aan groepsvorming en de identiteit van de nijvere burgerij.

Stedelijke cultuur

Steden zijn steeds loci van entertainment geweest. Zo vergaapten zeventiende-eeuwse stedelingen zich graag aan exotica en waren bijvoorbeeld levende olifanten big business voor hun eigenaars. Er werd betaald om de kunstjes van de olifant te bewonderen

¹¹ J.H. Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag 1850-1890* (Amsterdam 2012).

¹² B. Van de Putte, 'De grenzen tussen fatsoenlijke en dirty sociology', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 129:3 (2014) 75-82; H. De Smaele, 'Sociëteiten, seksen en sferen', 83-92; D.J. Wolffram, 'Veel vertier, weinig politiek', 93-100; J.H. Furnée, 'Inzicht door onderdompeling', 101-111.

en om voldoende betalende kijkers aan te trekken werden reclamebiljetten verspreid. Michiel Roscam Abbing reconstrueert de tocht van de Indische vrouwtjesolifant van Bartel Verhagen door Europa van 1688 tot haar jammerlijke dood in 1706 (het dier verdrong in Schotland, in de vol geregende kuil waar men haar wou laten rusten).¹³ Daarbij werden vooral de jaarmarkten aangedaan. Dat entertainment kon ook een meer permanente locatie en een versteende vorm aannemen. Timothy De Paepe reconstrueert onder meer de Amsterdamse Schouwburg (1637-1774) op basis van enkele knappe computermodellen en laat zo zien hoe de verbouwingen van dit theater het gevolg waren van snel veranderende meningen over theaterarchitectuur.¹⁴ Hij laat zien hoe de standen-stad die Amsterdam was zich weerspiegelt in de loges voor de elites en hoe de bouwers zich lieten inspireren door andere Europese theaterhuizen. A. Parmentier, 'L'influence française dans les Pays-Bas autrichiens: le cas de la représentation des étrangers au Théâtre de la Monnaie au XVIIIe siècle', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 92 (2014) 1113-1145 bestudeerde op haar beurt de representatie van exotische etniciteiten op het toneel van De Munt in het achttiende-eeuwse Brussel: de Ottomaan, de Pers, de Chinees, de Afrikaan, de Amerindiaan, de Indiër. Deze etniciteiten worden volgens de auteur in een beschavingshiërarchie geplaatst, tussen natuurvolk en beschaving. Beeldvorming over migranten maakt en kraakt hun sociale kansen.

Evenementen konden gekaapt worden door politieke belangengroepen. Vincent Genin buigt zich in zijn artikel over de manier waarop de Luikenaars de nationale feestdag van Frankrijk (of Quatorze Juillet) vierden tussen 1919 en 1930.¹⁵ Tijdens deze periode nam Auguste-Léon Labbé de positie van Franse consul in Luik waar. Tijdens zijn ambtsperiode richtte hij zijn pijlen niet enkel op het economische terrein. Aan de hand van strategische stappen naar aanleiding van de viering van de nationale feestdag trachtte de consul de Frans-Belgische relaties in Luik steeds een bepaalde richting op te duwen. Hierbij moedigde hij de lokale bevolking van Luik niet zelden aan om actiever deel te nemen aan de festiviteiten dan het jaar voordien het geval was. Het leverde hem de positie van een graag geziene gast in Luik op.

Een soortgelijke kaping overkwam de nationale tentoonstelling Mijlpaal in de Arnhemse parken in de zomer van 1950.¹⁶ Door miscommunicatie, de meningsverschillen over de inhoudelijke invulling en het entertainmentgehalte van de tentoonstelling tussen de Haagse bureaucraten, de Arnhemse bestuurders en lokale organisatoren, en onvoldoende binding met de Arnhemse horeca en het middenveld flopte dit event: van het verwachte miljoen bezoekers kwamen er slechts tweehonderdduizend opdagen. Den Haag wilde door middel van de tentoonstelling Nederland een les in burgerschap geven in tijden van de heropbouw. Het resultaat was een saaie, belerende en vaak abstracte tentoonstelling zonder al te veel vermaak. Daarbovenop kwam nog de grote concurrentie van de succesvolle havententoonstelling Ahoy! in Rotterdam die wel door het

13 M. Roscam Abbing, "So Een Wunder heeft men hier nooit gesien". De Indische vrouwtjesolifant (1678/80-1706) van Bartel Verhagen', *Jaarboek Amstelodamum* 106 (2014) 69-95.

14 T. De Paepe, "Een heerlijk Toncel". De Amsterdamse Schouwburg (1637-1774), een zoektocht naar het ideale theater', *Maandblad Amstelodamum* 101:1 (2014) 3-17.

15 V. Genin, 'La fête du 14 juillet à Liège vue par le consul de France Léon Labbé (1919-1930). Une célébration sous surveillance', *Bulletin de la société royale Le Vieux-Liège* 344 (2014) 405-428.

16 W. de Jong, 'Hard werken of armoede lijden. De mislukte tentoonstelling Mijlpaal 1950 in Sonsbeek Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 105 (2014) 199-217.

grote publiek gesmaakt werd. Arnhem bleef met de financiële kater zitten. Deze studie past goed in de recente historiografie rond de impact van wereldtentoonstellingen op de steden die ze organiseerden.

In L. Kattenberg en R. Baars, “Het leezen van goede boeken, ... is al te noodigen zaak”. Boekenbezit van Amsterdamse kunstenaars 1650-1700’, *Maandblad Amsteldamum* 101:3 (2014) 134-150 focussen Lisa Kattenberg en Rosanne Baars aan de hand van boedelinventarissen op het boekenbezit van Amsterdamse kunstenaars in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Met deze analyse sluiten de auteurs zich enerzijds aan bij het recente onderzoek naar de praktische kant van de productie en consumptie van cultuurproducten in het zeventiende-eeuwse Amsterdam en anderzijds bij het onderzoek naar de geschiedenis van het lezen en de leescultuur. Wat dit onderzoek echter onderscheidt, is het feit dat er niet wordt uitgegaan van een privébibliotheek zoals die van Rembrandt of Saenredam, maar dat er vertrokken wordt van een brede groep kunstenaars, waarvan er bij de meesten zelfs geen sprake is van een uitgebreide bibliotheek, maar van slechts enkele losse boeken. Twee onderzoeksvragen staan centraal in het artikel: welke boeken de kunstenaars bezaten en hoe belangrijk het was voor de kunstenaars in kwestie om die boeken te bezitten. Daarbij wordt ingezoomd op twee casussen, met name het boekenbezit van beeldhouwer Albert Vinckenbrinck (°1605) en schilder, etsen en tekenaar Reinier Nooms of Reinier Zeeman (°1623/24).

Op basis van het onderzoek stelden de onderzoekers een top vijf samen met de meest voorkomende boeken in de boedelinventarissen. Het meest voorkomende boek is de Bijbel dat voorkomt in veruit elke inventaris die boeken bevat. Daarop volgt *Joodsche Historiën* van de Romeins-Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus dat in één op vijf inventarissen terug te vinden is. Verder is daar ook Titus Livius’ *Romeinsche Historiën* met daarop volgend het *Schilder-boeck* van Carel van Mander en *Historie der Nederlandsche Oorloghen* – een kroniek over de Nederlandse Opstand. Als laatste wordt ook de *Metamorphosen* van Ovidius vermeld die een belangrijk thema vormden in de zeventiende-eeuwse kunst. Qua genres, zijn vooral architectuur, natuurhistorie en religieuze literatuur goed vertegenwoordigd in de boedelinventarissen.

Het uitdiepen van de casussen van Vinckenbrinck en Nooms toont aan dat er een verband kan bestaan tussen het boekenbezit van een kunstenaar en zijn specialisatie binnen het schildersvak. In de inventaris van Nooms bijvoorbeeld werden meerdere boeken aangetroffen die verband hielden met zeevaart, terwijl hij zelf een tijdlang vooral etsen, tekeningen en schilderijen van schepen, zeehavens en landschappen maakte. Ook Vinckenbrinck hechtte waarde aan het bezitten en gebruiken van boeken die betrekking hadden op zijn beroep. Zo had hij laten bepalen welke boeken naar welke erfgenaam moesten gaan: zijn dochter schonk hij religieuze literatuur; zijn zoon – die hem opvolgde als beeldhouwer – kreeg net dié boeken die ook in de inventarissen van andere kunstenaars voorkomen.

Bouwhistorie en stedelijke ruimte

Er was in 2014 veel aandacht voor de fysieke vorm van de stad, voor bouwgeschiedenis en stedelijke ruimte. Historische kaarten worden hiervoor vaak ingezet. Lisette Danckaert verdiende de afgelopen decennia haar sporen op gebied van de geschiedenis van de cartografie, in het bijzonder met betrekking tot de stad Brussel. In haar bijdrage

‘De stedelijke ontwikkeling van Brussel gezien vanuit gedrukte kaarten’, *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 213-235, brengt Danckaert een interessant overzicht van de stedelijke ontwikkeling van Brussel aan de hand van gedrukte kaarten en dit van de zestiende tot de negentiende eeuw, daarbij puttend uit het jarenlange onderzoek dat zij over dit onderwerp verrichtte. Aan de hand van een nauwgezette beschrijving van enkele gekende en minder gekende kaarten, gaat Danckaert nader in op de evoluties en verschuivingen die we kunnen waarnemen in deze kaarten. Daarbij staat de auteur ook uitgebreid stil bij de ontstaanscontext van deze kaarten, de overeenkomsten tussen bepaalde kaarten, de verschillende uitgaven die sommige kaarten gekend hebben (al dan niet met wijzigingen) en de fouten die deze kaarten bevatten. Daarmee geeft Danckaert ook duidelijk aan dat het gebruik van kaartmateriaal lang niet voor de hand liggend is en dit zeker voor Brussel, een stad die op historiografisch vlak toch wat onderbelicht gebleven is.

Dit is meteen ook het uitgangspunt van Bram Vannieuwenhuyze in zijn bijdrage ‘Brusselse Bronnen. De laatmiddeleeuwse stad Brussel en haar uitvalswegen’, *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 733-754. Bij de inleiding staat de auteur stil bij de hardnekkige overtuiging van velen dat het bombardement van Brussel door Lodewijk XIV in 1695 al het archiefmateriaal van de stad vernietigd zou hebben. Vannieuwenhuyze toont zich een uitgelezen pleitbezorger van het tegendeel. De auteur gaat nader in op de Brusselse uitvalswegen, die uiteraard een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de stad. Het bombardement van 1695 vernietigde echter de overgrote meerderheid van de Brusselse stadsrekeningen. Voor het Ancien Régime zijn slechts een tiental rekeningen bewaard en vreemd genoeg zijn ook de achttiende-eeuwse rekeningen grotendeels verloren gegaan. Aan de hand van minder voor de hand liggende middeleeuwse bronnen – die tevens in bijlage werden gepubliceerd – gaat Vannieuwenhuyze op zoek naar aanwijzingen die een nieuw licht kunnen werpen op het Brussels wegennet en het onderhoud hiervan, een onderwerp dat het stadsbestuur na aan het hart lag. Een creatief gebruik van het Brusselse bronnenmateriaal opent dus ongetwijfeld heel wat nieuwe perspectieven voor verder onderzoek. Daarenboven geeft de auteur aan in de toekomst nog gelijkaardige bijdragen te schrijven, met als doel het Brusselse bronnenmateriaal voor het voetlicht te brengen, een voornemen dat uiteraard enkel toegejuicht kan worden.

Net als om het onderhoud van wegen bekommerden middeleeuwse stadsbesturen zich ook om de staat van de bebouwing. In het artikel ‘Bouwvoorschriften in ’s Hertogenbosch in de late Middeleeuwen’, *Madoc* 2 (2014) 77-87 beschrijft Daan Schaars hoe het stadsbestuur van ’s-Hertogenbosch een erg succesvol beleid uitstippelde inzake het versteningsproces van de stad. De sterke groei van de stad in de veertiende en vijftiende eeuw, zorgde voor een grote vraag naar woningen, waardoor het bestaande woningbestand werd opgedeeld en woonruimte kleiner werd. Door de dichtere bebouwing was ook een strikter beleid nodig inzake stedenbouw, temeer daar de stad in de vijftiende eeuw regelmatig geplaagd werd met verwoestende stadsbranden. Bouwheren werden verplicht om stenen huizen te bouwen, wat mogelijk was door de stabiele bouwgronden, gecreëerd door de landophogingen uit vorige eeuwen. In de dertiende eeuw werden grote gebieden rond de stad immers opgehoogd, om het overstromingsprobleem waar de Bosschenaren regelmatig mee te kampen hadden in te dijken. Ook houten of

strooien dakbedekking werd door het stadsbestuur aangepakt en inwoners genoten een niet geringe subsidie bij het vervangen van de strooien dakbedekking door leien of daktegels. Zeker na de stadsbrand van 1463 – waarna de subsidies sterk werden opgetrokken – gingen heel wat inwoners over tot het herdekken van hun daken met leien of daktegels. Tegen 1470 werden meer dan 800 subsidies verstrekt voor dakrenovaties, een veel hoger aantal dan het aantal door brand getroffen huizen. Veiligheid was echter niet de enige drijfveer achter de bouwvoorschriften van het stadsbestuur, maar ook gezondheids- en schoonheidsoverwegingen.

Dat dergelijke drijfveren ook in latere perioden nog een belangrijke rol speelden blijkt uit de bijdrage van Bart Sas, ‘In het belang der openbare gezondheid en ter verfraaiing onzer stad. De bouwdoossiers in het stadsarchief Turnhout (1825-1940) als bron voor historisch onderzoek’, *Taxandria. Jaarboek van de koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* 86 (2014) 133-148. In dit artikel gaat Sas dieper in op het negentiende- en twintigste-eeuwse bouwdoossiers stedenbouwkundig beleid vanuit de casus Turnhout. In zijn artikel brengt Sas, archivaris van het Turnhoutse stadsarchief, een bijzonder interessante inleiding bij de grote collectie Turnhoutse bouwdoossiers die bewaard werden voor de periode 1825-1940 en recentelijk geïnventariseerd werden. Daarbij valt op te merken dat het niet gaat om een louter beschrijvende oplijsting van bronnen. Door een inhoudelijke analyse van de eigenlijke bouwdoossiers en de bespreking van het wettelijk kader dat doorheen de negentiende en vroege twintigste eeuw werd uitgetekend door het nationale niveau, en de invulling die het lokale bestuur hier aan gaf, brengt Sas een mooie bijdrage die het gebruik van deze bouwdoossiers als bron voor historisch onderzoek ongetwijfeld zal bevorderen.

Ook bredere maatschappelijke processen dragen bij op een wijzigend stedenbouwkundig beleid, waarbij milieufactoren een belangrijke rol spelen. In ‘Het protest tegen de vervuiling van de Dender (1945-1980). Een milieuhistorische verkenning (deel 1)’, *Het Land van Aalst* 66 (2014) 305-330 brengt Romain John Van De Maele een erg interessant beeld van de wisselwerking tussen verschillende spelers in het maatschappelijk veld. Van De Maele bespreekt hoe de toenemende vervuiling van de Dender een belangrijk breekpunt was waarbij verschillende actiegroepen, journalisten en politici in en rond Aalst streefden naar doeltreffende oplossingen voor de milieuproblematiek in de regio.

Frans Kipp verhaalt in zijn bijdrage ‘Van Oudmunsterkerkhof naar Domplein. Ruimtelijke ontwikkeling in de negentiende eeuw’, *Jaarboek Oud Utrecht* (2014) 5-40, over de wordingsgeschiedenis van het bekende Utrechtse Domplein. Kipp beschrijft hoe dit plein in het hart van de stad, in feite een negentiende-eeuwse creatie is. De ruimte die nu gekend is als het Domplein was oorspronkelijk een aaneensluiting van kleinere bebouwing, smalle steegjes en kerkelijke domeinen. Na de instorting van het middenschip van de dom in de zeventiende eeuw, bleef deze ruimte ingesloten in het domein van de kerkelijke autoriteiten en het is pas bij de overdracht van deze ruimte aan de stedelijke overheid in de negentiende eeuw dat het huidige Domplein stap voor stap vorm kreeg. Verschillende overheden en actoren, waaronder ook de universiteit, hadden doorheen de negentiende en twintigste eeuw grote plannen met het Domplein, al zijn deze door een aaneenschakeling van toevalligheden nooit kunnen doorgaan. Daardoor verkreeg het Domplein, met zijn vrijstaande domtoren die het stadsbeeld domineert, zijn eigenheid die zo kenmerkend is voor de hedendaagse stad.

Van de domtoren in Utrecht is de overstap naar Amsterdamse kerktorens snel gemaakt. De vereniging Amstelodamum besteedde in 2014 immers heel wat aandacht aan kerkbouw in de stad.¹⁷ Thomas von der Dunk heeft het in 'Bilhamers Oudekerkstoren (1565). Een keizerlijk bouwwerk uit het Oosten', *Jaarboek Amstellodamum* 106 (2014) 9-45 over de verschillende gedaanteverwisselingen die de Oudekerkstoren doorheen de eeuwen onderging. De kerk zou aan het begin van de veertiende eeuw zijn ingewijd, met een relatief bescheiden gotische toren. Bijna drie eeuwen later, in de late vijftiende eeuw, werd bij grootscheepse verbouwingen aan het kerkgebouw, ook de toren onder handen genomen en werd deze bekroond met een nieuwe, laatgotische spits. Het is echter wachten tot 1565 voor de huidige vorm van de toren, een Renaissanceontwerp dat werd uitgetekend door Joost Jansz Bilhamer en dat heel wat navolgende buiten Amsterdam. De auteur staat daarbij uitgebreid stil bij de uitvoering van de werkzaamheden en de persoon Bilhamer, waarbij hij interessant licht werpt op verscheidene actoren binnen het stedelijk bouwbedrijf, een groep die tot dusver sterk onderbelicht bleef in (bouw)historische studies.

Herman Wesselink heeft het in 'Polemiek in steen. Amsterdamse kerkbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw in een interconfessionele context', *Maandblad Amstelodamum* 101:4 (2014) 197-208 over de bouw van nieuwe kerken door verschillende christelijke geloofsgemeenschappen. De katholieke gemeenschap in Amsterdam er steeds als de kippen bij om nieuwe kerkgebouwen uit de grond te stampen, zo bijvoorbeeld de Sint-Willibrorduskerk, de Sint-Vincentiuskerk en de Maria-Magdale-nakerk, waarbij ook de hoogte van de toren steeds een belangrijk streven was. Andere geloofsgemeenschappen reageerden snel met andere bouwprojecten, men denke in dit verband maar aan de hervormde Koepelkerk aan de Stadhouderskade. Zo ontstond een ware ratrace aan kerkbouw waarbij verschillende groepen elkaar naar de kroon staken om de mooiste en hoogste kerk af te leveren. In dit verband wordt een interessante case-study uitgewerkt in de bijdrage van Peter van Dael, 'De Sint-Nicolaaskerk. Een eigenzinnig monument van Rooms-Katholieke emancipatie', *Maandblad Amstelodamum* 101:4 (2014) 186-196. Hierin behandelt de auteur de totstandkoming van de Sint-Nicolaaskerk aan de Hendrikkade, die in 1887 werd ingehuldigd. Deze gigantische kerk kan als schoolvoorbeeld dienen voor de kerkelijke bouwwoede die zich in de negentiende eeuw van Amsterdam meester maakte. Een belangrijke uitzondering vormden echter de Lutheranen, zoals blijkt uit het artikel van Kosterus G. van Manen, 'Lutherse kerkbouw in Amsterdam in historisch perspectief', *Maandblad Amstelodamum* 101:4 (2014) 176-185. De Lutheraanse kerkbouw in de stad speelde zich grotendeels af in de zeventiende eeuw, nadat de geloofsgemeenschap in de zestiende eeuw worstelde om erkenning. Nadat zeven aanpalende woonhuizen aan het Spui in 1621 werden samengevoegd als kerkruimte, werd deze Lutheraanse kerk in 1633 in gebruik genomen. Het gebouw bood plaats aan 6.000 gelovigen, maar werd al snel te klein en in 1667 werd besloten tot de bouw van een nieuwe kerk aan het singel, de zogenaamde 'ronde Lutherse'. Pas de jaren 1950 zou de Lutheraanse gemeenschap opnieuw kerken oprichten, namelijk de Maarten Lutherkerk in Amsterdam-Zuid en de Augustanakerk in Amsterdam-West.

¹⁷ Voor de bouw van een seculier, publiek gebouw, zie: J. Vanbossele, 'Het stadhuis van Kortrijk in de late middeleeuwen (14de-15de eeuw)', *De Leiegouw* 56 (2014) 289-302.

Besluiten doen we met een bijdrage over auto's en de stad. Vandaag speelt de wagen een belangrijke rol in het stadsleven en is die wagen ook vaak het mikpunt van felle discussie. Mark Constandt laat in 'Met de automobiel naar zee. De impact van een nieuw vervoermiddel op de Belgische kust (1900-1940)', *Brood en Rozen* 20:3 (2014) 42-51 zien hoe de komst van de wagen en autowegen de Belgische kust transformeerde. De auto werd ontvangen als een nieuwe sensatie, een vorm van entertainment, populair bij de hogere middenklassen. Constandt toont aan hoe de auto ook leidde tot het ontstaan van een 'auto-economie' aan de kust, waarbij chauffeurs werden ingehuurd, die tevens verblijfplaatsen nodig hadden. Daarnaast werden verbindingdiensten met hotels ingezet en taxidiensten georganiseerd. Onder impuls van autoliefhebber koning Leopold II werd een verharde weg langs de kust aangelegd, die concurreerde met de constructie van de trambaan. Met deze wedloop sluiten we voorlopig onze tour door tijdschriftenland af.

Abstracts

JADE BOSMANS and ILJA VAN DAMME, 'Go outside, citizen! Seek out what grows in the laboratory of our Dear Lord'. The vegetarian praxis of the Hygiënisch Gesticht Van den Broeck and its critique on the industrialised food system in the Antwerp interwar period

This article analyses the public discourse of an early vegetarian movement, active in Antwerp during the interwar period (1923-1940). It questions the social background of the vegetarian Hygiënisch Gesticht Van den Broeck, and identifies Aloïs Van Son as its main driver and architect of a radical *Lebensreform*. By an in depth reading of the main periodical of the movement, *Terug Ter Orde*, it is argued that the early Antwerp vegetarians developed an extensive, religious inspired critique against the modern food-system, and proposed a coherent alternative regarding the production, distribution and consumption of food. Although the social impact of the movement remained limited, and mainly attracted people from well to do Flemish cultural circles, some of its ideas regarding industrial food reform are still remarkably actual and to the point.

AD KNOTTER, The 'Boschstraat'-quarter in Maastricht in the first decades of the twentieth century: a socialist (women's) stronghold

Maastricht was an early stronghold of socialism in the Netherlands from the late 1880s. In this article the local implantation of the Dutch Social Democratic Labour Party (SDAP) is analysed by research into the electoral support for and membership of the party in each electoral district in 1920. Both were highly concentrated in a neighbourhood called 'Boschstraatkwartier', close to the glass- and earthenware factories of Regout ('De Sphinx'). It is argued that there was a close relationship between the experience of working at Regout in an earlier period and electoral support for the SDAP in 1920. By linking individual data of party members with data from the personal files in the archives of the company, this is corroborated for the membership. Even more interesting, female members in this neighbourhood were highly overrepresented. I argue that this can be explained by the high proportion of female workers employed by Regout, and cite evidence of particular female militancy.

LAURA NYS and LITH LEFRANC, The spectacle of socialism. A social and architectural biography of European People's Houses

At the turn of the century, numerous European cities witnessed the birth of a new type of building: the so-called 'Maisons du Peuple' or 'People's Houses'. These monumental buildings, often founded by the (socialist) labour movement, were meant to give ordinary people a place of their own within the urban space by means of impressive architecture. In order to grasp the remarkable individual life stories of the People's

Houses as well as their rich variety, this article proposes a multi-layered biographical approach. Four different phases in the biography of the People's Houses each highlight another dimension of the building. The biographical framework is illustrated using the Brussels Maison du Peuple (1899-1964) as an empirical case study.

JAN NAERT, *Relocating Power. Mayors in occupied and liberated Belgium and northern France, 1914-1921*

Wars are often considered as the most important catalysts for state formation. Paradoxically, wars are at the same time the most important cause of temporary state disintegration. This is exactly what occurred at the Western Front during the First World War. The German occupation of Belgium and Northern France caused a 're-localisation' of daily and political life. As such, local authorities not only got cut off from central state authority, but they were also largely left to their own devices and had to fall back on themselves. This article focuses on the role of mayors in occupied and liberated Belgium and France (1914-1921). As such, it aims to present the work in progress of a mixed urban and war history research project.

SUSAN HOGERVORST and PIETER DE BRUIJN, *Bonding heritage, distanced past. The new Museum Rotterdam and local historical consciousness*

In February 2016 *Museum Rotterdam* reopened with two new permanent exhibitions. This article shows how *Museum Rotterdam* aims to create 'bonding heritage' through a dynamic approach, that acknowledges new perspectives. Furthermore, it reveals how a strong distinction between the representation of the past and the present in the museum relates to the local memory culture, that is shaped by a temporal gap created after the bombing of the city in World War II. In order to realise its goal of 'bonding', the authors recommend for the museum to show its own choices in selecting and presenting the objects and narratives on display, and therewith to address its own role in constructing and performing the city's identity.

Personalia

JADE BOSMANS (°1990) is Professionele Bachelor in het Secundair Onderwijs en Master in de Geschiedenis. Haar onderzoekinteresses liggen voornamelijk bij de sociale en cultuurgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, en specifiek bij onderwerpen als voeding, ‘lifestyle politics’, sociale bewegingen en de maatschappijkritische ideeën van intellectueel-artistieke milieus. Correspondentieadres: Standaertlei 26, B-2920 Kalmthout. Tel.: +32 (0)472 64 38 57. E-mail: Jade_Bosmans@hotmail.com.

ILJA VAN DAMME (°1978) is de directeur van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Zijn onderwijs- en onderzoekszwaartepunten aan de Universiteit Antwerpen hebben betrekking op stadsgeschiedenis, en sociaal-economische thema’s in de nieuwste tijd. Hij publiceerde eerder over consumptie- en kleinhandelontwikkelingen in Antwerpen van de zestiende tot de negentiende eeuw, en is redacteur van het internationale tijdschrift *History of Retailing and Consumption* (Routledge; Taylor & Francis Group).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis, Grote Kauwenberg 18, S.D.314, B-2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 65 43 07. E-mail: ilja.vandamme@uantwerpen.be.

AD KNOTTER (°1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis aan de Universiteit Maastricht. In dat kader stimuleert hij vergelijkend onderzoek in de Maas-Rijnregio, in het bijzonder naar de invloed van nationale grenzen op de samenleving. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de geschiedenis van arbeid, arbeidsmarkten en arbeidersbewegingen in vergelijkend en transnational perspectief. Hij is voorzitter van de redactie van de *Studies over de Sociaaleconomische Geschiedenis van Limburg* en lid van de redactie van de *International Review of Social History*.

Correspondentieadres: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht. Tel.: +31 (0)43 328 41 91. E-mail: a.knotter@maastrichtuniversity.nl.

SUSAN HOGERVORST (°1982) is universitair docent historische cultuur en geschiedenisdidactiek aan de Open Universiteit Nederland en postdoc aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) in het interdisciplinaire onderzoeksproject ‘WAR!’ over oorlogserfgoed en populaire cultuur, waarbinnen ze zich richt op audiovisuele oorlogsgetuigenissen en hun gebruik in musea, in het onderwijs en online. Samen met Patricia van Ulzen schreef ze *Rotterdam en het bombardement. 75 jaar herinneren en vergeten* (Amsterdam 2015).

Correspondentieadres: Open Universiteit, Faculteit Cultuur- en Rechtswetenschappen, Studiecentrum Rotterdam, Coolingsingel 65, 3012 AC Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 277 14 88. E-mail: Susan.Hogervorst@ou.nl.

PIETER DE BRUIJN (°1986) is aan de Open Universiteit verbonden als universitair docent cultureel erfgoed en cultuureducatie. Hij studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en promoveerde in 2014 aan diezelfde universiteit op een onderzoek naar erfgoedonderwijs in Nederland en het Verenigd Koninkrijk over het slavernijverleden, de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Zijn onderzoeksinteresse ligt op het kruisvlak van cultureel erfgoed, geschiedenisonderwijs en historische cultuur.

Correspondentieadres: Open Universiteit, Faculteit Cultuur- en Rechtswetenschappen, Studiecentrum Rotterdam, Coolingsingel 65, 3012 AC Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 277 14 88. E-mail: Pieter.deBruijn@ou.nl.

JAN NAERT (°1990) is master in de Geschiedenis. Deze bijdrage is gebaseerd op onderzoek dat werd verricht in het kader van het FWO-doctoraatsproject aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent en de Onderzoeksgroep Sociale Geschiedenis na 1750. Het project draagt als titel 'Mayors and legitimacy in WWI. The mayor as feeder, protector and representative in occupied and liberated Belgium and France (1914-1921)' en wordt begeleid door Antoon Vrints (promotor, UGent) en Nico Wouters (co-promotor, CEGESOMA/UGent).

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, Universiteitsforum, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent. Tel.: +32 (0)93 31 02 37. E-mail: janw.naert@ugent.be.

LAURA NYS (°1991) is doctoraatsstudente aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis. Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar de geschiedenis van sociale bewegingen, gendergeschiedenis en geschiedenis van emoties. Van 2014 tot 2015 werkte zij als wetenschappelijk medewerker aan het FWO-project 'Het spektakel van het socialisme. Een transnationaal en interdisciplinair sociaal- en architectuurhistorisch onderzoek van volkshuizen in Europese steden' onder leiding van prof.dr. Gita Deneckere en prof.dr. Fredie Floré.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, Bureau 130.012, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent. E-mail: Laura.Nys@UGent.be.

LITH LEFRANC (°1992) is master in Geschiedenis en in Gender en Diversiteit. In 2015 en 2016 werkte ze als wetenschappelijk medewerker mee aan het FWO-project 'Het spektakel van het socialisme. Een transnationaal en interdisciplinair sociaal- en architectuurhistorisch onderzoek van volkshuizen in Europese steden' onder leiding van prof.dr. Gita Deneckere en prof.dr. Fredie Floré.

E-mail: lithlefranc@hotmail.com.

JEROEN PUTTEVILS (°1985) is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij specialiseert zich in de sociaal-economische geschiedenis van de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd, met nadruk op stadsgeschiedenis. Hij promoveerde in 2012 aan de Universiteit Antwerpen op een proefschrift over de opkomst van de Zuid-Nederlandse handelaars op de Europese markten gedurende de zestiende eeuw vanuit de handelsstad Antwerpen. Recent publiceerde hij *Merchants and trading in the sixteenth century: the Golden Age of Antwerp* (New York 2015). Momenteel werkt hij aan een nieuw onderzoeksproject 'De lokroep van Vrouwe Fortuna. Loterijen en economische cultuur in de vijftiende en zestiende-eeuwse Nederlanden'.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis, Grote Kauwenberg 18, B-2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 65 43 09. E-mail: Jeroen.Puttevils@uantwerpen.be.

ELLEN DEBACKERE, PIETER DE GRAEF, JULIE DE GROOT, YANNICK DE MEULDER en DAGMAR GERMONPREZ zijn als onderzoeker respectievelijk aspirant FWO verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis te Antwerpen. Debackere promoveerde recentelijk op het proefschrift 'Tussen stad en staat. Het lokale beleid ten aanzien van buitenlanders in Antwerpen, 1830-1880'. De Graef verdedigde recent zijn proefschrift getiteld 'Urbs in Rure? Urban manure and fertiliser improvement in 18th-century Flemish farming' en start momenteel een postdoc-project over de veerkracht van negentiende-eeuwse stadslandbouw. Het promotieonderzoek van De Groot handelt over de betekenis en het gebruik van de private woonruimte in steden in de Zuidelijke Nederlanden (Brugge en Antwerpen) tijdens de lange zestiende eeuw (1450-1600). De Meulder doet onderzoek naar de economie van het laat-middeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse hofleven en de interactie daarvan met steden. Dagmar Germonprez bereidt een proefschrift voor over de katholieke restauratie in de Habsburgse Nederlanden onder de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, B-2000 Antwerpen. Contactgegevens: <https://www.uantwerpen.be/en/rg/centre-urban-history>.

JELTEN BAGUET, BORIS HOREMANS, MARJOLEIN SCHEPERS en ANS VERVAEKE zijn verbonden aan het Centrum voor Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen (HOST) van de Vrije Universiteit Brussel. Baguet bereidt een proefschrift voor over zestiende-eeuwse stedelijke elites in Gent; Horemans doet promotieonderzoek naar de Brusselse bouwsector in de zeventiende en de achttiende eeuw; Schepers' promotieonderzoek richt zich op de relaties tussen stad en platteland in migratieregulering in de achttiende eeuw en Vervaeke doet promotieonderzoek naar de grote afname van procesvoering en de impact van sociaal-economische veranderingen op patronen van procesvoering in Brugge en het Brugse Vrije (1650-1795).

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Centrum voor Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel. Contactgegevens: <http://research.vub.ac.be/urban-history>.

SANNE MUURLING is als promovendus verbonden aan Universiteit Leiden, waar ze onderzoek doet naar criminaliteit en gender in vroegmodern Bologna.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 32 92. E-mail: s.t.d.muurling@hum.leidenuniv.nl.

INHOUD Stadsgeschiedenis II (2016) I

JADE BOSMANS en ILJA VAN DAMME

‘Naar buiten, stedeling! Zie wat groeit in het laboratorium van Onze-Lieve-Heer’. Het vegetarisme van het natuurgeneeskundig Hygiënisch Gesticht Van den Broeck en het denken over het geïndustrialiseerde voedselsysteem in het Antwerpse interbellum 1

AD KNOTTER

Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw: een socialistisch (vrouwen)bolwerk 24

Werk in uitvoering

LAURA NYS en LITH LEFRANC

Het spektakel van het socialisme. Naar een sociale en architecturale biografie van Europese volkshuizen 49

JAN NAERT

Herlokalisering van de macht? Burgemeesters in bezet en bevrijd België en Noord-Frankrijk (1914-1921) 61

Reviews

SUSAN HOGERVORST en PIETER DE BRUIJN

Verbindend erfgoed, vervreemdend verleden. Het nieuwe Museum Rotterdam en lokaal historisch besef 78

JEROEN PUTTEVILS, JELTEN BAGUET, ELLEN DEBACKERE, DAGMAR GERMONPREZ, PIETER DE GRAEF, JULIE DE GROOT, BORIS HOREMANS, YANNICK DE MEULDER, SANNE MUURLING, MARJOLEIN SCHEPERS en ANS VERVAEKE

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse tijdschriften (2014) 90

Abstracts

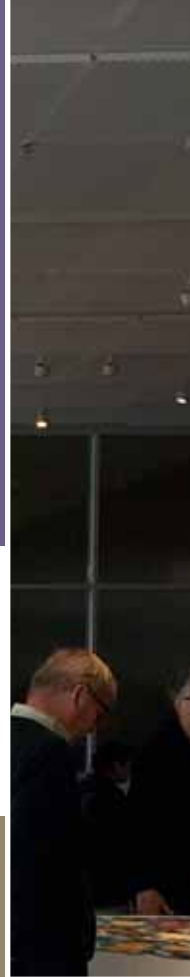
115

Personalia

117

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie); Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Het iconische beeld van gebombardeerd Rotterdam (Stadsarchief Rotterdam); Sociaal-democratische vrouwen demonstreren in het Maastrichtse Villapark, circa 1930 (RHCL, fotocollectie GAL, inv.nr. 43); Vestiging Hygiënisch Gesticht, 'Hygiëna-Bakkerijen' en winkels per district.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31 (0)35 685 98 56. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.